

Акомодація регіонального та етнокультурного різноманіття в Україні

Ідеологія і політика

№ 3(22), 2022

Акомодація регіонального та етнокультурного різноманіття в Україні

— число № 3(22), 2022

Гостьові редактори числа: **Одне Осланд** та **Сабіне Кропп**

Журнал «Ідеологія і політика»

© 2022 Фонд якісної політики

ISSN 2227-6068

Адреса редакції: via Giuseppe Compagnoni, 33, Milan 20129 Italy

Дизайн обкладинки: Михайло Мінаков, фотографія: Marthe Handå Myhre

Редакційна рада ІПЖ	Редакційна колегія ІПЖ
Коріне Амаше , Женевський університет	Михайло Мінаков , головний редактор
Домінік Арель , Університет Оттави	Михайло Кольцов , заступник головного редактора
Стефано Б'янкіні , Болонський університет	Крістофер Донах'ю , заступник головного редактора
Віталій Чернецький , Університет Канзасу	Тетяна Безрук , редактор
Володимир Фадєєв , Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ	Кайлі МакКормік , редактор
Рорі Фіннін , Кембриджський університет	Крісті Моне Брендлі , редактор
Андрій Казакевич , Університет Вітовта Великого	Олена Богатир , редактор
Наталія Кудрявцева , Херсонський національний технічний університет	Олександр Голубов , редактор
Сергій Курбатов , Національна академія педагогічних наук України	
Павло Кутуєв , НТКУ «Київський політехнічний інститут» ім. Ігоря Сікорського	
Тетяна Малярєнко , Національний університет «Одеська юридична академія»	
Вадим Менжулін , Національний університет «Києво-Могилянська академія»	
Сергій Плохій , Гарвардський університет	
Ольга Шпарага , Європейський коледж гуманітарних наук у Білорусі/Центр європейських студій	
Максим Трудолюбів , Школа громадянського просвітництва, Лондон	
Андреас Умланд , Інститут досліджень Центральної та Східної Європи, Айхштетт	
Александр Вольф , Потсдамський університет	
Штефан Вольф , Бірмінгемський університет	

Зміст

Сабіне Кропп & Одне Осланд	ПОЛІТИЧНІ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНУ ЗГУРТОВАНІСТЬ: СПРОБА СОЦІОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ. ВСТУП	3
Йорн Холм-Хансен & Сабіне Кропп	РЕГІОНАЛЬНЕ РІЗНОМАНІТТЯ УКРАЇНИ: ЧИ МОЖЛИВА ФЕДЕРАЛІЗАЦІЯ?	23
Костянтин Федоренко & Андреас Умланд	КОНФЛІКТ ТРІАДИЧНОГО ЗВ'ЯЗКУ? ПОЛІТИКА НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНИ, НАЦІОНАЛІЗМ РОСІЇ ТА ДИНАМІКА ЕСКАЛАЦІЇ У 2014–2019 рр.	47
Марина Рабінович & Міккель Берг-Нордлі	РЕГУЛЮВАННЯ МОВ МЕНШИН В ОСВІТНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ: ДЕБАТИ, ПРАВОВІ РАМКИ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ	71
Артем Литовченко, Дмитро Бойко, Дар'я Яшкіна & Йорн Холм-Хансен	ДИСКУРС ПОМІРКОВАНOSTІ ТА ЗГУРТОВАНOSTІ ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ ІНСТРУМЕНТ: «СЛУГА НАРОДУ» ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ КАМПАНІЇ 2019 РОКУ	93
Одне Осланд, Ольга Філіппова, Олександра Дейнеко & Руслан Запорожченко	ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ, СОЦІАЛЬНА ЗГУРТОВАНІСТЬ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНА РІЗНОМАНІТНІСТЬ У ПРИКОРДОННИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ	118
Марта Хандо Міре, Олена Мурадян, & Оксана Нехаєнко	ОСВІТНЯ РЕФОРМА ТА МОВНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: ВПРОВАДЖЕННЯ В ПРИКОРДОННІ РЕГІОНИ	141
Ольга Філіппова & Олександра Дейнеко	ПОЛІТИКА ІДЕНТИЧНОСТІ В ПРИКОРДОННИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ	171
Одне Осланд, Олександра Дейнеко, Ольга Філіппова & Сабіне Кропп	РЕФОРМИ І СОЦІАЛЬНА ЗГУРТОВАНІСТЬ У ПРИКОРДОННИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ В ОЦІНКАХ ГРОМАДЯН	191

ПОЛІТИЧНІ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНУ ЗГУРТОВАНІСТЬ: СПРОБА СОЦІОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ.¹

ВСТУП

Сабіне Кропп

Інститут Отто Зура, Вільний університет Берліна
ORCID: 0000-0002-2488-7932

Одне Осланд

Норвезький інститут урбаністичних та регіональних досліджень Осло Метрополітен Університет
ORCID: 0000-0002-6516-9283

DOI: 10.36169/2227-6068.2022.03.00001

Анотація. Україна з її численними ідентичностями, що перетинаються, є особливо повчальним прикладом для вивчення того, як етнічна, мовна та регіонально-локальна ідентичність взаємодіють у контексті нещодавніх політичних реформ, і як ці реформи впливають на соціальну згуртованість між етнокультурними групами. Для того, щоби скласти загальне уявлення про цю складну тему, у вступній статті систематизовано емпіричні дані, зібрані в цьому спеціальному випуску, шляхом виокремлення основних аналітичних компонентів, за якими структуровано статті. Вступ концептуалізує соціальну згуртованість як мінливий термін. Особлива увага приділяється партіям як колективним акторам, які розробляють, приймають рішення та впроваджують політику реформ. Вступ, як і більшість статей, зібраних у цьому випуску, досліджує територіальну політику, а також мовну та освітню реформи як частину політики ідентичності, оскільки ці реформи можуть змінити статус-кво крихких міжгрупових відносин. Стаття показує, що громадяни прагматично справляються з етнокультурним розмаїттям і розрізняють повсякденні практики та "велику політику". Тим не менш, стаття звертає дослідницьку увагу на те, що динаміка, спричинена нещодавніми реформами та партійною політикою в Україні, не є односпрямованою. Вона підкреслює складний геополітичний контекст

¹ Статті даного випуску засновані на результатах міжнародного дослідницького проекту «Акомодація регіонального та етнокультурного різноманіття в Україні» (The Accommodation of Regional and Ethno-cultural Diversity in Ukraine, ARDU), виконаного міжнародним колективом дослідників та дослідницьких установ України, Норвегії та Німеччини. Проект фінансувався Дослідницькою радою Норвегії в рамках програми NORRUSS+ (проект № 287620). За результатами проекту опубліковано англomовну монографію у видавництві Springer (2021). Springer надав дозвіл на перевидання розділів монографії українською мовою як самостійних статей у цьому спеціальному випуску журналу «Ідеологія і політика», щоб зробити результати дослідження доступними для української аудиторії.

Цей спеціальний випуск є прямим перекладом книги «The Accommodation of Regional and Ethno-cultural Diversity in Ukraine» під редакцією Aadne Aasland та Sabine Kropp, опублікованої Springer у 2021 році. При перекладі статті не було оновлено чи доповнено актуальними дослідницькими даними. Усі розділи монографії пройшли наукове рецензування редакторами видання, а також принаймні одним додатковим рецензентом. Перший розділ отримав зовнішню рецензію. Потім уся монографія пройшла контроль якості у видавництві Springer.

як найважливіший фактор, оскільки він формується кількома перехресними, потенційно взаємодіючими "тріадами" відносин між Україною як націоналізуючою державою, її етнокультурними меншинами та відповідними "спорідненими державами", що межують з Україною. Аналіз показує, що хоча деякі події і дають підстави для обережного оптимізму, та все ж соціальна згуртованість залишається крихкою.

Ключові слова: Україна, децентралізація, ідентичності, регіональне розмаїття, соціальна згуртованість

Політика реформ і регіональне розмаїття

Регіональна різноманітність була переважаючою рисою українського державного та національного будівництва, що мало серйозні наслідки для національної єдності та політичної стабільності. Україну називали «державою регіонів» через відмінності між її територіальними структурами та етнічним, мовним, релігійним, соціально-економічним розколом, історичною пам'яттю і різною (гео)політичною орієнтацією (Sasse 2001). Сусідні держави та імперії в минулому залишили свій культурний вплив на значній території, яка сьогодні є частиною України.

Після розпаду Радянського Союзу можливий розпад України вздовж територіальної лінії Схід і Захід став головним внутрішнім викликом (Hughes & Sasse 2002). Як для молоді держави з великими і часто політизованими регіональними відмінностями, одним із найважливіших завдань внутрішньої політики України стало узгодження її регіональної, етнічної, мовної та релігійної різноманітності з одночасною побудовою національної єдності. Тож реформа децентралізації, реформи в освітній та мовній сферах можуть змінити соціальну згуртованість регіонів України. Незважаючи на широкий пласт літератури, присвячений українській політиці в контексті побудови національної ідентичності, існує досить мало систематичних досліджень про те, як українська політика реформ впливає на міжгрупові відносини саме в прикордонних регіонах, де етнокультурна різноманітність є найбільш значною, а множина різних ідентичностей є звичайним явищем.

Матеріали, представлені у цьому випуску, дають нове розуміння того, як етнічна приналежність, мова та регіонально-локальна ідентичність взаємодіють між собою в контексті українських політичних реформ; а також демонструють, як ці реформи впливають на соціальну згуртованість етнокультурних груп. Автори застосовують різноманітні методологічні підходи: правовий аналіз та дискурс-аналіз медіа, індивідуальні і фокус-групові інтерв'ю, аналіз даних соціологічного опитування, проведеного в грудні 2020 року. Історичний контекст безперечно є важливим для розуміння поточної ситуації, однак у цьому випуску ми зробимо акцент на періоді від Євромайдану 2013-2014 років і до 2021 року.

Анексія Криму Росією та насильницький конфлікт на Донбасі є найвідомішими, але не єдиними прикладами актуальності фокусу дослідження. В інших прикордонних регіонах також існує політична напруженість, наприклад, коли групи етнічних румунів та угорців протестували проти прийнятого закону про освіту щодо викладання мови національних меншин в українських школах. Більше того, політика реформ скоріше за все має серйозні зовнішньополітичні наслідки, коли сусідні держави протестують проти української політики, яка торкається «їхньої» української меншини.

Хоча Росія де-факто взяла під контроль частину території України, також спостерігався значний ефект «єднання навколо прапора», який, можливо, зменшив привабливість російської етнічної та/або мовної ідентичності серед багатьох громадян України (Кулюк 2016). Справді, після Євромайдану, анексії Криму Росією та жорстокого конфлікту на Донбасі, напруженість навколо національних кордонів, ймовірно, стала більшим викликом для державного будівництва України, ніж розділення на Схід і Захід. У східних прикордонних регіонах немає суспільного консенсусу щодо того, хто несе головну відповідальність за конфлікт на Сході України. Наприклад, у Харкові та Дніпрі люди частіше звинувачують пост-євромайданівську владу в Києві, ніж Москву (Gentile 2021). Так само можна припустити, що націоналістична політика, яку запроваджує влада в Києві, також має серйозні геополітичні наслідки.

Рис. 1.1. Аналітична структура

У цій вступній статті ми систематизуємо результати, що були отримані при написанні випуску, використовуючи аналітичну структуру, показану на рис. 1.1.

Ми спочатку обговорюємо те, що соціальну згуртованість можна концептуалізувати у вигляді основної залежної змінної. Далі наш аналіз допомагає виокремити політику, акторів і геополітичний контекст реформ як основні аналітичні компоненти дослідження. Політика реформ, яка може знову вирівняти етнокультурні ідентичності або реорганізувати територіальний устрій, здатна змінити статус-кво соціальної згуртованості, яку ми розуміємо як плинну і гнучку.

У наступних статтях випуску розглядаються реформи територіального устрою (децентралізація і федералізація) та політики ідентичності, зокрема мовна та освітня політики (з деякими посиланнями на політики пам'яті). Деякі статті зосереджуються на двох прикордонних регіонах – Чернівецькому, що на Заході України, та Харківському, що на Сході – як на контрастних прикладах (див. мапу, рис. 1.2.); тоді як інші статті випуску надають більш загальні висновки, що пояснюють стратегії загальнонаціонального рівня. Також важливим фактором виступає геополітичний контекст, оскільки сусідні «родинні держави», такі як Росія, Румунія та Угорщина, неодноразово втручалися в етнокультурні міжгрупові відносини в Україні. Наша концепція наголошує на ролі партійної політики, тому що специфіка українських партій має вирішальне значення для розуміння того, як соціальна згуртованість розуміється, політизується або підривається. Ми завершуємо цю вступну статтю описом актуальності результатів для порівняльного дослідження соціальної згуртованості й управління різноманітністю.

Рис. 1.2. Мапа України

Пояснення: соціальна згуртованість у прикордонних регіонах України.

Соціальна згуртованість — наша залежна змінна — це поняття, яке часто залишається невизначеним і неточним із відповідною аналітичною плутаниною. Причини та наслідки соціальної згуртованості були предметом тривалих і широких дискусій у соціальних науках (Friedkin 2018), особливо з 1990-х років і далі (Bottoni 2018). Соціальну згуртованість можна розглядати як «клей», який пов'язує суспільство чи спільноту разом, і, таким чином, є важливим фактором, що впливає на якість будь-якого суспільства. Навряд чи існує спільне розуміння щодо того, які складові компоненти соціальної згуртованості, зважаючи ще й на тенденцію до плутанини змісту з причинами і наслідками (Chan 2006; Bottoni 2018). Проте більшість авторів визнає і багаторівневу, і багатовимірну природу соціальної згуртованості (див., наприклад, роботи Jenson 1998; Berger-Schmitt 2002; Chan 2006; Rajulton et al. 2007; Klein 2013; Bottoni 2018).

Значна частина емпіричних досліджень, присвячених соціальній згуртованості, фокусується на західних ліберальних демократіях, і дуже мало досліджень присвячено соціальній згуртованості саме в українському контексті. У порівняльному дослідженні 47-ми європейських країн, яке ґрунтується на основі теоретично отриманих індикаторів соціальної згуртованості з Європейського дослідження цінностей 2008 року, Дікес і Валентова виявили, що для України, як і для інших країн Східної Європи, є характерним низький рівень *формального* (поведінкового) та *істотного* сприйняття соціальної згуртованості (Dickes & Valentova 2013). Так само і Бондаренко з колегами використовували українські порівняльні дані разом з порівняльним аналізом Європейського соціального дослідження 2012–2013 років. Україна отримала порівняно низькі або дуже низькі оцінки за обраними показниками соціальної згуртованості, що ставить її на середнє місце серед країн Східної та Центральної Європи (Bondarenko et al. 2017). Виняток стосувався рівня міжособистісної довіри, де українці мали більш високі бали, ніж інші країни регіону, але все ще нижчі, ніж більшість західноєвропейських країн. Інші дослідження соціальної згуртованості в Україні, як правило, зосереджувалися на економічних аспектах концепції (Kytsak & Kyryliuk 2013; Poluniev 2013; Hrynenko et al. 2016).

У центрі уваги цього випуску — взаємозв'язок між етнокультурною різноманітністю та соціальною згуртованістю. Україна з її значними регіональними варіаціями може бути використана для подальшого підтвердження чи модифікації теорій соціальної згуртованості. Адже вчені розробили різні теорії про причинний вплив цієї різноманітності на соціальну згуртованість, як правило наводячи аргументи на користь негативного зв'язку. Вони підкреслюють, що люди, які живуть в етнічно різноманітних спільнотах, мають менший рівень довіри один до одного, а формальні та неформальні мережі є слабкими (Putnam 2007). Однак інші дослідники вважають, що не різноманітність, а етнічна зосередженість є шкідливою для соціальної згуртованості (Vervoort et al. 2010), і що саме несприятливе середовище, а не різноманітність, має найбільш негативний вплив (Laurence 2009).

Особливо цікавим є обговорення українського кейсу на тлі порівняльних соціологічних досліджень і теоретичних припущень, що знаходяться в їхній основі.

Україна є молодою державою, але її національне будівництво залишається незавершеним, до того ж існують спірні уявлення серед різноманітних соціальних груп стосовно того, якою має бути національна ідея. Крім того, український «гібрид» етнонаціональної та громадянської ідентифікації, у поєднанні з мовними практиками, утворює складний ландшафт наскрізних родинних зв'язків та лояльності. Неоднозначне розуміння таких ознак як етнічна приналежність та мова є проблематичним, оскільки межі між ними, як правило, є дуже прозорими (Laurence 2009).

Унікаючи початкового поняття етнічної приналежності, ми розглядаємо етнічну ідентичність та етнокультурні групи як соціальні конструкції, на які рішуче впливає державна політика, дискурси еліт та повсякденні практики. Автори цього випуску обрали концептуалізацію соціальної згуртованості, яка визнає багатомірність концепцій та є вдалою для аналізу соціальної згуртованості на рівні місцевих спільнот, де відносини між людьми різного етнічного й культурного походження (*горизонтальний вимір*) та між ними і місцевою владою (*вертикальний вимір*) відображаються у повсякденних практиках (Rajulton 2007).

Деякі статті у цьому випуску висвітлюють теорії, що відображають відносини між соціальною згуртованістю та етнокультурною різноманітністю. У статті **«Децентралізація, соціальна згуртованість та етнокультурна різноманітність у прикордонних регіонах України»** Одне Осланд та його колеги використовують визначення соціальної згуртованості Драголова як «якості соціальної взаємодії та згуртованості спільнот, що визначається геополітичною термінологією (наприклад, держава, регіон, місцева громада) і виражається у відносинах або поведінці членів такої спільноти». Таким чином, соціально згуртоване суспільство «характеризується стійкими соціальними відносинами, позитивними емоційними зв'язками між його окремими членами та суспільством, і яскраво вираженою орієнтацією на загальне благо» (Dragolov et al. 2016). Окрім того, як Одне Осланд з колегами у статті **«Децентралізація, соціальна згуртованість та етнокультурна різноманітність у прикордонних регіонах України»**, так і Ольга Філіппова з Олександром Дейнекою у статті **«Реформи і соціальна згуртованість у прикордонних регіонах України в оцінках громадян»** використовують п'ятивимірну модель соціальної згуртованості Дженсон, зокрема, у своєму аналізі впровадження політичних реформ на місцевому рівні (Jenson 1998). Визнаючи багатовимірність поняття «соціальна згуртованість», Дженсон запропонувала розділити його структурні елементи на окремі виміри або вісі: *приналежність/ізолюваність* (спільні цінності та наявність колективної ідентичності); *включення/виключення* (рівність можливостей на економічному ринку); *участь/незалучення* (політична та соціальна участь); *визнання/неприйняття* (повага і толерантність до різноманітності); та *легітимність/нелегітимність* (підтримка легітимності інститутів). Ця модель включає в себе реляційні, ідейні та поведінкові аспекти визначення Драголова та його колег, поєднуючи політичну орієнтацію (ефекти реформи децентралізації) з увагою до мікросоціальних характеристик концепції. Визнаючи користь від застосування цієї моделі в контексті українського прикордоння, ці дві статті демонструють, які вісі можуть проявлятися на різних етапах реформи децентралізації, яка досі триває в Україні.

Не дивно, що з огляду на історію країни, її етнічний та регіональний склад, в Україні розгорнулися жваві наукові дискусії щодо ідентичностей та політики ідентичності (Pop-Eleches & Robertson 2018). Утім, питання про те, як саме виміряти ідентичність в Україні є складним і досить спірним (Onuch & Hale 2018). Науковці часто застосовують стандартне визначення, яке було запозичене з радянської національної політики і відноситься до національних меншин (національностей), що офіційно визначаються як визнані етнічні меншини. Це визначення корелює із зазначенням щодо використання домашньої мови, але дійсність є далекою від досконалості. Мовна політика стала одним із ключових розколів в Україні з часів незалежності (Arel & Khmelko 1996), а фактичні мовні практики, як правило, надзвичайно гнучкі (Pop-Eleches & Robertson 2018).

Онух і Хейл визначили чотири важливі виміри етнічної приналежності в Україні, які впливають на політичні настрої населення: мовні переваги, мовна прихильність, етнолінгвістична ідентичність та національність (Onuch & Hale 2018). Щоб уникнути можливої плутанини з більш формальним поняттям національності, ми використовуємо прикметник *«етнокультурний»* замість прикметника *«етнічний»* для врахування потенційної варіації маркерів ідентичності. Інші вчені також підкреслюють важливість територіальної ідентичності (національної, регіональної, локальної) та уявлень про Батьківщину, щоб пояснити різну політичну поведінку людей, які, здавалося б, належать до однієї етнокультурної групи (Stebelsky 2018). Академічні дебати зосереджуються на ймовірній важливості етнічної приналежності та мови як маркерів ідентичності, але, за словами Роджерса, ця увага може бути не зовсім доречною (Rodgers 2006). Він вважає, що в Україні місце проживання, тобто «домашня адреса», є реальним визначальним фактором ідентичності, «перетинаючи, а не посилюючи інші розбіжності, такі як етнічна приналежність та мова».

Для того, щоб дослідити вплив нещодавніх реформ на соціальну згуртованість в Україні, ми пропонуємо розуміти етнокультурну приналежність, мову і місце проживання як різні рушійні сили регіональної ідентичності, що потенційно перетинаються. Питання того, як саме це поєднання ідентичностей впливає на соціальну згуртованість, вимагає емпіричного роз'яснення. Наприклад, *теорія конфліктів* (Blalock 1967) передбачає, що етнокультурне різноманітне соціальне середовище викликає почуття загрози та тривоги між групами меншості та більшості; зокрема, воно виникає або через реальну чи уявну конкуренцію за дефіцитні ресурси (Bobo 1988), або у зв'язку з відносними позиціями у владних і статусних ієрархіях (LeVine & Campbell 1972). Це породжує стереотипні характеристики та дискримінаційне ставлення до меншин (Giles & Buckner 1993). *Теорія контактів*, навпаки, стверджує, що етнокультурне різноманіття може зменшити вплив стереотипів та упереджень, приводячи людей у безпосередній контакт з представниками інших етнокультурних груп (Hewstone & Brown 1986). Таким чином, теорії конфліктів і контактів дають різні відповіді, які необхідно емпірично перевірити в різних соціальних реаліях. Одне Осланд із колегами у статтях **«Децентралізація, соціальна згуртованість та етнокультурна різноманітність у прикордонних регіонах України»** та

«Реформи і соціальна згуртованість у прикордонних регіонах України в оцінках громадян» намагаються надати емпіричні докази, які співвідносяться із гіпотезою контактної теорії на прикладі двох українських прикордонних регіонів: чим частіше люди взаємодіють та беруть участь у місцевій політиці, тим більша ймовірність того, що у них виникне сильне почуття єдності та згуртованості.

Через достатньо різну історію та геополітичні орієнтації, українські прикордонні регіони є контрастними прикладами для вивчення впливу політичних реформ на ідентичність і соціальну згуртованість. Наприклад, «особливе» ставлення Росії до побудови української нації (Kulyk 2019) сильно відрізняє становище етнічних росіян та російськомовних у Харкові від становища етнічних румунів у Чернівцях, які вважаються значно меншою загрозою для української державності. Ще одна суттєва відмінність між двома регіонами — вищий рівень концентрації населення румунської меншини у Чернівцях. Як етнічні, так і мовні відмінності між росіянами та українцями у Харкові здаються більш неоднорідними та неоднозначними, аніж відносини між румунами та українцями у Чернівцях. Ці відмінності обґрунтовують Марта Міре з колегами у статті **«Освітня реформа та мовна політика в Україні: впровадження в прикордонні регіони»** та Ольга Філіппова з Олександром Дейнекою у статті **«Політика ідентичності в прикордонних регіонах України»**, й обидві статті присвячені аналізу мовної та освітньої реформ в прикордонних регіонах України.

Остання стаття Одне Осланда та його колег **«Реформи і соціальна згуртованість у прикордонних регіонах України в оцінках громадян»** додає перспективи, як-то кажуть, «знизу», тобто як самі українці переживають реформи та групові відносини у двох регіонах, що розглядаються. Використовуючи аналіз засобів масової інформації (здебільшого друкованих) для визначення типів респондентів відповідно до їхніх рівнів включення або виключення, а також ступеня їхньої активної громадянської участі, автори знаходять деякі відмінності між респондентами двох регіонів. Автори застосовують базову модель соціальної згуртованості, яка була розроблена і запропонована Джозефом Чаном та його колегами, використовуючи індикатори, які адаптовані під українську специфіку, для вивчення соціальної згуртованості на місцевому рівні. Відповідно до концепції, вимальовується картина, згідно з якою українці отримують високі результати за критерієм «почуття належності до місця проживання» на різних рівнях: від громади до національного рівня. Респондентів більше турбують соціальні розколи, ніж міжкультурні групові відносини. Дані показують, що соціально-економічні та соціально-демографічні характеристики респондентів лише помірковано впливають на те, як вони відчують та сприймають місцеву соціальну згуртованість.

Збалансованість політики реформ у прикордонних регіонах із розмитими ідентичностями

Регіональна та етнічна різноманітність стає політизованим питанням, коли держава проводить політику та реформи, які впливають на встановлений баланс між різними групами. Нещодавно Україна прийняла два пакети законів, які можуть зруйнувати цей баланс: реформа децентралізації — ядро територіальної політики,

а також реформа освіти та мовна реформа, які є центральними в політиках ідентичності.

Територіальна політика

Зміни в розподілі влади між центром і місцевим рівнем часто розкривають деструктивний потенціал у суспільствах, які є етнічно різноманітними. Тож до реформи адміністративно-територіального устрою ставилися з обережністю і насторогою. Незважаючи на кілька ініціатив щодо реформування та принаймні риторичну відданість реформі децентралізації, висловлену численними політичними лідерами, Україна залишалася надзвичайно централізованою та унітарною державою до 2015 року (Chaisty & Whitefield 2017). До розпаду Радянського Союзу західні регіони розглядали значну автономію як спосіб більшої незалежності. Проте, після здобуття Україною незалежності в 1991 році, федералізм став державною моделлю, яка пропагувалася переважно у східних частинах країни (Wolczuk 2002).

Росія підтримує федеративну систему України із сильними регіонами; деякі аналітики вважають, що Росія розглядає таку підтримку як спосіб зберегти вплив і навіть «право вето» щодо ключових аспектів розвитку України (Barbieri 2020). Центральна ж влада у Києві, навпаки, розглядає федералізм як загрозу для національної єдності, тому надала перевагу моделі децентралізації, що зберігає унітарність України, але передає владні повноваження на місцевий рівень (Aasland & Lyska 2016). Йорн Холм-Нансен і Сабіне Кропп у своїй статті **«Регіональне різноманіття України: чи можлива федералізація?»** стверджують, що свідоме небажання вводити федеральні інститути відображає складну геополітичну ситуацію з Росією як із «братським народом», що втручається у внутрішню політику України, зокрема на Донбасі. Українська еліта відкидає спроби федералізації країни, адже побоюється, що це спровокує відцентровий розвиток у відповідь на послідовні, «де-еволюційні» реформи федералізації (Marlin 2016). У такому контексті виникає *«парадокс федералізму»*: ситуація, за якої вирішення існуючих проблем посилює ці ж проблеми, тобто федералізм є «токсичними ліками». Більше того, Йорн Холм-Нансен і Сабіне Кропп вказують на те, що з точки зору визначеного напрямку мало що могло б виправдати часткову федералізацію в найближчому майбутньому, так само як і українські партії не дотримуються «федералістської практики» (Livingston 1952). Автори зауважують, що сьогодні немає підстав стверджувати, що Україна адаптує свою інституційну структуру до власної етнолінгвістичної гетерогенності. Хоча, ймовірно, різні зовнішні актори і міжнародні організації можуть стати «спонсорами» можливої федералізації.

Реформа децентралізації, що продовжується, хоча і є менш всеосяжною, ніж федеративний поділ країни, утім також може вплинути на міжгрупові відносини. Одним із важливих компонентів реформи є скорочення великої кількості територіальних одиниць з приблизно 12 000 на початку реформи до набагато меншої кількості спроможних об'єднаних територіальних громад (ОТГ); кінцева мета реформи – близько 1500 спроможних ОТГ. На початковому етапі реформи такі об'єднання були добровільними, заохочувалися державою через потужні економічні стимули та механізми.

Реформа децентралізації в Україні досліджується з точки зору її геополітичного контексту (Romanova & Umland 2019), фінансових наслідків (Levitas & Djikic 2017), впливу на місцеву демократію (Aasland & Lyska 2016), а також аналізується як засіб контролю центру над регіонами (International Crisis Group 2017). Окрім того, деякі дослідження показують, наскільки потужна регіональна еліта може впливати на процеси об'єднання (Makarenko 2017; Bader 2020). Утім, мало що відомо про вплив реформи децентралізації на відносини між етнокультурними групами на місцевому рівні. Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування» у процесах об'єднання мають враховуватися регіональні (в тому числі етнічні, мовні та соціально-економічні) відмінності. Наскільки і як це було зроблено на практиці, і як процеси об'єднання місцевих громад (ОТГ) впливають на місцеву соціальну згуртованість та відносини між етнокультурними групами, мало відомо.

У процесі об'єднання територій, етнічно однорідні спільноти можуть стати частиною більш гетерогенних громад. Досліджуючи процес децентралізації у двох прикордонних регіонах (Чернівецька область, що межує з Румунією, та Харківська, яка межує з Росією) Одне Осланд та його колеги у своїй статті **«Децентралізація, соціальна згуртованість та етнокультурна різноманітність у прикордонних регіонах України»** спираються на якісні дані, що демонструють вплив реформи децентралізації на соціальну згуртованість між різними етнокультурними групами. Автори досліджують роль етнокультурного різноманіття у прийнятті політичних рішень про об'єднання, а також те, як процес децентралізації впливає на міжгрупові відносини. У цій статті підкреслюється, що етнокультурні питання посідають далеко не перше місце у переліку нагальних проблем, коли громадяни приймають рішення про створення об'єднаної територіальної громади; як правило, переважають економічні та матеріальні мотиви. Окрім того, у процесі об'єднання місцева соціальна згуртованість має тенденцію до посилення, а не до ослаблення, завдяки більшим можливостям участі громадян у місцевій політиці, а також вирішенні повсякденних проблем.

Стаття **«Реформи і соціальна згуртованість у прикордонних регіонах України в оцінках громадян»**, яка присвячена аналізу соціологічного опитування, підтверджує зазначені вище висновки. Кількісні показники дослідження ілюструють, що реформа децентралізації не мала негативного впливу на відносини між різними етнокультурними групами в Україні. Навпаки, спостерігається тенденція до збільшення позитивних результатів об'єднання. Респонденти в об'єднаних громадах більше задоволені реформою децентралізації, ніж мешканці необ'єднаних територій; крім того, наявність місцевих податкових ресурсів, здається, є найважливішою рушійною силою впровадження реформи.

Політика ідентичності в контексті освітньої та мовної реформ

На відміну від реформи децентралізації, освітня та мовна політика в Україні викликають напруженість між етнокультурними групами. У прагненні створити єдину політичну націю Україна зробила акцент на популяризації української мови як державної (Csernicskó & Máté 2017).

Однак серед населення відсутній консенсус щодо того, яку роль має відігравати українська мова у побудові нової пострадянської ідентичності та в розбудові української нації. Різні соціальні групи в деяких регіонах країни не схвалюють процес українізації, який триває і досі. Багато людей у прикордонних регіонах вважають свою територію багатонаціональною, а російська мова часто залишалася регіональною «*lingua franca*». У кількох випадках стратегії щодо зміцнення позицій української мови викликали протести і хвилювання.

Як зазначається у кількох статтях цього випуску, розбіжності щодо використання української мови та мов національних меншин в українських школах розгорілися у зв'язку з реалізацією Закону України «Про освіту», що був ухвалений у вересні 2017 року. Цей закон, який робить українську мову обов'язковою мовою навчання в державних школах, починаючи з п'ятого класу, одразу викликав резонанс серед багатьох етнокультурних груп. Більше того, Угорщина, Молдова, Румунія та Росія – всі «материнські країни» українських етнічних меншин – жорстко виступили проти закону; Угорщина навіть погрожувала, що це Україна може мати наслідки для подальшої інтеграції в ЄС (Kulyk 2017). Спільним у цих процесах є те, що закон порушує права «неукраїнських» етнокультурних груп.

Загалом, закон можна використовувати як механізм сприяння соціальній згуртованості, але закон також може мати і зворотний ефект. Марина Рабінович і Міккель Берг-Нордлі у своїй статті **«Регулювання мов меншин в освітній системі України: дебати, правові рамки та впровадження»** поєднують аналіз нормативно-правового забезпечення реформи з дискурс-аналізом медіа, щоб оцінити розвиток мовної політики щодо національних меншин в освітньому просторі України, починаючи з 1991 року, та громадські обговорення щодо зв'язку з реформою освіти і децентралізації. Автори наводять ґрунтовні докази високого рівня політизації мовного питання як в Україні, так і за її межами. У той час як Костянтин Федоренко і Андреас Умланд у статті **«Конфлікт тріадичного зв'язку? Політика націоналізації України, націоналізм Росії та динаміка ескалації у 2014–2019 рр.»** досліджують реакцію Російської Федерації на українську політику реформ, Рабінович і Берг-Нордлі зосереджуються на використанні українським урядом Європейської хартії регіональних мов і мов меншин, а також на реакціях щодо висновків Венеціанської Комісії. Автори констатують, що український закон про мову в освітньому процесі залишаються нечіткими та двояким, а також він є недостатньо узгодженим з українським законодавством про національні мови меншин.

Полеміка щодо спірних мовних аспектів української реформи освіти зосереджена, як правило, навколо ідеологічних питань. Хоча, як показано у попередніх статтях, закон широко обговорювався у засобах масової інформації та політичних дослідженнях як всередині України, так і за її межами; окрім того, доцільним вбачається аналіз додаткової інформації про те, як мовне законодавство реалізується на практиці й сприймається тими, кого він найбільше стосується. Соціологічне опитування, яке детально аналізується у статті **«Реформи і соціальна згуртованість у прикордонних регіонах України в оцінках громадян»**, демонструє міцнішу підтримку української мови

як єдиної мови навчання у Чернівцях, тоді як у Харкові така підтримка значно слабша. Одне Осланд із колегами зауважують, що це відображає поточну мовну практику, оскільки респонденти в Чернівцях спілкуються вдома переважно українською мовою, у той час як у Харкові така тенденція характерна для меншості. Обираючи мову навчання в українських школах, вирішальне значення має етнічна приналежність. Крім того, Марта Міре з колегами в статті **«Освітня реформа та мовна політика в Україні: впровадження в прикордонні регіони»** проводять всебічний аналіз наслідків закону про мову в освітньому процесі у Харківській та Чернівецькій областях, де поширеними є російськомовні та румуномовні школи. Автори досліджують, як різні етнокультурні групи адаптуються до навчання, як зміни сприймаються на місцевому рівні, тобто серед шкільної адміністрації, вчителів та батьків. Цікавим є те, що російськомовні громадяни у Харкові, схоже, сприймають нові положення закону про мову 2017 року куди більш негативно, аніж мешканці Чернівців; хоча румунська мова, як одна із мов Європейського Союзу, посідає більш привілейоване місце в українських реаліях, ніж російська мова.

Використовуючи інформацію, отриману під час проведення експертних і фокус-групових інтерв'ю, Ольга Філіппова та Олександра Дейнеко у статті **«Політика ідентичності в прикордонних регіонах України»** досліджують те, як поточна реформа освіти впливає на (само)ідентифікацію мешканців різних регіонів, а також на політики ідентичності у змішаних етнокультурних територіальних громадах. Термін *«політика ідентичності»* використовувався як посилення на соціальні рухи, що виникли наприкінці 1960-х років (Kenney 2004). Авторки використовують це поняття як лінзу, що дозволяє зрозуміти ідентичність не як статичну, а як динамічну сутність, детерміновану різними (не)інституціоналізованими соціальними акторами. У двох українських прикордонних регіонах (Харків і Чернівці) вони спостерігають різне ставлення: від схвалення до опору реформам. Авторки також виявляють важливі відмінності між двома регіонами щодо громадянського сприйняття реформи та того, як вона впливає на місцеву ідентичність. Набагато більше суперечок виникає навколо російської мови, яку респонденти сприймають неоднозначно: як «мову агресора» або як «несправедливо дискриміновану мову». Тим не менш, Ольга Філіппова та Олександра Дейнеко приходять до висновку, що мешканці здатні відрізнити маніпуляції мовними питаннями від простого і повсякденного використання мови.

Політика партій

Більша частина роботи була зосереджена на організації громадянського суспільства та його ролі в забезпеченні соціальної згуртованості (Putnam 2007). Однак політичні партії також відіграють вирішальну роль у розробці, обговоренні та впровадженні політики, яка має відношення до соціальної згуртованості. Як колективні суб'єкти, що представляють соціальні конфлікти, вони можуть бути посередником у конфліктах або розпалювати суперечки між етнокультурними групами. Етнічні партії, як правило, не є винятком.

Більше того, дослідження територіальної політики показало, що здатність партій інтегрувати територіальні одиниці на різних рівнях влади та долати розрив між соціальними групами суттєво відрізняється в залежності від того, чи є їхня організація національною, регіональною або локальною (Toubeau & Massetti 2013). Якщо вони не мають організаційних підрозділів у всіх регіонах, такі партії, як правило, сприяють відцентровому розвитку, роблячи партійну конкуренцію периферійною. Політичні партії в Україні залишаються організаційно слабкими, вони вибудовуються навколо харизматичних лідерів. Обласні та місцеві партійні осередки відіграють незначну роль. Артем Литовченко з колегами у статті **«Дискурс поміркованості та згуртованості як ефективний електоральний інструмент: «Слуга Народу» під час української парламентської кампанії 2019 року»** зазначають таке: якщо партії хочуть відігравати певну роль у зміцненні національної соціальної згуртованості, то це відбуватиметься не через їхню партійну організацію, а через конкретні повідомлення (дискурси) їхніх лідерів.

Також Артем Литовченко з колегами аналізує виборчі кампанії політичних партій на парламентських виборах 2019 року, внаслідок яких Володимир Зеленський та його партія «Слуга Народу» здобули переконливу перемогу. На відміну від інших політичних партій, дискурс «Слуги Народу» щодо мови та ідентичності мав інтегративний характер. Автори показують, як різні партії, зокрема «Слуга Народу», намагалися впоратися з великими політичними розколами, у тому числі щодо етнічної, мовної, регіональної політики та політики пам'яті. Вони стверджують, що «Слуга Народу» відповіла на прагнення до згуртованості та парадоксальним чином здобула довіру, оскільки не була програмною партією, яка встановлювала зв'язок між громадянами та політикою. Проте, з харизматичним лідером Володимиром Зеленським та з огляду на його репутацію, партія залишалася нестабільною організацією, тому видається дискусійним питання, чи можна зберегти окреслений позитивний вплив на соціальну згуртованість.

Геополітичний контекст як «тріада»

Розуміння того, чому деяким державам вдається бути згуртованими, а інші розпадаються, незважаючи на рівну різноманітність населення, є предметом багатьох наукових досліджень. Побудова держави передбачає поширення політичних коаліцій на територію країни, виникнення почуття лояльності та ідентичності з державними інститутами. Розуміння процесів державотворення та націотворення та їх впливу на стосунки між етнокультурними групами в Україні вимагає знайомства з теоретичними думками вчених, які висвітлювали особливі проблеми націотворення, з якими стикаються посткомуністичні країни.

Автори статей цього випуску керуються концепцією тріадного зв'язку Роджера Брубейкера, яка включає націоналістичні держави, етнічні меншини та «зовнішні вітчизни» останніх (Brubaker 1996). Цей зв'язок особливо актуальний для розуміння стосунків між етнокультурними групами в Україні, у тому числі в її прикордонних регіонах. Концепція має три взаємопов'язані вектори: (1) країна походження та національна меншина, (2) країна походження та країна проживання,

(3) країна проживання (національна більшість) та етнічна меншина. Змінний характер цих відносин часто робить політичну ситуацію нестабільною. Хоча головна увага в цьому випуску зосереджена на стосунках між «рідною державою» та національними меншинами, які проживають в іншій державі, у кількох статтях (наприклад, стаття Марти Хандо Міре, Олени Мурадян та Оксани Нехаєнко **«Освітня реформа та мовна політика в Україні: впровадження в прикордонні регіони»**, а також стаття Ольги Філіппової та Олександри Дейнеко **«Політика ідентичності в прикордонних регіонах України»**) також аналізується спорідненість етнокультурних груп з Росією і Румунією. В інших статтях досліджуються відносини між Україною та Росією, а також між Україною та іншими державами, що впливають на українську політику ідентичності (наприклад, стаття Йорна Холм-Хансена та Сабіне Кропп **«Регіональне різноманіття України: чи можлива федералізація?»**, стаття Костянтина Федоренка та Андреаса Умланда **«Конфлікт тріадичного зв'язку? Політика націоналізації України, націоналізм Росії та динаміка ескалації у 2014–2019 рр.»**, а також стаття Марини Рабінович та Міккеля Берг-Нордлі **«Регулювання мов меншин в освітній системі України: дебати, правові рамки та впровадження»**). У цих статтях йде мова про роль міжнародних організацій – доповнення, яке було запропоноване Девідом Смітом як четвертий елемент до класичної тріади Брубейкера (Smith 2002).

Костянтин Федоренко та Андреас Умланд у статті **«Конфлікт тріадичного зв'язку? Політика націоналізації України, націоналізм Росії та динаміка ескалації у 2014–2019 рр.»** розглядають геополітичний контекст, що формує українську культурну політику та політику реформ. У цій статті розглядаються нові політики пам'яті, освіти та мови в Україні після Євромайдану, а також простежується, як Росія відреагувала на цю націоналістичну культурну політику. Хоча російська реакція була сильною, автори показують, що насильницький конфлікт передував їй і не був спровокований офіційним законодавством України щодо національної політики, прийняте між 2017 і 2019 роками. Йорн Холм-Хансен і Сабіне Кропп у статті **«Регіональне різноманіття України: чи можлива федералізація?»** також вказують, що через «транскордонний націоналізм» Росії, питання територіальної політики стало дуже сек'юритизованим. Вісь «країна походження» в тріаді Брубейкера є однією з причин, чому федералізм розглядають як загрозу цілісності всієї держави.

Критики відзначають занепокоєння через нерелевантність або непридатність теорії Брубейкера до випадку України, стверджуючи, наприклад, що Україну слід розглядати як громадянську, а не націоналістичну державу (Kulyk 2001). Проте націоналістичні елементи в українській політиці сьогодні чітко простежуються в освітній та мовній політиці України, що детально відображено у цьому випуску в статтях Костянтина Федоренка та Андреаса Умланда **«Конфлікт тріадичного зв'язку? Політика націоналізації України, націоналізм Росії та динаміка ескалації у 2014–2019 рр.»**; Марини Рабінович та Міккеля Берг-Нордлі **«Регулювання мов меншин в освітній системі України: дебати, правові рамки та впровадження»**; Артема Литовченка, Дмитра Бойка, Дар'ї Яшкіної та Йорна Холм-Хансена **«Дискурс поміркованості та згуртованості як ефективний електоральний інструмент: «Слуга Народу» під час української парламентської кампанії 2019 року»**.

Крім того, сам Брубейкер наголошував, що три елементи тріади існують у різних формах, залежно від держав, де вони виникають (Brubaker 2011a; Brubaker 2011b). Досліджуючи український кейс з його плинними і гнучкими ідентичностями та суперечливими уявленнями про те, що є «зовнішньою вітчизною», наша книга надає подальшу конкретизацію теорії тріади Брубейкера.

Костянтин Федоренко та Андреас Умланд у своїй статті **«Конфлікт тріадичного зв'язку? Політика націоналізації України, націоналізм Росії та динаміка ескалації у 2014–2019 рр.»**, хоча й визнають користь теорії тріадного зв'язку Брубейкера у випадку з Україною, утім стверджують, що ми повинні вийти за межі цієї теорії, щоб пояснити російсько-український конфлікт. Вони вважають, що послідовність подій, яка призвела до ескалації напруженості після 2014 року, суперечить логіці теорії: лише після початку російського вторгнення в Україну законодавство та політика поступово змінилися. Зосереджуючись на зв'язку між націоналістичною державою та її етнічними меншинами, Марта Міре та її колеги в статті **«Освітня реформа та мовна політика в Україні: впровадження в прикордонні регіони»** показують, що етнокультурні меншини у двох прикордонних регіонах розуміють реформу освіти як політику українізації та як частину більш широкого проекту національного будівництва. Однак якщо росіяни та російськомовні в Харкові не бажають або не можуть з різних причин «нав'язувати певну позицію щодо держави», то румуни у Чернівцях за допомогою місцевих громадських організацій демонструють набагато більшу прихильність до збереження своєї румунської мовної та культурної спадщини. Результати прикладного дослідження демонструють нам, що різні «зовнішні вітчизни» підтримують різні відносини зі «своїми» відповідними меншинами в одній і тій самій країні, тоді як належні етнокультурні меншини можуть займати різну позицію щодо своєї «зовнішньої вітчизни». Іншими словами, кілька тріадних зв'язків можуть співіснувати та взаємодіяти в будь-який момент часу. Чи ця складність посилює або пом'якшує напруженість між різними етнокультурними групами, і які наслідки спричиняє будь-яка дана послідовність подій, залежить від випадку, який розглядається.

Врахування регіональної та етнокультурної різноманітності в Україні: спроби порівняльного дослідження соціальної згуртованості

Україна є хрестоматійним прикладом для вивчення того, як політика ідентичності та територіальні реформи впливають на етнокультурні відносини в багаторівневій територіальній структурі, що сама по собі вбудована у складний геополітичний контекст. У той час як окремі статті, представлені в цьому випуску, зосереджені на одному або кількох аспектах загального питання дослідження (див. рис. 1.1.), разом вони створюють детальну картину багатогранних проблем створення та консолідації соціальної згуртованості в націоналістичній державі.

Статті цього випуску пропонують декілька висновків, які заслуговують подальшого вивчення та обговорення в майбутніх порівняльних дослідженнях щодо управління різноманітністю та соціальною згуртованістю в розділених суспільствах.

По-перше, очевидно, що політика реформ, яка впливає на соціальну згуртованість, наприклад, реформи мови/освіти та децентралізації, не дотримується цілісної стратегії в Україні. Закони та заходи іноді посилюють один одного, вони можуть призвести до регресу або сприяти згуртованості між групами — або закінчитися суперечливими результатами. Мовна реформа викликала міжгрупові конфлікти, тоді як реформа децентралізації, як правило, мала протилежний ефект. Ці суперечності, що характерні для послідовної політики реформ, підсилюють динамічний і, по суті, зворотний стан соціальної згуртованості.

По-друге, український випадок додає цікавий аспект до порівняльних досліджень реформ децентралізації. Це підтверджує, що реформи є більш успішними та стійкими, якщо вони дотримуються належної «послідовності» політичної, економічної та адміністративної децентралізації, як переконливо стверджувала Фаллеті у своєму дослідженні про країни Латинської Америки (Falleti 2005). Результати реформ децентралізації, як правило, є більш стабільними, якщо політична участь і передача економічних ресурсів передують передачі адміністративних повноважень. Іншими словами, громадянам необхідно надати можливості для ефективної участі. Наші результати в Україні показують, що цей сценарій не лише сприяє запобіганню можливих тенденцій рецентралізації, а й може бути сприятливим з точки зору соціальної згуртованості.

Хоча статті мають в основному позитивний погляд на наслідки реформи децентралізації в Україні, тут варто зробити застереження. Багато українських політиків зайняли інструментальну позицію щодо верховенства права, а інституційні реформи часто були політично мотивованими. В Україні залишаються поширеними патрімоніалізм і клієнтелізм. Тому цілком імовірно, що позитивні ефекти можуть бути підірвані, оскільки політична еліта поширює неформальні практики на децентралізовані утворення (Bader 2020), спостереження, яке — в аналітичних термінах — підкреслює релевантність неформальності для оцінки результатів офіційної політики реформ.

По-третє, статті про освіту та мовну політику показують, що, хоча «велика політика» має певний потенціал перешкодити соціальній згуртованості, повсякденна практика людей і місцевий прагматизм можуть пом'якшити ці негативні наслідки «знизу». У таких статтях цього випуску пропонується підтримка припущень скоріше «теорії контакту», ніж «теорії конфліктів». Також наші дослідження вказують на те, що представники громадськості можуть використовувати складний геополітичний контекст у своїх цілях, розвиваючи соціальні практики, які дозволяють їм впоратися з напруженістю, спровокованою «згори».

Четвертий висновок полягає в тому, що соціальна згуртованість значною мірою залежить від організованості політичних партій — як головних колективних дійових осіб у політичній системі — і від використання питань реформ для формування власного «порядку денного». При цьому варто взяти до уваги деякі характеристики нещодавньої української партійної політики щодо майбутніх порівняльних досліджень. Виборча кампанія «Слуги Народу» була успішною, оскільки партія змогла подолати розриви між різними етнокультурними групами та регіонами.

Однак саме ця особливість партійної організації має і зворотний бік: наслідки харизматичного партійного керівництва наростають і згасають разом із особистістю – особистою здатністю лідера інтегрувати різні сегменти суспільства. Таким чином, можливий позитивний вплив на соціальну згуртованість залишається випадковим.

П'ятий висновок пов'язаний зі складним геополітичним контекстом, який має наслідки для вивчення регіонального та етнокультурного різноманіття таких країн, як Україна. Внутрішня політика, що спрямована на реструктуризацію територіального устрою або врегулювання мовних питань, розгортається на тлі конфлікту України з Росією на Донбасі. Крім того, «зовнішні вітчизни», такі як Угорщина та Румунія, що межують з Україною на заході, намагаються впливати на українську внутрішню політику, щоб захистити «свої» етнічні меншини, які можуть постраждати від націоналістичної політики. Тому ми бачимо порівняння всередині держави особливо цінними в дослідженнях націоналістичних країн, таких як Україна, які мають етнічно різноманітні суспільства та оточені більш ніж однією сусідньою державою. У таких випадках кілька «тріадних зв'язків» перекриваються, що призводить до складного упорядкування можливого посилення напруженості, що, у свою чергу, робить адаптацію регіонального та етнокультурного різноманіття багатовимірним завданням.

Нарешті, хоча Україна, безумовно, не є федеративною країною, ми стверджуємо, що варто включити цю справу до порівняльного дослідження федералізму та багаторівневих систем. Завдяки регіональному та етнокультурному різноманіттю Україна має кілька характеристик «федеративного суспільства». Інституційний устрій України є унітарним, хоча і підтримується децентралізованими інституціями. Таким чином, випадок України дозволяє критично подумати про те, що насправді є «федеративним суспільством» і чому навіть різні країни не завжди створюють таке суспільство, а також дає змогу дослідникам визначити внутрішні та зовнішні фактори, які можуть пояснити, чому інститути не завжди адаптуються до соціальних структур конкретної системи.

Деякі події, проаналізовані у цьому випуску, можуть дати підставу закінчити цю дискусію на оптимістичній ноті, але загальний погляд на соціальну згуртованість в Україні залишається неоднозначним. Усі аналітичні компоненти, задіяні в обраній нами схемі, – політика реформ, що змінює територіальну політику та політику ідентичності; роль партій як колективних учасників, що поєднують етнокультурні групи; геополітичний контекст, – є динамічними процесами. Рівноваги в соціальній згуртованості ще не досягнуто, і здається малоймовірним, що це може бути зроблено в найближчому майбутньому.

Бібліографія:

- Aasland, Aadne and Lyska, Oleksii. (2016). Local democracy in Ukrainian cities: civic participation and responsiveness of local authorities. *Post-Soviet Affairs* 32(2): 152–175.
- Arel, Dominique and Khmelko, Valeri. (1996). The Russian factor and territorial polarization in Ukraine. *The Harriman Review* 9(1–2): 81–91.
- Bader, Max. (2020). Decentralization and a risk of local elite capture in Ukraine. In *Decentralization, Regional Diversity, and Conflict: The Case of Ukraine*, Shelest, Hanna and Rabinovych, Maryna (eds). Cham: Palgrave, 259–282.
- Barbieri, Jaroslava. (2020). The dark side of decentralization reform in Ukraine: deterring or facilitating Russia-sponsored separatism? In *Decentralization, Regional Diversity, and Conflict: The Case of Ukraine*, Shelest, Hanna and Rabinovych, Maryna (eds). Cham: Palgrave, 211–256.
- Barrington, Lowell. (2022). Is the regional divide in Ukraine an identity divide? *Eurasian Geography and Economics* 63(4): 465–490.
- Berger-Schmitt, Regina. (2002). Considering social cohesion in quality-of-life assessments: concept and measurement. *Social Indicators Research* 58(1): 403–428.
- Blalock, Hubert. (1967). *Toward a Theory of Minority–Group Relations*. New York: Wiley.
- Bobo, Lawrence. (1988). Group conflict, prejudice, and the paradox of contemporary racial attitudes. *Eliminating Racism*: 85–114.
- Bondarenko, M., Babenko, Svitlana and Borovskiy, Oleksii. (2017). Sotsialna zhurtovanist v Ukraini (dosvid aplikatsii metodyky bertelsmann stiftung do danykh yevropeiskoho sotsialnoho doslidzhennia) [from Ukr.: Social cohesion in Ukraine (experience of applying the bertelsmann stiftung methodology to the data of the European social survey)]. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universitetu imeni Tarasa Shevchenka. Sotsiologiya* 8: 58–65.
- Bottoni, Gianmaria. (2018). A multilevel measurement model of social cohesion. *Social Indicators Research* 136(3): 835–857.
- Brubaker, Rogers (2011a). Nationalizing states revisited: projects and processes of nationalization in post-Soviet states. *Ethnic and Racial Studies* 34(11): 1785–1814.
- Brubaker, Rogers. (1996). *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press.
- Brubaker, Rogers. (2011b). The "diaspora" diaspora. *Ethnic and Racial Studies* 28(1): 1–19.
- Chaisty, Paul and Whitefield, Stephen. (2017). Citizens' attitudes towards institutional change in contexts of political turbulence: support for regional decentralization in Ukraine. *Political Studies* 65(4): 824–843.
- Chan, Joseph, To, Ho-Pong and Chan, Elaine (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social Indicators Research* 75(2): 273–302.
- Csernicskó, István and Máté, Réka. (2017). Bilingualism in Ukraine: value or challenge? *Sustainable Multilingualism* 10(1): 14–35.
- Dickes, Paul and Valentova, Marie. (2013). Construction, validation, and application of the measurement of social cohesion in 47 European countries and regions. *Social Indicators Research* 113(3): 827–846.
- Dragolov, Georgi, Ignácz, Zsófia, Lorenz, Jan, Delhey, Jan, Boehnke, Klaus and Unzicker, Kai. (2016). *Social Cohesion in the Western World: What Holds Societies Together. Insights from the Social Cohesion Radar*. Springer ebooks.
- Falleti, Tulia. (2005). A sequential theory of decentralization: Latin American cases in comparative perspective. *American Political Science Review* 99(3): 327–346.

- Friedkin, Noah. (2018). Social cohesion. *Annual Review of Sociology* 30: 409–425.
- Gentile, Michael. (2021). Diabolical suggestions: disinformation and the curious scale of nationalism in Ukrainian geopolitical fault-line cities. *Geopolitics*, DOI: <https://doi.org/10.1080/14650045.2020.1830766>
- Giles, Michael and Buckner, Melanie. (1993). David Duke and Black Threat: An old hypothesis revisited. *The Journal of Politics* 55(3): 702–713.
- Hewstone, Miles and Brown, Rupert. (1986). Contact is not enough: an intergroup perspective on the 'contact hypothesis'. In *Social Psychology and Society: Contact and Conflict in Intergroup Encounters*, Hewstone, Miles and Brown, Rupert (eds). Oxford: Basil Blackwell, 1–44.
- Hrynenko, Anatolii, Kyrlyuk, Volodymyr. (2016). Sotsialna zghurtovanist suspilstva v umovakh demokratii [from Ukr.: Social cohesion of society in a democracy]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohienka, Ekonomichni nauky* 11: 220–226.
- Hughes, James and Sasse, Gwendolyn. (2002). *Ethnicity and Territory in the Former Soviet Union: Regions in Conflict*. London: Routledge.
- International Crisis Group (2017). *Ukraine: Will the Centre Hold?* Brussels: ICG.
- Jenson, Jane. (1998). *Mapping Social Cohesion: The State of Canadian Research*. Ottawa: Canadian Policy Research Networks.
- Kenny, Michael. (2004). *The Politics of Identity: Liberal Political Theory and the Dilemmas of Difference*. Cambridge: Polity.
- Klein, Carlo. (2013). Social capital or social cohesion: What matters for subjective well-being? *Social Indicators Research* 110(3): 891–911.
- Kulyk, Volodymyr. (2001). The politics of ethnicity in post-Soviet Ukraine: beyond Brubaker. *Journal of Ukrainian Studies* 26(1–2): 197–221.
- Kulyk, Volodymyr. (2016). National identity in Ukraine: impact of Euromaidan and the war. *Europe-Asia Studies* 68(4): 588–608.
- Kulyk, Volodymyr. (2017). Ukraine's 2017 Education Law incites international controversy over language stipulation. *PONARS Eurasia Policy Memo*, 19 April, <https://www.ponarseurasia.org/ukraine-s-2017-education-law-incites-international-controversy-over-language-stipulation/> (accessed 7 April 2021).
- Kulyk, Volodymyr. (2019). Identity in transformation: Russian speakers in post-Soviet Ukraine. *Europe-Asia Studies* 71(1): 156–178.
- Kytsak, Taras and Kyrlyuk, Volodymyr. (2013). Sotsialno-trudovi aspekty sotsialnoi zghurtovanosti suspilstva [from Ukr.: Social and labor aspects of social cohesion]. *Sotsialno-trudovi vidnosyny: teoriia ta praktyka* 2: 171–176.
- Laurence, James. (2009). The effect of ethnic diversity and community disadvantage on social cohesion: A multilevel analysis of social capital and interethnic relations in UK communities. *European Sociological Review* 27(1): 70–89.
- LeVine, Robert and Campbell, Donald. (1972). *Ethnocentrism: Theories of Conflict, Ethnic Attitudes, and Group Behavior*. New York: Wiley.
- Levitas, Tony and Djikic, Jasmina. (2017). *Caught Mid-Stream: 'Decentralization', Local Government Finance Reform, and the Restructuring of Ukraine's Public Sector 2014 to 2016*. Stockholm: SKL International.
- Livingston, William. (1952). A note on the nature of federalism. *Political Science Quarterly* 67(1): 81–95.
- Makarenko, Olena. (2017). Decentralization: the mortal threat to Ukraine's entrenched elites. *Euromaidan Press*, 7 November, <http://euromaidanpress.com/2017/11/07/decentralization-the-mortal-threat-to-ukraines-entrenched-elites/> (accessed 7 April 2021);

- Marlin, Marguerite. (2016). Concepts of 'decentralization' and 'federalization' in Ukraine: political signifiers or distinct constitutional approaches for devolutionary federalism? *Nationalism and Ethnic Politics* 22(3): 278–299.
- Onuch, Olga and Hale, Henry. (2018). Capturing ethnicity: the case of Ukraine. *Post-Soviet Affairs* 34(2–3): 84–106.
- Poluniev, Yurii. (2013). Sotsialna zhurtovanist yak skladova ekonomichnoho proryvu [from Ukr.: Social cohesion as a component of economic breakthrough]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu* 33: 161–166.
- Pop-Eleches, Grigore and Robertson, Graeme. (2018). Identity and political preferences in Ukraine—before and after the Euromaidan. *Post-Soviet Affairs* 34(2–3): 107–118.
- Putnam, Robert. (2007). E pluribus unum: Diversity and community in the twenty first century. *The 2006 Johan Skytte Prize Lecture, Scandinavian Political Studies* 30(2): 137–174.
- Rajulton, Fernando, Ravanera Zenaida, and Beaujot, Roderic. (2007). Measuring social cohesion: an experiment using the Canadian national survey of giving, volunteering, and participating. *Social Indicators Research* 80(3): 461–492.
- Rodgers, Peter. (2006). Understanding regionalism and the politics of identity in Ukraine's Eastern Borderlands. *Nationalities Papers* 34(2): 157–174.
- Romanova, Valentyna and Umland, Andreas. (2019). Decentralizing Ukraine: geopolitical implications. *Survival: Global Politics and Strategy* 61(5): 99–112.
- Sasse, Gwendolyn. (2001). The "new" Ukraine: A state of regions. *Regional and Federal Studies* 11(3): 69–100.
- Smith, David. (2002). Framing the national question in Central and Eastern Europe: a quadratic nexus? *Global Review of Ethnopolitics* 2(1): 3–16.
- Stebelsky, Ihor. (2018). A tale of two regions: geopolitics, identities, narratives, and conflict in Kharkiv and the Donbas. *Eurasian Geography and Economics* 59(1): 28–50.
- Toubeau, Simon and Massetti, Emanuele. (2013). The party politics of territorial reforms in Europe. *West European Politics* 36(2): 297–316.
- Vervoort, Miranda, Flap, Henk and Dagevos, Jaco. (2010). The ethnic composition of the neighborhood and ethnic minorities' social contacts: three unresolved issues. *European Sociological Review* 27(5): 586–605.
- Wolczuk, Kataryna. (2002). Catching up with 'Europe'? Constitutional debates on the territorial-administrative Model in Independent Ukraine. In *Regions, State and Identity in Central and Eastern Europe*, Batt, Judy and Wolczuk, Katarzyna (eds). London: Frank Cass, 65–88.

РЕГІОНАЛЬНЕ РІЗНОМАНІТТЯ УКРАЇНИ: ЧИ МОЖЛИВА ФЕДЕРАЛІЗАЦІЯ? ¹

Йорн Холм-Хансен

Норвезький інститут урбаністичних та регіональних досліджень, Осло Метрополітен Університет
ORCID: 0000-0002-4859-3496

Сабіне Кропп

Інститут Отто Зура, Вільний університет Берліна
ORCID: 0000-0002-2488-7932

DOI: 10.36169/2227-6068.2022.03.00002

Анотація. У статті обговорюється, чому регіональне розмаїття України не відображається в її багаторівневій структурі. Незважаючи на реформи децентралізації (все ще триваючі), Україна залишилася унітарною системою, яка лише частково відображає основне етнолінгвістичне розмаїття. Навпаки, концепція «федерального суспільства» припускає, що в довгостроковій перспективі різноманітні суспільства адаптують свій інституційний устрій, щоб досягти відповідності між соціальною та політичною структурами. Однак у поточній українській дискусії «моністичне» розуміння української державності є домінуючим і посилюється як відповідь на використання Росією культури, мови та історії в її політиці щодо України. Систематизуючи аргументи, взяті переважно з порівняльних федеральних досліджень, це дослідження обговорює перешкоди для запровадження федеральних інституцій в Україні, серед іншого той факт, що партійна система не периферизує політику, розючу сек'юритизацію федералізму як спірного питання, складну геополітичну ситуацію з Росією як «батьківщина», що втручається у «вкладені» ідентичності, і той факт, що мало що говорить про шлях федеративного розвитку України. Аналіз українського дискурсу щодо федералізму та унітаризму показує, що більшість політичних акторів вважають обидві концепції взаємовиключними. Однак, розглядаючи федералізацію як динамічний і часто незавершений процес, ця стаття робить висновок, що окремі квазіфедеративні елементи все ж можуть розвиватися.

Ключові слова: регіональне розмаїття, політичні реформи, тріадична конфігурація націоналізму, федералізація

¹ Ця стаття є прямим перекладом книги «The Accommodation of Regional and Ethno-cultural Diversity in Ukraine» під редакцією Aadne Aasland та Sabine Kropp, опублікованої Springer у 2021 році. При перекладі статтю не було оновлено чи доповнено актуальними дослідницькими даними.

Інкорпорація регіонів, що раніше належали іншим державам, була послідовним процесом в Україні протягом століть; одним за останніх прикладів є передача Криму в 1954 році. Це поступове злиття історично різноманітних територій в те, що пізніше стало Українською державою, вплинуло на сучасну Україну. Хоча це прямо не відбилося на її адміністративно-територіальному устрої, країна складається з широких історичних регіонів, які розрізняються за мовою, геополітичними орієнтаціями, політиками пам'яті та індустріально-технологічними традиціями (Marlin 2016: 280). Тим не менш, питання: «Чи означає це, що Україна є розділеною за лініями її історичних регіонів державою?», залишається дискусійним. Заклики до застосування інституціональних заходів для врахування різноманітності є суперечливими.

Прихильники моделі унітарної держави, як правило, принижують важливість розколів регіональної ідентичності, або відносять їх до історичних перешкод націєбудівництва. Відповідно до цієї аргументативної стратегії, регіональне суперництво у випадку України є більше питанням маніпуляції частини регіональних політико-економічних владних груп та Росії, ніж глибоко вкорінений культурний розкол (наприклад, у роботі Валентини Романової та Андреаса Умланда (Romanova & Umland 2019: 99-112). Автори посиляються на «неофіційну регіоналізацію» після 1991 р., яка зробила Україну «кластером напівавтономних феодалських володінь, що контролюються картелями олігархів, союзними чиновниками та політиками»).

Інші, однак, описують регіони України як настільки різні, що для збереження цілісності країни будуть необхідними регіональна автономія або федералізація. Різноманіття у цій перспективі обґрунтовано лінгвістичними та культурними чи то соціально-економічними факторами (розкол між сільським Заходом та промисловим Сходом), або їхньою комбінацією.

Хоча федералізм часто трактують як інституціональний засіб утримувати разом етнічно або культурно розділені регіони, він також має зворотну сторону: посилення різноманіття аж до ризику втрати державою єдності. Цей «парадокс федералізму» підсилює проблему, що потребує вирішення, та є основною темою дебатів щодо відносин між центром та регіонами в Україні. Чи є федералізм інструментом збереження цілісності держави або, навпаки, це інституціональна основа сприяння майбутньому розділенню?

У цьому дослідженні обговорюються аргументи та розглядаються емпіричні дані щодо перешкод та проблем, які пояснюють, чому федералізм не застосовується в Україні. Аналіз починається з концепції «федерального суспільства», яка стверджує, що, зрештою, різноманітні суспільства адаптують свій інституційний устрій задля досягнення відповідності між суспільною та політичною структурою. Із огляду наукової літератури про сучасну Україну можна зробити певні висновки щодо спроможності федеральної моделі враховувати етнолінгвістичне суперництво, та розмірковувати про наслідки, які може мати така модель в Україні.

Ця стаття починається з короткого обговорення теоретичних питань, взятих із дослідження федералізму, яке вважається особливо актуальним для українського випадку. У наступному підрозділі обговорюється, наскільки широко визнані та географічно сконцентровані в Україні етнічні, мовні чи іншим чином окреслені групи, що обґрунтовують федеративну модель. Далі ми аналізуємо суперництво між унітарною та федералістською позиціями в українських дебатах щодо реформи децентралізації та адміністративно-територіального устрою. Беручи до уваги аргументи шляху залежності від попереднього розвитку, ми будемо враховувати попередній досвід України з федеральними інституціями. Згодом ми ставимо питання, чи можуть основні політичні конфлікти прокласти шлях до унітарних і федеральних моделей; і чи застосовують політичні партії потенційну федеральну практику за межами формальної унітарної системи. Нарешті, ми обговорюємо, чи становлять федеральні домовленості загрозу безпеці української держави; не в останню чергу це стосується потенційного російського іредентизму. У статті робиться висновок, що найближчим часом не слід очікувати процесів адаптації, як це передбачає концепція «федерального суспільства», хоча виникнення поодиноких квазіфедеральних інститутів є можливим.

Акомодація розрізнених суспільств і федералізація: теоретичні аргументи

Федеративне суспільство

У поліетнічних країнах територіальні конфлікти становлять особливий виклик. Федералізм часто сприймається як інструмент для врегулювання глибоких регіональних конфліктів, або як «конкуруючі націоналізми в межах однієї держави» (Kymlicka 2007: 47). Не випадково всі давні демократії, що мають вищі бали за індексами мовного та етнічного різноманіття, є федеративними державами (Stepan 1999: 20). Теоретичний концепт «федеративного суспільства» означає, що інститути узгоджуються із базовою соціальною структурою шляхом їхньої поступової адаптації до регіональної гетерогенності (Livingston 1952). Хоча, як продемонстрував кейс із Німеччиною, існування федеративного суспільства не завжди є необхідною умовою для перетворення політичного устрою на федеративний.

Політична соціологія може допомогти у поясненні того, чому такі варіанти соціальних структур мають вплив на політичні інститути. З іншого боку, структуралістський підхід може бути відхилений через надмірну детермінованість та ігнорування ролі політичних інститутів та «зовнішніх» акторів. Відповідно, Я. Ерк та Е. Конінг (Erk & Koning 2010) рекомендують використовувати макросоціальні фактори як незалежну змінну: вони досліджують поступові зміни в напрямку федеральних моделей як «діалектичний зв'язок між основною соціальною структурою та загальною інституційною конфігурацією», звертаючи увагу на організації колективних інтересів (такі як партії та посередники) як на ключові рушійні сили, оскільки вони переносять основні соціальні фактори до політичного життя (Erk & Koning 2010: 359). Однак сама різноманітність є нечітким поняттям.

Ми ставимо таке питання: чи українське суспільство тільки «різноманітне»? Наскільки розвинуті в ньому федеральні риси?

Ерк і Конінг вважають мову основою таких процесів розрізнення, оскільки інші розколи, за їхнім ствердженням, зменшилися в постіндустріальних демократіях. Вони бачать мовну соціальну базу як ключ до розуміння того, чому і як змінюються інститути. Основна гіпотеза дослідників полягає в тому, що мовна гетерогенність із часом призведе до будь-якої децентралізації, що відобразить мовний склад суспільства. Проте це не означає, що справжня федеральна система з'явиться автоматично. Втручаються й інші фактори, як покаже аналіз нижче. У цьому контексті вирішальну роль відіграють очікування та уявлення про ті наслідки, що спричинять федеральні інституції, коли вони будуть створені. У цьому і полягає «парадокс федералізму».

Парадокс федералізму

Метою федералізму є боротьба з регіональними розходженнями, але це може мати різні небажані побічні ефекти. Нам варто розрізняти дискусії щодо *походження* федералізму та дискусії щодо *впливу* федеральних інституцій на суспільство. В українських дискусіях передбачувані наслідки федеральних структур використовуються для обґрунтування «парадоксу федералізму».

Як зазначив Вілл Кімлічка, ліберальні демократи побоювалися, що федералізм збереже та зміцнить комунітаризм на шкоду спільному політичному простору для всіх громадян за межами етнічних та інших розбіжностей, тобто розглядали федералізм як регресивний компроміс із домодерною етнічною відданістю (Kymlicka 2007).

Оскільки кожна федеральна держава більш-менш обмежує владу більшості, А. Степан стверджує, що федералізм «обмежує демос» у тому сенсі, що він зменшує роль «демосу» (громадян у політиці в цілому) в прийнятті політичних рішень (Stepan 1999: 23). У зв'язку з цим ми повинні пам'ятати про невдалий досвід федерацій у спробах уникнути посилення усвідомлення географічних та етнічних кордонів між групами. Таким чином, федералізм не зміг стримати претензій щодо сепаратизму.

Навпаки, використання федеральних моделей для врегулювання етнічних конфліктів може посилити різницю між групами і дати еліті меншин інституційний інструмент задля досягнення цілей відділення. Це називається парадоксом федералізму (Erk & Anderson 2009). Федеральні моделі можуть навіть створювати конфлікти між центром та периферією, що раніше не існували. Гнучка ідентичність закріплюється шляхом визнання різноманітності, яка зрештою може відкрити шлях до дезінтеграції. Еліти меншин зацікавлені в заморожуванні ідентичностей. Політична динаміка в кожному федеральному підрозділі породжує спроби збільшення частки голосів за одну етнічну групу за допомогою «етнічного перекупу» (Jenne 2009). Така зосередженість на етнічній чи мовній ідентичності як територіальному принципі, зазвичай, виключає інші соціальні групи, особливо якщо ідентичності є чіткими і не перетинаються. Як зазначає Л. Андерсон, організація політики навколо етнічних питань цілком може перетворити будь-який конфлікт на етнічну проблему (Anderson 2013: 34).

Що необхідно для функціонування «федерального суспільства»? По-перше, політично важливі аспекти ідентифікації та конфлікту пов'язані з конкретними територіями. Іншими словами, група, яка претендує на статус складової одиниці федерації, повинна ідентифікувати себе як етнічну, мовну або іншим чином окреслену групу, а також вона повинна бути територіально зосередженою (Erk 2017). По-друге, федеральні домовленості не повинні ставити під загрозу безпеку держави: етнолінгвістична група, яка претендує на автономію або статус сусідньої держави, не повинна висувати іредентистські претензії або розглядатися як нелояльна (Kymlicka 2007).

Загальновідома дилема «що було першим, курка чи яйце?» є доречною в цьому контексті. Що стосується етнічних або мовних груп, які будуть представлені субфедеральною одиницею: чи посилюється їх відокремленість федеральним устроєм? Або чи потрібні федеральні переваги та згода для ефективного затвердження інститутів? Очікуваний «парадокс федералізму» має в Україні ще одну сторону, оскільки він тісно пов'язаний із роллю Росії, яка вважає себе батьківщиною російськомовного українського населення.

Тріадична конфігурація націоналізму

Концепція «тріадичного націоналізму» Роджерса Брубейкера пропонує аналітичний інструмент для розуміння механізмів, які роблять федеральну модель питанням територіальної цілісності України (Brubaker 1996). Перший елемент тріади — «націоналізуючий націоналізм». Зауважимо, що у своєму аналізі пострадянських держав Брубейкер говорить про «націоналізовані дискурси», а не про «націоналізовану державу» (Brubaker 2011: 1808). Критичний погляд висвітлений у роботі Володимира Куліка (Kulyk 2001). «Націоналізуючий націоналізм» стосується нової незалежної або переконфігурованої держави, яка представляє себе позбавленою свого нормального статусу, а, отже, має право на компенсацію або виправлення, наприклад, через мовну політику. Другим компонентом є транскордонний націоналізм зовнішніх батьківщин, які беруть на себе відповідальність за своїх співгромадян за кордоном. Російське поняття «*русский мир*», існування широкої російської цивілізації, що виходить за межі Російської Федерації, є тут хрестоматійним прикладом (Laruelle 2016). Хоча й у менш конфліктних масштабах, Румунія та Угорщина також підтримують одноетнічних громадян у Чернівецькій та Закарпатській областях України. Проте конституційна поправка 2019 року, що зобов'язує Україну стати членом Європейського Союзу, робить геополітичні наслідки в останньому випадку іншими.

Націоналізм меншин — третій компонент у тріаді: націоналісти меншин можуть вибрати — або зв'язатися з «батьківщиною», або шукати компромісу з «країною перебування». По суті, обрана Україною моністична стратегія націотворення посилює ймовірність того, що націоналісти меншин будуть шукати співпраці зі своєю мовною «батьківщиною» через кордон своїх рідних регіонів. Таким чином, представники «націоналізованої» української держави передбачають парадокс федералізму, побоюючись, що це може зіграти на руку Росії як експортеру транскордонного націоналізму.

Питання про «часткову» федералізацію та федеральну практику

Загалом, федеративний принцип передбачає змішану систему спільного правління та самоуправління, коли влада обох рівнів не є підзвітною безпосередньо власному виборцю (Watts 2002): для збереження єдності держави автономні федеральні утворення мають бути взаємозалежними (Stein 1968). Оскільки розподіл обов'язків не може бути змінений в односторонньому порядку, регіональні одиниці або субнаціональні території можуть накласти вето на рішення, прийняті на федеральному рівні. У цьому криється суть федерального питання – особливо в українському випадку, оскільки для уникнення зіткнень необхідна мінімальна згода між центральним урядом та всіма складовими підрозділами федерації.

Усвідомлення парадоксу федералізму, що підкреслює небезпеку заморожування ідентичностей і зіткнень через федералізацію, допомагає пояснити, чому багато держав утримуються від впровадження повноцінної федеральної моделі. Однак федеральні інститути часто їдуть шляхом залежності від попереднього розвитку. Більше того, багато держав інституціалізували відносини між етнічно окресленими регіонами та центральною державою, застосовуючи вибіркові інституційні *елементи* федералізму, часто в поєднанні з іншими офіційними чи неформальними домовленостями про розподіл влади. Прикладами тут є колишній автономний статус Криму в складі України, асиметрична передача повноважень в Іспанії або у Великій Британії, статус Аландських островів у складі Фінляндії та самоврядування корінного народу саамів у Нордкалоттені («Північний Калотт»).

Проте слід зазначити, що федералізація як процес не базується лише на створенні формальних федеральних інститутів. Майже сімдесят років тому Вільям Лівінгстон зазначив, що політична система може функціонувати на федеральному рівні, незважаючи на унітарний характер її правових форм: іншими словами, федералізм є не тільки конституційним, але й діючим принципом (Livingston 1952). Формально унітарні інститути можуть використовуватися так, *ніби* вони федеральні (Burgess 2017). Це той випадок, коли колективні суб'єкти діють таким чином, що сприяє федералізації.

Політичні партії розглядаються як основні агенти, що сприяють федеральній практиці. Вони можуть різною мірою базуватися на федеральних принципах (Riker 1964) і, таким чином, впливати на характер багаторівневої системи, незалежно від того, чи є вона формально федеральною. У формально унітарній державі, як Україна, вирішальним стає питання, наскільки дії політичних партій посилюють управління на регіональному рівні, «периферизуючи» політичну систему. Розглядаючи територіальну різноманітність України, історичний розвиток, потенційну роль партій як агентів федералізації та складну геополітичну ситуацію, наступні підрозділи розкривають взаємозв'язок вищезгаданих перешкод.

Передумови федералізації України. Регіональне розмаїття України

Стійка або плинна етнолінгвістична різноманітність

Головне припущення концепції «федерального суспільства» полягає в тому, що неоднорідність базових соціальних структур поступово призведе до формування інститутів, які відображають регіональну гетерогенність. Викладені вище умови вказують на релевантність територіально сконцентрованих і лояльних етнічних або мовних груп. Класична ситуація, в якій очікується, що з'явиться федеральна модель, за якої два (або більше) географічно відокремлених і чітко визначених етносів протистоять один одному в межах однієї і тієї ж держави¹. Цікавим є те, наскільки Україна насправді складається з культурно та соціально-економічно відмінних регіонів.

В українських дискусіях заперечується саме існування *фіксованого* етнолінгвістичного розмаїття за географічними лініями, враховуючи плинність етнічних ідентичностей та мовних практик. Наприклад, подібність між українською та російською мовами робить поріг для перемикання між ними низьким. Існування гібридності та гетерогенності, а не окремих регіонів, компактно населених етнічно, мовно чи іншим чином окресленими групами, характеризує більшу частину України. Крім того, в межах регіонів України існують значні відмінності в ідентичностях (O'Loughlin 2001). Розмиті ідентичності та пов'язані з ними конфлікти відтворюються в меншому територіальному масштабі. Це ілюструють спроби конкретизувати складові одиниці «Української федерації». Російський націоналіст-публіцист Максим Калашников, наприклад, запропонував Донецьк-Новоросію, Центральну Україну, Західну Україну та Карпатську Україну (Rjabčuk 2014). Хоча ці чотири частини України культурно різні, кожна з них також внутрішньо дуже різноманітна, наприклад, щодо повсякденної мови мешканців.

Катерина Волчук характеризує регіоналізм в Україні як «градацію між двома протилежними полюсами» з центром у Львові та Донецьку (Wolczuk 2002). Схильність українців до «східної» позиції не обов'язково відкидає ідентифікацію себе з українською державою (Sasse & Lackner 2018). Скоріше, це може бути виразом альтернативного, більш локального уявлення щодо українського громадянства. Ідентичності є вкладеними, багатоваріантними, де локальні та регіональні ідентичності співіснують із загальною українською ідентичністю.

Більшість «етнічних» дебатів в Україні відбувається між прихильниками вузького визначення того, що означає бути «українцем», і тими, хто виступає за ширше визначення, що включатиме тих громадян України, які, наприклад, віддають перевагу російській мові як рідній. Поки що мало ознак адаптації до мовної неоднорідності країни. Незважаючи на те, що президент Володимир Зеленський заявив про «більш інклюзивну» Україну, мономовна модель не була оскаржена. Більше того, плинна й ситуативна мовна практика з боку переважно двомовного населення може послабити можливий тиск на інституціоналізований білінгвізм.

¹ Винятком є ситуація з русинами та угорцями на Закарпатті та румунами в Чернівецькій області.

Прихильники унітарної моделі для України, як правило, применшують важливість розколів регіональної ідентичності, або відносять такі розколи до невинуватених історичних перешкод для українського національного будівництва. Вони розглядають регіональне суперництво в Україні скоріше як маніпулювання з боку регіональних політико-економічних силових груп, ніж як глибокі культурні розколи (Romanova & Umland 2019). Інші описують регіони України як дуже різноманітні, стверджуючи, що регіональна автономія чи федералізація будуть необхідні, щоб утримати країну разом. Базові соціальні структури, про які йдеться в цій лінії аргументів, можуть бути мовними, етнічними та культурними, але це може також стосуватися соціально-економічних факторів, спричинених розколом сільського та промислового Заходу та Сходу. Деякі вчені підкреслюють різні траєкторії історичної пам'яті (Zaharchenko 2013). Інші, знову ж таки, побоюються, що федеральні інституції відкриють шлях іноземному (тобто російському) впливу через домінування їхніх союзників у певних регіонах і столицях – аргумент «сек'юритизації», який обговорюється нижче (Romanova & Umland 2019).

Цікаво, що Л. Баррінгтон виявив, що регіон проживання є більш важливою частиною ідентичності серед україномовних, ніж серед російськомовних, а саме серед жителів західної частини України, ніж інших частин країни (Barrington 2021). Крім того, дослідження виявило, що російськомовні та сільські жителі більше, ніж україномовні та міські, схильні розуміти «регіон» як адміністративну одиницю «області», а не посилаються на історико-культурний регіон, як, наприклад, Галичина, Дніпро чи Донбас. Із іншого боку, Донбас був єдиним регіоном, де більшість респондентів розглядають регіон як надобласне утворення. Знову ж таки, респонденти Півдня України відзначилися тим, що вважали свій регіон синонімом області, в якій вони живуть.

Історичне коріння регіонального розмаїття України

Незважаючи на внутрішні відмінності в регіонах України та плинність ідентичностей населення, розгляд країни як культурно розділеної на дві частини має усталену позицію. Цю ідею підхопив Семюел Хантінгтон у роботі *«Зіткнення цивілізацій і перетворення світового порядку»* (1996), яка мала тривалий вплив на дискусію про Україну. Це також знайшло відображення в мисленні прихильників великоросійської геополітики, наприклад, Олександр Дугін, виключає Західну Україну зі свого «відтворення російських земель» (Laruelle 2016). Однак ця дихотомізація *«Дві України»* була заперечена вченими, які підкреслюють плинність українських ідентичностей (Zaharchenko 2013).

Позиція «дві половини» посиляється до того факту, що Україна отримала державність лише нещодавно і вона складається з територій, які протягом століть належали зовсім іншим сусіднім державам. Це залишило Україну з розділеним лівим берегом річки Дніпро під Росією з середини сімнадцятого століття, і правим берегом, який був під контролем Польщі та Габсбургів. Південна Україна по обидва береги річки та Донбас на крайньому сході були дуже малозаселені, коли вони поступово входили до складу Російської імперії впродовж XVIII ст.

Починаючи з 1991 року, ті, хто проживали в південних і найсхідніших регіонах, були найменш сприйнятливими до політики українізації, що виражалося, *зокрема*, у моделях голосування.

Різноманітні території сучасної України мали відносно короткий час, щоб об'єднатися в одну державність (наприклад, Wilson 2000; Aasland et al 2022; Filippova & Deineko 2022). У 1919 р. більшовики створили Українську Радянську Республіку зі столицею у Харкові. Ця республіка була злиттям регіональних радянських республік, які місцеві більшовики вже проголосили в інших колишніх царських губернаторствах, таких як Одеська, Донецько-Криворозька та Таврійська республіки. Те, що нова республіка отримала назву «Українська», відповідало ленінській політиці щодо вирішення національного питання шляхом створення етнічно визначених територій з формальною автономією. Таким чином, це був крок протидії мобілізаційному потенціалу українських націоналістів у Києві. Партійним функціонерам наказувалося за можливістю користуватися українською мовою, проявляти повагу до української культури (Subtelny 2012: 376).

Після утворення Українська РСР територіально розширювалася додаванням нових окремих регіонів. Внаслідок пакту Молотова-Ріббентропа 1939 року південно-східні райони Польщі — Галичина та Волинь були анексовані. Закарпаття було відібрано у Чехословаччини; Північна Буковина, Герта, а також частини Бессарабії — у Румунії. Всі ці регіони, крім Волині, мали сліди свого габсбурзького минулого, але специфічна спадщина відрізнялася. До 1918 року панівною культурою була польська в Галичині та Волині та угорська на Закарпатті. Багатоетнічна Північна Буковина з Чернівцями як міським центром перебувала під німецьким культурним впливом. Останнє розширення України відбулося в 1954 році, коли Президія Верховної Ради СРСР видала указ про передачу Кримської Автономної Республіки зі складу РРФСР до складу УРСР.

В результаті після 1991 року Україна успадкувала територію, що складалася з різномірних регіонів. Коли пострадянська Україна почала розвивати нову «національну ідею», політичні та культурні діячі, які базувалися у головному місті Галичини, Львові, постулювали природний зв'язок України із Заходом і виступали за розрив економічної залежності від Росії, відкат її культурного впливу і залишків радянської спадщини. Їхній «націоналізуючий націоналізм» поєднував «сучасний», прозахідний профіль із зображенням українства, яке було ближче до національного романтизму XVIII століття, ніж до сучасних ідей нації та етнічності, що є водночас більш плинними та громадянськими. Їхня позиція домінує в Україні з 2000-х років. Річард Саква розглядає цю «моністську» позицію як культурно особливу та політично наполегливу форму українського націоналізму, яка ґрунтується на «ідеї про те, що в українській нації існує певна цілісна й автономна сутність, яку необхідно заново відкрити та надати їй гегемонну артикуляцію в сучасній політиці» (Sakwa 2017). Ця нібито «сутність» нерівномірно розподілена між регіонами України, що робить регіональні аспекти невід'ємною частиною українського націотворення.

Перемога Володимира Зеленського на президентських виборах 2019 року може бути розцінена як виклик моністській позиції. Хоча його політична програма була нечіткою, Зеленський сигналізував про більш плюралістичну позицію гібридності та гетерогенності, яка допускала б різні способи бути українцем. Його важлива новорічна промова у 2019 році була зосереджена на темі таких шляхів досягнення єдності в різноманітності, які були немислими для його попередника (Новорічне вітання президента 2019). Насправді, ця «громадянська» позиція, що допускає більшу гібридність і гетерогенність, ближча до позиції багатьох українців, у тому числі російськомовних українців, які підтримують самоствердження України по відношенню до Росії. Усе це ставить під сумнів думку про те, що Україна є «федеральним» суспільством, розділеним навпіл.

Унітаризм проти федералізму в українських дебатах — аргумент «шляху залежності від попереднього розвитку»

Слабке коріння федералізму в Україні

Територіальні упорядкування часто виникають як результат проходження шляху залежності від попереднього розвитку, і поступових інституційних змін (Mahoney & Thelen 2010), тому історичний інституціоналізм використовується як теоретична основа аналізу у федеральних дослідженнях. Справді, розмежування пострадянських територій надає багато ілюстрацій шляху залежності від попереднього розвитку. Малюнок етнічно визначених територій раннього радянського періоду досі має переважну дію на території колишнього Союзу. Радянська політика щодо національностей визначала етнічні групи та приписувала їм автономні республіки та області, де вони становили титульну націю. Проте в Україні включення в 1939 році колишніх польських, чехословацьких та угорських земель не призвело до федеративних домовленостей, на відміну від радянського включення Східної Карелії, яка отримала статус номінальної федеративної одиниці в складі Росії.

Інституційні блокування, що зміцнюють наявний шлях (Pierson 2004), як правило, приносять користь унітарним позиціям проти регіональної автономії та федералізму в Україні. Регіональне розмаїття в межах Української Радянської Республіки відповідало вимогам застосування етнотериторіальної «автономії», за двома винятками. Один із двох винятків становили території на лівому березі Дністра, але вони існували лише деякий час. Між 1924 і 1940 роками до складу Української Радянської Республіки входила Молдавська Автономна Республіка, нинішнє Придністров'я. Із 1921 по 1945 рік Крим був «автономною республікою», але потім у складі Російської Радянської Республіки. Отже, для тих, хто віддає перевагу федеральній моделі, мало що можна розширити з точки зору інституційної спадщини. Україна 1991 року не успадкувала федеративні елементи у вигляді територій, визначених як «автономні». Однак після референдуму 20 січня 1991 року Крим отримав статус автономної республіки в складі Української РСР.

Аналогічно, у 25 адміністративних регіонах України (без Криму та Севастополя) зараз мало що підкріплює федеративну структуру. Адміністративні регіони (*області*) перетинають ідентичності, а також історичні регіони. Для того, щоб послабити регіональні владні бази та явно запобігти федералізації, поточна реформа децентралізації надає менше повноважень регіонам, більше – об'єднаним муніципалітетам та субрегіональним районам (Aasland & Lyska 2016; Romanova & Umland 2019). Хоча інституційна спадщина не передбачає федералізації, прихильники дискурсивної інституційної теорії можуть посперечатися, що дискурси та ідеї можуть набрати достатньої сили, щоб ініціювати стійкі інституційні зміни (Schmidt 2008). До цього ми зараз і звернемося.

Унітаризм проти федералізму в Україні з 1991 р.

Незважаючи на слабе коріння федералізму в Україні, федеральні моделі пропонувалися різними політичними силами в Україні протягом останніх 30 років. Часто згадуються попередні невдалі спроби націєбудівників до Першої світової війни Михайла Грушевського (1866–1934) та Михайла Драгоманова (1841–1891), які виступали за федералізацію Російської імперії з метою забезпечення певної міри етнонаціональної автономії (Remeniak 2017).

У пострадянській Україні федеративна модель була частиною програми західноукраїнської політичної еліти, зокрема націоналістичного кандидата в президенти на виборах 1991 року В'ячеслава Чорновола, який запропонував поділ України на регіони за критеріями їхньої історичної спадщини. У той час, коли відбувалися «паради суверенітету» по всьому Радянському Союзу, регіональні політики з галицьких областей Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської знайшли спільну справу в налагодженні тіснішої співпраці на Західній Україні. Вони розглядали більшу автономію Західної України як крок до виходу з Радянського Союзу, підкреслюючи культурні та мовні особливості, які відрізнялися від російських (Sasse 2001). Проте інші регіони України з чітко вираженою регіональною ідентичністю – Крим, Закарпаття, а також Східна та Південна Україна – дотримувалися ідеї унітарної України.

Однак позиції змінилися після розпаду Радянського Союзу. Федералізація перетворилася від стратегії прощтовхування «українізації» (у галицькому розумінні) до стратегії проти неї. Тепер до більшої регіональної автономії прагнули регіони Східної та Південної України та Закарпаття. У 1992 році Крим було перейменовано на «Республіку Крим» (із «Кримської АРСР») із конституцією, що надала йому автономію в складі України. У 1994 році його жителі обрали президента, але в 1995 році і конституцію, і президентську функцію було скасовано Верховною Радою. Після 2014 року федералізація була забороненою зоною в українських політичних дебатах, оскільки прихильники федералістської ідеї могли розглядатися як порушники конституційного положення (ст. 2), що передбачає, що Україна є унітарною державою.

Другий та четвертий президенти України Леонід Кучма (1994–2005) та Віктор Янукович (2010–2014) відповідно були прихильниками більшої регіональної автономії, оскільки вони мали свою базу виборців переважно на Сході та Півдні.

Віктор Ющенко, навпаки, був прихильником унітаризму під час свого перебування на посаді (2005–2010). Криза 2004 року та Помаранчева революція висунули на перший план регіональні відмінності. Східно- та південноукраїнські еліти претендували на регіональну автономію, щоб зберегти частину влади, яку вони втратили через політичну кризу. Партія регіонального відродження України, створена в 1997 році (у 2001 році перейменована в Партію регіонів), стала провідником цих еліт. І прем'єр-міністр (2002–05, 2006–07, 2010–12) і президент (2010–14) були вихідцями з Партії регіонів. Тим не менш, партія ніколи не оскаржувала унітарний характер Української держави, хоча риторично поставила федералізацію на порядок денний (Жильцов 2015: 13). Важливо, що хоча Кучма та Ющенко мали на меті розробити конституційні реформи для запровадження другої палати, такий орган не мав на меті представляти сильні та незалежні регіони, а також не розглядався як інституція для розміщення різних етнологічних груп. Це радше сприймалося як інструмент розширення владної бази президента та протидії зростаючому впливу прем'єр-міністра (Fisun 2016: 113).

Із анексією Криму в 2014 році та створенням на Донбасі територій, які контролюються сепаратистами, перспективи отримати підтримку федералізму на виборах були знижені. Населення Криму та двох сепаратистських протореспублік на Донбасі, офіційно названих Україною «Тимчасово окупованими територіями», становило 16 відсотків виборців на президентських виборах 2010 року та 12 відсотків на парламентських виборах 2012 року (D'Anieri 2019). Це зменшило вплив сил, які закликали до більшої регіональної автономії.

Серед аргументів проти федералізації українська наукова література, як правило, зосереджується на кількох (Remeniak 2017; Novikov & Alhash 2018). По-перше, федералізація може призвести до розчленування України або принаймні до неправомірного впливу з боку сусідніх держав. Ще один аргумент полягає у тому, що, оскільки значна більшість українців, незалежно від їхньої повсякденної мови, ідентифікують себе з Українською унітарною державою і вважають себе українськими громадянами (Sasse & Lackner 2018: 4,12), попит на федералізм є невеликим (Chaisty & Whitefield 2017: 824-843)¹. Відповідно до ідеї «федералізму, що об'єднує» (Stepan 1999: 22), іноді стверджується, що федеративні моделі в основному застосовуються там, де частини інших держав об'єднуються в одну, нову державність. Це жодним чином не стосується України.

Оскільки ідеї та дискурси можуть спричинити інституційні зміни (Schmidt 2008), дискусії щодо можливого «виникнення» (єдиних) федеральних інституцій мають враховувати поширені концепції «відповідного» територіального устрою в Україні. Дискусія щодо регіональної автономії та федералізації в Україні відбувається на тлі двох різних описів реальності. Із 2014 року домінуюча версія була есенціалістською, за якою українська ідентичність є давно встановленим фактом,

¹ Дослідження показало, що 60% підтримують унітарну систему, 13% підтримують федералізм із сильним федеральним урядом, 9% виступають за федералізм зі значною владою, переданою регіональним органам влади, включаючи право відокремлення, 5% підтримують відокремлення від всієї країни, 15% відповіли «Не знаю».

але протягом історії стала жертвою полонізації, русифікації та радянзації. Щоб підтримувати онтологічну безпеку та встановити цілісне й міцне саморозуміння українців, важливо сприяти українській мові та розумінню історії, мінімально запламованої російським та радянським впливом. Цей напрямок мислення лежить в основі міцної позиції унітаризму в сучасній Україні.

Альтернативний погляд наголошує на культурному розмаїтті між регіонами України. У цьому напрямі думок, який зустрічається, зокрема, в офіційній російській риториці та популярній науковій прозі, було б доречним надання більшої автономії регіонам у межах федеративної держави. Аргумент полягає в тому, що регіональна різноманітність, заснована на «ментальних, культурних та історичних відмінностях», робить нібито триваючу «україніфікацію по-галицьки» несумісною з державною згуртованістю (Zhil'tsov 2015). Деякі навіть посиляються на протилежні «психотипи» між «самостійничеством» (незалежність) та «малоросійством» (малоросійський менталітет), що є прикладом культурної неповноцінності. Контroversійний проросійський політик Віктор Медведчук стверджував подібним чином, посиляючись на те, що він називає «парадом суверенітету», коли регіони та міста вимагають економічної незалежності, економічних вільних зон, вільних портів та інших форм автономії: «Тільки федералізація може поєднати разом окремі регіони нашої країни» (Interfax – Ukraina 2016).

В українському випадку «федералізм» означає більше, ніж просто конституційну позицію: «федералізація» є ознакою «політичної опозиції суворо обмежених регіональних фракцій» (Hughes & Sasse 2001: 82; Marlin 2016). Дебати в Україні тяжіють до розглядання унітаризму та федералізму як взаємовиключних категорій. Це статичний погляд, який характеризується частково використанням федералізму як проводника зовнішнього впливу (проху), частково запереченням застосовності окремих федеральних елементів. Відмітимо, що децентралізація розглядається як засіб проти федералістських претензій в Україні – це навіть виправдовує інституційну слабкість регіонів, на відміну від подій в інших країнах Європи. Той факт, що елементи федералізму, наприклад, асиметричні регіональні обов'язки, існують у багатьох інших унітарних державах і були в самій Україні, зрідка згадується в українських дискусіях. Це зменшує ймовірність поступових, поетапних федеральних змін. Натомість політичні суб'єкти змінюють своє ставлення до федералізму, якщо це необхідно, і стратегічно використовують це питання, щоб зміцнити свою власну владу або перешкодити/полегшити доступ російського транскордонного націоналізму.

Реформи децентралізації як засіб запобігання федералізму

Незважаючи на недавню децентралізацію, Україна залишається досить централізованою державою. Структура субнаціональної влади втілена у складній та асиметричній трирівневій системі регіонів, субрегіональних районів та місцевих громад. Керівники адміністративних апаратів субнаціональних рівнів управління призначаються центральною владою: адміністрація підпорядковується центральному уряду, а не виборним радам на регіональному та місцевому рівнях.

Децентралізація, що планувалась давно, набула швидкого розвитку після кризи 2014 року (Aasland and Lyksa 2016). Наприкінці 2019 року президент Зеленський представив кілька проектів конституційних поправок, щоб уможливити реформу. Реформи спрямовані на ослаблення регіонального впливу шляхом передачі більшої кількості повноважень місцевому рівню влади; таким чином, вони деактуалізують федералістські чи регіональні вимоги. Регіональний рівень, який часто перебуває під неформальним контролем владних кланів і мереж олігархів, політиків і бюрократів, розглядається як потенційна точка здійснення російського впливу (Romanova & Umland 2019).

Поки що реформи були зосереджені на стимулюванні добровільного злиття малих і сільських місцевих спільнот (*громад*) у більш міцні «*об'єднані територіальні громади*» (ОТГ). Для того, щоб утвердитися як базова одиниця територіального самоврядування, ОТГ має прямі бюджетні відносини з центральним урядом, міняючи адміністративні рівні регіону (*області*) та *району*. Фіскальна спроможність забезпечується шляхом внесення змін до податкового та бюджетного законодавства, які забезпечують ОТГ власні надходження, зокрема, від податків на прибуток та майно, а також від плати за послуги. Вони отримують субсидії та дотації безпосередньо від центральної держави, міняючи *області*.

Крім того, реформи спрямовані на підпорядкування адміністративного апарату виборним органам на місцевому та обласному рівнях. Префекти, які призначаються президентом і урядом, мають наглядати за законністю діяльності субнаціональних рівнів управління, а також стежити за тим, щоб вони не становили «загрози порушення державного суверенітету, територіальної цілісності чи загрози національній безпеці» (Palermo 2020).

Чи зможе децентралізація сприяти підвищенню відповідальності, дуже залежить від її здатності приборкати вплив владного тиску на всіх рівнях управління. Для української політики є характерними альянси політиків, бізнесменів і бюрократів. У деяких федеральних країнах було продемонстровано, що федеральні інституції забезпечують структуру можливостей для клієнтелізму, в кінцевому підсумку підриваючи демократію (Kropp 2019). Однак децентралізація не є вирішенням цієї проблеми, оскільки вона може лише перенаправити владу з регіонального на місцевий рівень. Поки що немає нічого, що свідчить про поступове перетворення децентралізованих одиниць на структури, що чітко федералізуються, в Україні.

Наскрізнi політичні конфлікти та роль політичних партій: федеральні практики?

Чи можна спостерігати федеральну практику політичних партій, яка свідчить про федеративну унітарну систему України? Сильні та взаємопідсилюючі політичні конфліктні лінії, що проявляються у чітко відмінних моделях голосування між регіонами, були б основним соціальним фактором, що підкріплює припущення про доречність федеральної практики. Наслідки глибоких політичних конфліктів відображатимуться на партійній системі та залежатимуть від ролі політичних лідерів.

Таким чином, в українському випадку центральними є два питання: наскільки політичні лінії конфлікту територіально обґрунтовані та стабільні (у сенсі «федерального суспільства») та яку роль відіграють політичні партії?

Основними лініями конфлікту в Україні є мовна політика (офіційний монологізм проти дво- або багатомовності), геополітична орієнтація (Захід проти Росії) та політика пам'яті (в першу чергу пов'язана з Другою світовою війною), тоді як ліво-правий конфлікт щодо економіки та розподілу багатства є неочевидним. Лінії конфлікту збігаються, і моделі голосування, як правило, слідує поділу Схід-Захід у країні — те, що Стейн Роккан назвав би «зміцнюючими», а не «наскрізними» лініями конфлікту із перекриттям членства у групах-учасниках конфлікту (Rokkan 1967: 368–369). Життя на Сході та Півдні України, індустріально-технологічний розвиток, схильність до Росії, російськомовність вдома та ідентифікація з радянською та російською політиками пам'яті про Другу світову війну поєднуються і призводять до схильності підтримувати політичні альтернативи, які надають деяку автономію регіонам (Dobyshand & Yatsenko 2020; D'Anieri 2019; Pop-Eleches & Robertson 2018). Крім того, приналежність до етнічних меншин, наприклад, румунів та молдаван у Чернівецькій області чи угорців у Закарпатті, теж має подібний ефект (Dobysh 2018).

Чергування орієнтації політичної більшості в Україні на Захід та на Схід, як правило, включало поляризаційний порядок денний і приділяло увагу питанню досягнення консенсусу (Marlin 2016). Петро Кузик, однак, заперечує, що регіональні розбіжності спричиняють закріплені політичні конфлікти, вважаючи їх залежними від політичних подій (Kuzuk 2019). Кузик стверджує, що позиція Галичини набула посилення в результаті політичної кризи 2004 року (Помаранчевої революції) та Євромайдану взимку 2013–2014 рр. «Лінія поляризації», заснована на культурних та ідейних структурах, була проведена в Центральній Україні у 2004 році та далі на Схід і Південь від Центру в 2014 році. Іншими словами, Кузик стверджує, що в Україні немає фіксованої лінії поділу Схід-Захід. Перемоги на виборах Володимира Зеленського та його партії «Слуга народу» у 2019 році суперечать аргументації Кузика про те, що галицька позиція виборює електоральну основу, але це підсилює його аргумент про те, що «лінія поляризації» є плінною. Під час президентських і парламентських виборів двома основними претендентами — Володимиром Зеленським і Петром Порошенком — по-різному застосовувалися лінії конфлікту. Політичні позиції Зеленського, хоча й нечітко сформульовані, були більш громадянськими та інклюзивними для всіх різновидів українства, ніж позиції його головного конкурента Порошенка, який чіткіше, ніж будь-коли раніше у своїй політичній кар'єрі, відстоював моністичну позицію. Оскільки Крим був анексований Росією, а на сході України триває збройний конфлікт, можна було очікувати, що риторика Порошенка змусить виборців «згуртуватися під прапором» і принесе йому перемогу. Проте Зеленський та його партія перемогли на обох виборах 2019 року. Ніколи до цього не складалася ситуація, коли і кандидат в президенти, і його партія перемагали з більшим відсотком голосів. Єдиний регіон, де Зеленський не переміг, був у одній із трьох областей Галичини — Львівській.

Хоча результати виборів показують, що із часом вподобання, як правило, різняться між західними, південними та східними регіонами України, плинність результатів виборів обмежує використання ліній політичних конфліктів для підтримки гіпотези про федеративне суспільство в країні.

Але як впливають політичні партії на багаторівневу структуру України? Їхня роль залежить від їхнього загального впливу в політичній системі. Є сумніви, чи мають партії достатньо інституційної влади для формування зв'язків між центральною державою та регіонами. Що стосується класичної різниці Герберта Кітчелта між партіями, заснованими на програмах, клієнтелізмі та харизматичних лідерах (Kitschelt 1995), українські партії схилиються до двох останніх (Gherghina & Volintiru 2020). Олігархічна влада є помітною рисою, яка підриває роль політичних партій, оскільки вона підриває правові основи політичної системи країни. Харизматичне лідерство відіграло особливо вирішальну роль для перемоги на виборах Зеленського у 2019 році. Політичні партії – це персоналізовані проекти, організовані навколо одного лідера для забезпечення підтримки парламенту. Вони, як правило, ефемерні, і – за винятком, можливо, партії «Батьківщина» Юлії Тимошенко, – мають дуже слабку базу членства. Крім того, їхній інституційний вплив послаблюється високою волатильністю виборців. Імовірність того, що партії можуть бути агентами федеральної практики, зменшується через те, що регіональні відділення відіграють лише незначну роль.

Незважаючи на свою слабкість, політичні партії можуть відігравати роль у конфліктах усередині багаторівневої структури України, оскільки вони мають регіональну основу. У помірній версії конфлікти між центром і регіонами можуть виникнути, якщо висунення кандидатів у депутати здійснюється регіональними партійними осередками, які в свою чергу можуть віддавати перевагу кандидатам, які мають досвід відстоювання регіональних інтересів чи позицій. В українській змішаній пропорційно-мажоритарній системі 225 із 450 депутатів Верховної Ради обираються в одномандатних виборчих округах, де регіональне коріння є дуже важливим для успіху на виборах. Проте висунення на регіональному рівні не відбувається. Відповідно до Закону «Про парламентські вибори» 2011 року, з'їзд партії може затверджувати кандидатів, але сам процес висунення залишається на розсуд партійного керівництва (Pesotska 2020), і на практиці відбір здійснюється зверху вниз керівництвом партії.

Сильнішою версією регіональних партій були б партії, які експліцитно створені для захисту інтересів окремих регіонів (Toubeau & Masseti 2013). Політичні партії в Україні загалом мають чіткі регіональні мережі та патронажні зв'язки, і апелюють до регіональних політичних настроїв серед виборців (із таких питань, як мова, геополітика та політика пам'яті), але вони діють по всій країні і, таким чином, не являють собою «урізану» партійну систему, де партійні системи на регіональному рівні відрізняються від партійних систем на федеральному рівні. Оскільки половина депутатів у Верховній Раді обирається за національними списками, партії намагаються залучити виборців із-за меж партійних регіонів.

Більше того, регіони України (і виборчі округи) також мають внутрішні варіації, наприклад, виборців на Сході, які використовують українську як мову повсякденного спілкування.

Поль Д'Аньєрі стверджує, що зникнення Партії регіонів після 2014 року (1997–2015) може ще більше підірвати регіоналізовані моделі голосування (D'Anieri 2019). Партія регіонів раніше міцно контролювала виборців на Сході та Півдні та стала сильною патрональною підтримкою фінансово-промислового та олігархічного «Донецького клану». Оскільки Партія регіонів вийшла з гри, було раціонально, щоб кандидати, які базуються в інших місцях України, прагнули залучити колишніх виборців Партії регіонів (D'Anieri 2019). Фактично, сигнал Зеленського про менш етнонаціоналістичне українство та більш інклюзивний стиль правління допоміг йому залучити переважну більшість виборців на Сході та Півдні. Таким чином, загалом політичні партії в Україні не є агентами адаптації суспільства до політичної структури відповідно до припущення про «федеративне суспільство» і не використовують «федеральні практики» за межами унітарного устрою.

Проблеми сек'юритизації та «тріадичний зв'язок»

Страхи іредентизму та надмірного впливу з боку Росії

Емпіричні дані демонструють декілька потенційних наслідків федералізму, які посилюють ризик розпаду («парадокс федералізму»); серед них стимул до іредентизму, який може відкрити шлях для неправомірного впливу з боку сусідніх держав. Складна геополітична ситуація України з «вкладеними» ідентичностями (дослідниця К. Коростеліна висвітлює взаємовиключні наративи національної ідентичності в Україні. Однак її дослідження не розглядає, наскільки ці наративи розподілені по регіонах (Korostelina 2013: 293-315)), територіями та частковими етнічними чи мовними збігами із сусідніми державами робить це очевидною загрозою. Росія відкрито підтримує федеральне рішення для України. Одразу після анексії Криму в 2014 році Міністерство закордонних справ Росії висунуло Україні низку вимог, серед яких була вимога того, щоб Україна стала федеративною державою з широкими повноваженнями для своїх самоврядних регіонів (Koval 2020).

В українських дебатах, іредентизм виступає як основний аргумент проти федеральної моделі. Крім того, вважається, що федеральна модель надасть регіональним підрозділам право вето в геополітичних питаннях, що може заблокувати, наприклад, можливе майбутнє членство в НАТО. Таким чином, питання федералізму дуже сек'юритизується. Анексія Криму в 2014 році та створення сепаратистських держав у частинах Донецької та Луганської областей є незаперечними фактами. Відповідно до цього, кажуть, що відмова від федералізації впливає з «побоювання, що Росія зможе розколоти українську федерацію за регіональною ознакою» (Romanova & Umland 2019).

Як концепція, розроблена в рамках Копенгагенської школи досліджень безпеки, «сек'юритизація» відноситься до дискурсивних процесів, що перетворюють певні питання на загрозу. Такі питання потім «деполітизуються» шляхом переміщення їх над «суспільно дискусійними», як зазначила Марія Мелксоо (Mälksoo 2015). Однак результат може бути протилежним: лінії конфлікту загострюються, а одна з позицій стає маргіналізованою.

Федералізм — це не єдина сек'юритизована проблема в Україні: до таких проблем відноситься й історична пам'ять, яка використовується для підтримки унітарного характеру України, фіксуючи єдину офіційну історичну інтерпретацію національної історії. З цією метою у 2006 році було створено Інститут національної пам'яті. Центральне місце у ньому займає концептуалізація унітарної української ідентичності шляхом формування колективної пам'яті про Другу світову війну, відмінну від пострадянської російської версії — прославляючи бійців антирадянського опору в Галичині, а не Червону Армію (Klymenko 2020). Різниця між декомунізацією та дерусифікацією в політиці пам'яті України розмита. Для багатьох українців дотримання курсів центральної влади щодо історичної пам'яті означало б змінити свою повсякденну практику щодо того, які саме події в історії відзначаються та є значущими. Політика пам'яті має одну з найбільш розколотих проблем у країні — і вона йде за регіональними розломами.

Хоча вони пов'язані один із одним, існує різниця між федералізмом і політикою пам'яті як сек'юритизованими проблемами. Політика пам'яті — це «мнемонічна безпека», яку Мелксоо підсумувала як «ідею про те, що чітке розуміння минулого має бути закріплено в суспільній пам'яті та свідомості, щоб підкріпити стійке відчуття самого актора як основи його політичної діяльності» (Mälksoo 2015: 222). Це «безпека-як-буття» (біографічний самоопис держави). Відповідно до онтологічної теорії безпеки, сек'юритизація використовується для захисту держави як *ідеї*. Справа федералізму інша, оскільки йдеться про державу як *орган*. Це «безпека-як-виживання» (фізичне виживання території, населення, установ). У цьому відношенні політична економія розглядає федералізм як інституційний інструмент забезпечення та гарантування безпеки як суспільного блага (Bedna 2009: 6), оскільки федерація в цілому сильніша і стійкіша, ніж її складові частини. Проте в Україні, де дебати про те, як можна утримати країну разом і захистити від іноземної агресії та російського «транскордонного націоналізму», федералізм розглядають як протилежність — як загрозу самій цілісності держави. Знову ж таки, можна зробити висновок, що домінуючий дискурс працює *проти* федералізації в Україні.

Автономія територій на Донбасі як «федеральний» компонент?

Те, як переплітаються децентралізація, федералізм і безпека, відображається у спробах знайти вирішення збройного конфлікту в найсхідніших регіонах України — Донецьку та Луганську на Донбасі. Після політичної кризи в Києві та анексії Криму Росією в 2014 році сепаратисти взяли за зброю і створили дві «народні республіки» із заявленою метою приєднання до Російської Федерації (Everett 2020). Обидві сепаратистські держави, якщо й не контролюються безпосередньо Москвою, принаймні навчаються та отримують обладнання з Росії.

Після відокремлення Східного Донбасу, відповідно до Мінських домовленостей, Верховна Рада ухвалила закон про особливий статус «Тимчасово окупованих територій Донецька та Луганська», а також закон про права громадян України та правовий режим на цих територіях. У 2018 році Рада ухвалила закон про місцеве самоврядування на тих самих територіях, також іменований Законом про особливий статус (Rabinovych 2020).

Мирний процес на основі Мінської угоди 2015 року, проведений в рамках «переговорів у «нормандському форматі»» за участю президентів України та Росії разом з президентом Франції та канцлером Німеччини, не зміг покласти край конфлікту. Ініціатива тодішнього міністра закордонних справ Німеччини Франка-Вальтера Штайнмаєра у 2016 році мала на меті запустити процес шляхом конкретизації того, як можна повернути території повстанців Україні. «Формула Штайнмаєра» надала б територіям, які контролюються сепаратистами, особливий статус у складі України, але лише після того, як повстанські сили будуть роззброєні, український контроль на кордоні між Донбасом та Росією буде відновлено, а місцеві вибори відбудуться відповідно до українського законодавства та під егідою ОБСЄ. Однак передумова, що частина Донбасу має отримати розширену автономію порівняно з іншими українськими регіонами, є центральною в тому, чому федералізм та регіональна автономія є сек'юритизованими проблемами в українському контексті.

Україна стверджувала, що така автономія суперечила б статті 2 Конституції, яка закріплює Україну як унітарну державу. Будь-яка ініціатива щодо внесення змін до Конституції має виходити від Президента або двох третин Верховної Ради. Зміни мають бути затверджені конституційною більшістю в Раді та підтверджені на референдумі. Прийняття формули Штайнмаєра новообраним президентом у жовтні 2019 року змусило його опонентів звинуватити його в «капітуляції». Однак у вересні 2020 року було офіційно оголошено, що Верховна Рада погодилася включити формулу Штайнмаєра до закону про особливий статус Донбасу. Це означає, що Україна надасть певний ступінь автономії територіям, які зараз утримують сепаратисти, після того, як вони перейдуть під контроль України. Іншими словами, Україна матиме асиметричну багаторівневу модель – унітарну державу з певними ізольованими федеративними елементами. Асиметрія буде ще більш помітною, якщо Крим, який досі має статус республіки згідно з Конституцією України, буде реінтегрований до України.

Заключна дискусія

У цій статті обговорюється, як регіональне розмаїття в Україні не перетворило інституційну структуру держави на федеративну. Прихильники унітарної держави, що зараз домінують у дискусіях щодо федералізації та децентралізації в Україні, стверджують, що передумови для встановлення федеративного ладу або не створені, або закінчаться «парадоксом федералізму», загострюючи проблеми, які він прагне вирішувати. В Україні цей аргумент висувається на тлі побоювання, що федеративна модель, до якої заохочує Росія, може спричинити

експорт «транскордонного націоналізму», забезпечуючи додаткові можливості для неправомірного втручання Росії в українські справи.

Перше питання, яке обговорювалося в цій роботі, полягало в тому, наскільки Україна відповідає характеристикам федеративного суспільства. Безперечно, українське суспільство є багатомовним, історично та культурно різноманітним, що може свідчити про регіоналізацію чи федералізацію (Marlin 2016: 278; Wolczuk 2002: 65; Stepan 1999: 20). Проте наша дискусія виявила, що такі історичні, мовні, етнічні ідентичності часто розмиті; крім того, більшість українців сьогодні характеризують себе як етнічні українці або наголошують на українській громадянськості як на головному маркері своєї ідентичності. Російська батьківщина (у сенсі Брубейкера), яка прагнула вирощувати націоналізм російських меншин у Східній та Південній Україні та відстоювала федеративну модель, втратила вплив через фактичне відокремлення Донецька та Луганська у Східній Україні. Сьогодні на більшій частині території країни відсутні компактні етнолінгвістичні групи, які могли б виправдати встановлення багатонаціонального федерального порядку за цим принципом. Основна українська нація «слабко пов'язана та легко приєднується» (Brubaker 2011: 1806). Федеральна установа, незалежно від типу, не зможе точно організувати ці вкладені ідентичності, навіть якщо федералізм об'єднати з децентралізованими утвореннями. Таким чином, видається дуже сумнівним, чи зможе федералізм розв'язати напруженість, спричинену територіальною різноманітністю України. З іншого боку, відхилення від повністю унітарної моделі, представленої статусом республіки 1991 року, наданим Криму, і включенням формули Штайнмаєра у 2020 році до Закону про особливий статус відповідало б подіям в інших місцях, що призведе до гібридів між унітарною та федеративною моделями.

Інституційні умови не адаптуються до базової соціальної структури «невидимою рукою». Порівняльні дослідження федералізму часто відзначають актуальність партій і партійних систем як колективних акторів, що можуть призвести до системи, яка формально є унітарною, але федеративною в роботі. Випадок України проливає цікаве світло на роль партій, оскільки їм бракує сил для вертикальної інтеграції інституційної структури на різних рівнях управління. Крім того, навіть загальнодержавні партії не вкорінені в суспільстві, а складаються з особистих мереж, тоді як регіональні партійні осередки занадто слабкі, аби периферизувати багаторівневу систему. Регіональні партії, які пропагують конкретні «територіальні» інтереси, відсутні, а зростаюча плинність результатів виборів не підтримує гіпотезу про федеративне суспільство в Україні. Очевидно, немає підстав казати, що політичні партії в Україні діють в рамках формально унітарної системи федеративним шляхом.

Інший набір спостережень стосується історичних рис багаторівневої системи України. Здавалося б, мало що може виправдати федеративну систему, посиляючись на шлях залежності від попереднього розвитку. У дискусії про федеральні структури, що формуються, недостатньо зосереджуватися лише на формальних інституціях, але нинішні дискурси, які можуть стати релевантними для досягнення федеративного порядку, що формується в Україні, також не пропонують аргументів на підтримку.

В Україні ніколи не існувало стабільних федеративних настроїв та ідей: навіть коли суб'єкти приймають федеративну риторику або пропагують конкретні федеральні інституції, це зазвичай мотивується короткостроковими розрахунками. Найчастіше інститути розглядалися як просто інструмент у боротьбі за владу між політичними таборами. Комунікабельність (Burgess 2017) та кооперативність еліти можуть бути тим клеєм, який скріплює федеративну систему, але вони не притаманні високополяризованій політичній культурі України.

Крім того, наші висновки демонструють, що політичні лідери добре усвідомлюють «парадокс федералізму», згідно з яким федералізм може загострити конфлікти, які він має вирішити. Тим не менш, унітарна концепція залишається жорсткою, і може викликати стійкі претензії на регіональну автономію, на введення окремих федеральних елементів або відвертий федералізм. Питання полягає в тому, чи вистачить децентралізації та місцевої автономії (обидві покликані стримувати претензії на федеральні рішення) для того, щоб питання федералізму виключалося з політичного порядку денного. Сьогодні це питання є дуже сек'юритизованим через широкі геополітичні обставини. Проте деякі поступки можуть бути можливими, якщо Крим повернеться до складу України або буде надано певну автономію Донбасу. Бажання утримати разом колишню унітарну, але мовно різноманітну країну, стало причиною того, що політичні системи, такі як Індія, Бельгія чи Іспанія, стали федералізованими (Stepan 1999: 22) з асиметричним розподілом відповідальності як кінцевим результатом. А це, у свою чергу, має вказувати на те, що рудиментарна федералізація не обов'язково є неможливою в довгостроковій перспективі.

Бібліографія:

- Aasland, Aadne and Lyska, Oleksii. (2020). Signs of progress: Local democracy developments in Ukrainian cities. In *Decentralization, Regional Diversity, and Conflict*, Shelest, Hanna and Rabinovych, Maryna (eds). Cham: Palgrave Macmillan.
- Aasland, Aadne, Filippova, Olga, Deineko, Oleksandra and Zaporozhchenko, Ruslan. (2022). Detsentralizatsiya, sotsial'na zhurtovanist' ta etnokul'turna riznomanitnist' u prykordonnykh rehionakh Ukrayiny [from Ukr.: Decentralization, Social Cohesion and Ethno-Cultural Diversity in Ukraine's Border Regions]. *Ideology and Politics Journal* 3(22): 118–140.
- Anderson, Liam. (2013). *Federal Solutions to Ethnic Problems: Accommodating Diversity*. Abingdon: Routledge.
- Barrington, Lowell. (2021). Is the regional divide in Ukraine an identity divide? *Eurasian Geography and Economics* 63(4): 465-490.
- Bednar, Jenna. (2009). *The Robust Federation. Principles of Design*. Cambridge: Cambridge UP.
- Brubaker, Rogers. (1996). *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brubaker, Rogers. (2011). Nationalizing states revisited: projects and processes of nationalization in post-Soviet states. *Ethnic and Racial Studies* 34(11): 1785–1814.

- Burgess, Michael. (2017). Federalism and federation: Putting the record straight. In *50 Shades of Federalism* <http://50shadesoffederalism.com/theory/federalism-federation-putting-record-straight/> (accessed 4 April 2023).
- Chaisty, Paul and Whitefield, Stephen. (2017). Citizens' attitudes towards institutional change in contexts of political turbulence: Support for regional decentralization in Ukraine. *Political Studies* 65(4): 824–843.
- D'Anieri, Paul. (2019). Gerrymandering Ukraine? Electoral consequences of occupation. *East European Politics and Societies and Cultures* 33(1): 89–108.
- Dobysch, Mykola. (2018). Intraregional variability and place-specific electoral behavior in Ukraine. *Ekonomichna ta sotsial'na heografiia* 80: 4–17.
- Dobysch, Mykola and Yatsenko, Boris. (2020). Borders, constituency politics, and “Our Man” voting in electoral geography of Ukraine. *Revue Belge de Géographie* 2.
- Erk, Jan and Anderson, Lawrence. (2009). The paradox of federalism: Does self-rule accommodate or exacerbate ethnic divisions? *Regional and Federal Studies* 19(2): 191–202.
- Erk, Jan and Koning, Edward. (2010). New structuralism and institutional change: Federalism between centralization and decentralization. *Comparative Political Studies* 43(3): 353–378.
- Erk, Jan. (2017). Nations, nationalities, and peoples: The ethnopolitics of ethnofederalism in Ethiopia. *Ethnopolitics* 16(3): 219–231.
- Everett, Judas. (2020). The “Steinmeier Formula”: A path to peace? In *Analyzing Political Tensions Between Ukraine, Russia, and the EU* Carsten, Christensen (eds). Hershey, PA: IGI Global.
- Filippova, Olga and Deineko, Oleksandra. (2022). Polityka identychnosti v prykordonnykh rehionakh Ukrayiny [from Ukr.: Identity politics in the border regions of Ukraine]. *Ideology and Politics Journal* 3(22): 171–190.
- Fisun, Olexandr. (2016). Ukrainian Constitutional Politics: Neopatrimonialism, Rent-seeking, and Regime Change, In *Beyond the Euromaidan. Comparative Perspectives on Advancing Reform in Ukraine* Henry, Hale and Robert, Orttung (eds). Stanford: Stanford University Press.
- Gherghina, Sergiu and Volintiru, Clara. (2020). Political parties and clientelism in transition countries: evidence from Georgia, Moldova and Ukraine. *Acta Politica* 56(2).
- Hughes, James and Sasse, Gwendolyn. (2001). *Ethnicity and Territory in the Former Soviet Union: Regions in Conflict*. Abingdon: Routledge.
- Interfax – Ukraina. (2016). Perekhod k federal'nomu ustroystvu mozhет garantirovat' yedinstvo Ukrainy - zayavleniye Medvedchuka [from Rus.: Transition to a federal system can guarantee the unity of Ukraine - Medvedchuk's statement] <https://interfax.com.ua/news/political/339832.html>.
- Jenne, Erin. (2009). The paradox of ethnic partition: Lessons from de facto partition in Bosnia and Kosovo. *Regional and Federal Studies* 19(2): 273–289.
- Kitschelt, Herbert. (1995). Formation of party cleavages in post-Communist democracies. *Party Politics* 1(4): 447–472.
- Klymenko, Lina. (2020). Forging Ukrainian national identity through remembrance of World War II. *National Identities* 22(2): 133–150.
- Korostelina, Karina. (2013). Mapping national identity narratives in Ukraine. *Nationalities Papers* 41(2): 293–315.
- Koval, Nadia. (2020). Approaches to the “Ukrainian Crisis”. In *Decentralization, Regional Diversity, and Conflict: The Case of Ukraine* Hanna, Shelest and Maryna, Rabinovych (eds). London: Palgrave Macmillan.
- Kropp, Sabine. (2019). The ambivalence of federalism and democracy: The challenging case of authoritarianism—with evidence from the Russian case. In *Multilevel Governance: Configurations,*

- Dynamics, Consequences* Nathalie Behnke, Jörg Broschek and Jared Sonnickson (eds). Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Kulyk, Volodymyr. (2001). The politics of ethnicity in post-Soviet Ukraine: Beyond Brubaker. *Journal of Ukrainian Studies* 26: 197–221.
- Kuzio, Taras. (2018). Russian and Ukrainian elites: A comparative study of different identities and alternative transitions. *Communist and Post-Communist Studies* 51: 337–347.
- Kuzyk, Petro. (2019). Ukraine's national integration before and after 2014. Shifting 'East–West' polarization line and strengthening political community. *Eurasian Geography and Economics* 60(6): 709–735.
- Kymlicka, Will. (2007). Multi-nation federalism. In *Federalism in Asia* B. He, B. Galligan and T. Inoguchi (eds), 33–56. Cheltenham: Edward Elgar.
- Laruelle, Marlene. (2016). The three colours of Novorossiya, or the Russian nationalist mythmaking of the Ukrainian crisis. *Post-Soviet Affairs* 32(1): 55–74.
- Livingston, William. (1952). A note on the nature of federalism. *Political Science Quarterly*, 67: 81.
- Mahoney, James and Thelen, Kathleen. (2010). A theory of gradual institutional Change. In: *Explaining Institutional Change: Ambiguity, Agency, and Power*, J. Mahoney and K. Thelen (eds.) Cambridge: Cambridge University Press.
- Mälksoo, Maria. (2015). "Memory must be defended": Beyond the politics of mnemonic security. *Security Dialogue* 46(3): 221–237.
- Marlin, Marguerite. (2016). Concepts of «decentralization» and «federalization» in Ukraine: Political signifiers or distinct constitutional approaches for devolutionary federalism? *Nationalism and Ethnic Politics* 22(3): 278–299.
- Marlin, Marguerite. (2016). Concepts of «decentralization» and «federalization» in Ukraine: Political signifiers or distinct constitutional approaches for devolutionary federalism? *Nationalism and Ethnic Politics* 22(3): 278–299.
- Novikov, Oleksandr and Alhash, Valentyna. (2018). Federalizatsiya Ukrayiny: Arhumenty ta kontrarhumenty [from Ukr.: Federalization of Ukraine: Arguments and counterarguments]. *Molodi vcheni* 4(56).
- Novorichne vitannya prezydenta*. [from Ukr.: New Year greetings of the President] (2019). <https://www.president.gov.ua/en/videos/novorichneprivitannya-prezidenta-ukrayini-1637> (Accessed 2 April 2023).
- O'Loughlin, John. (2001). The regional factor in contemporary Ukrainian politics: Scale, place, space, or bogus effect? *Post-Soviet Geography and Economics* 42(1): 1–33.
- Palermo, Francesco. (2020). The elephant in the room: Ukraine between decentralization and conflict. *Ethnopolitics* 19: 369–382.
- Pesotska, Kateryna. (2020). Candidate nomination during 2019 early parliamentary elections in Ukraine: Battle for intra-party democracy. *Zeitschrift für Parteienwissenschaften* 26(1): 51–54.
- Pierson, Paul. (2004). *Politics in Time. History, Institutions, and Social Analysis*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Pop-Eleches, Grigore and Robertson, Graeme. (2018). Identity and political preferences in Ukraine—before and after the Euromaidan. *Post-Soviet Affairs* 34(2–3): 107–118.
- Rabinovych, Maryna. (2020). The domestic dimension of defining uncontrolled territories and its value for conflict transformation in Moldova, Georgia and Ukraine. In *Decentralization, Regional Diversity, and Conflict*, Shelest, Hanna and Rabinovych, Maryna (eds). Cham: Palgrave Macmillan
- Remeniak, Olesya. (2017). Do pytannia decentralizatsii ta federalizatsii v Ukrayini [from Ukr.: To the Question of Decentralization and Federalization in Ukraine]. *Naukovyï vistnyk Uzhhorodskoho natsional'noho universitetu* 47(1): 47–51.

- Riker, William. (1964). *Federalism: Origin, Operation, Significance*. Boston, MA: Little, Brown and Co.
- Rjabčuk, Mykola. (2014). Dezentralisierung und Subsidiarität: Wider die Föderalisierung à la russe. *Osteuropa* 5(6): 217–225.
- Rokkan, Stein. (1967). Geography, religion and social class: Crosscutting cleavages in Norwegian Politics. In *Party Systems and Voter Alignments* Seymour, Lipset and Stein, Rokkan (eds). New York: Free Press.
- Romanova, Valentyna and Umland, Andreas. (2019). Decentralizing Ukraine: Geopolitical implications. *Survival* 61(5): 99–112.
- Sakwa, Richard. (2017). The Ukraine Syndrome and Europe: Between norms and space. *The Soviet and Post-Soviet Review* 44(1): 9–31.
- Sasse, Gwendolyn and Lackner, Alice. (2018). Public perceptions in flux: Identities, war, and transnational linkages in Ukraine, 2017–2018. *ZOIS Report 4/2018*, Berlin.
- Sasse, Gwendolyn. (2001). The «new» Ukraine: A state of regions. *Regional and Federal Studies* 11(3): 69–100.
- Schmidt, Vivien. (2008). Discursive institutionalism: The explanatory power of ideas and discourse. *Annual Review of Political Science* 11: 303–326.
- Stein, Michael. (1968). Federal political systems and federal societies. *World Politics* 20(4): 721–727.
- Stepan, Alfred. (1999). Federalism and democracy: Beyond the U.S. model. *Journal of Democracy* 10(4):19–34.
- Subtelny, Orest. (2012). *Ukraine: A History*. Toronto: University of Toronto Press.
- Toubeau, Simone and Masseti, Emanuele. (2013). The party politics of territorial reform in Europe. *West European Politics* 36(2): 297–316.
- Watts, Ronald. (2002). The relevance today of the federal idea. *Paper presented at the International Conference on Federalism, St. Gallen* http://www.forumfed.org/lib_docs/IntConfFed02/ICFE0208-int-Watts.pdf (accessed 12 October 2020).
- Wilson, Andrew. (2000). *The Ukrainians. Unexpected Nation*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Wolczuk, Kataryna. (2002). Catching up with «Europe»? Constitutional debates on the territorial-administrative model in independent Ukraine, in *Regions, State and Identity in Central and Eastern Europe* Judy Batt and Kataryna Wolczuk (eds). London: Frank Cass.
- Zaharchenko, Tanya. (2013). Polyphonic dichotomies: Memory and identity in today's Ukraine. *Demokratizatsiya* 21(2): 241–269.
- Zhil'tsov, Serhey. (2015). Gosudarstvennoe ustroistvo Ukrainy: mezhdunarodnyy i federalizm [from Rus: State structure of Ukraine: between unitarism and federalism]. *Problemy postsovietskogo prostranstva* 2: 5–17.

**КОНФЛІКТ ТРІАДИЧНОГО ЗВ'ЯЗКУ?
ПОЛІТИКА НАЦІОНАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНИ, НАЦІОНАЛІЗМ РОСІЇ
ТА ДИНАМІКА ЕСКАЛАЦІЇ У 2014–2019 рр.¹**

Костянтин Федоренко

Центр східноєвропейських і міжнародних досліджень (ZOiS), Берлін
ORCID: 0000-0002-7437-8343

Андреас Умланд

Національний університет "Київо-Могилянська академія"
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7916-4646>

DOI: 10.36169/2227-6068.2022.03.00003

Анотація. У статті розглядається поточний російсько-український конфлікт із точки зору класичної теорії тріадичного зв'язку Роджерса Брубейкера. Ми протиставляємо нову політику пам'яті, освіти та мови в Україні після Євромайдану офіційній російській критиці з її широкими посиланнями на, серед іншого, нацизм та «етноцид», міжрегіональну напруженість всередині України, а також спільне «героїчне» минуле росіян і українців. На перший погляд, риторичне та політичне загострення між Україною та Росією у 2014-2019 роках виглядає як типовий тристоронній конфлікт між постколоніальною державою-націоналізатором, етнічною меншиною та її зовнішньою батьківщиною, за концептуалізацією Брубейкера. Проте на основі історичної контекстуалізації ми робимо висновок, що класична теорія тріадичного наступу може лише частково пояснити причинно-наслідкові механізми ескалації російсько-українського конфлікту. Послідовність подій, яка призвела до вибуху напруженості між двома пострадянськими країнами з 2014 року, суперечить логіці теорії тріадичного зв'язку. Парадоксально, але насильницький конфлікт передував, а не був спровокований офіційним націоналізаційним законодавством і політикою України 2017-2019 років. Військова ескалація відбулася до, а не після українізації, яка натомість є реакцією на збройне втручання Росії проти російськомовного населення України, а не причиною. У висновках ми обмірковуємо наслідки та детермінанти спостережуваного зворотного механізму ескалації націоналістичного конфлікту в російсько-українському випадку.

Ключові слова: тріадичний зв'язок, російсько-український конфлікт, політика пам'яті, освіти та мови, держава-націоналізатор, зовнішня батьківщина

¹ Ця стаття є прямим перекладом книги «The Accommodation of Regional and Ethno-cultural Diversity in Ukraine» під редакцією Aadne Aasland та Sabine Kropp, опублікованої Springer у 2021 році. При перекладі статтю не було оновлено чи доповнено актуальними дослідницькими даними.

У цій статті досліджується зв'язок між змінами в культурній політиці України з 2014 року та реакцією російських офіційних осіб та коментаторів. Ми розглядаємо ці конфронтації крізь призму «тріадичного зв'язку» різних націоналізмів, який розробляв Роджерс Брубейкер у своїй фундаментальній монографії; цей зв'язок характерний для постімперських/колоніальних держав (Brubaker 1996). Конфлікти всередині таких тріад зазвичай включають в себе націоналізуючі держави, національні меншини в них та «зовнішні батьківщини» цих меншин.

Дослідження доповнює попередні аплікації теорії Брубейкера щодо України (Kulyk 2001), пропонуючи додаткову інтерпретацію тріадичного конфлікту за участю національних меншин, націоналізуючої держави та зовнішнього націоналізму; в цій статті увагу зосереджено на протистоянні останніх. Спочатку розглядається нове українське законодавство, спрямоване на зміцнення української національної єдності та державного патріотизму. Далі розглядаються вибрані реакції російських чиновників та прокремлівських коментаторів на постєвромайданну політику пам'яті, освіти та мовної політики України під час президентства Олександра Турчинова (в. о., лютий–червень 2014 р.) та Петра Порошенка (2014–2019 рр., кінець лютого 2014 – кінець травня 2019). Тут ми зосередимося на реакції Росії на декілька українських постєвромайданних законів про декомунізацію (2015), про освіту (2017) та про мову (2019). Досліджуючи різні типи політичних, історичних та культурних протистоянь між постєвромайданною Україною та Росією, ми прагнемо сприяти кращому розумінню загальних особливостей конфліктів між націоналізаторами та націоналізмами зовнішньої батьківщини. Після окреслення подій та історії під час та після Євромайдану ми досліджуємо реакцію Москви на зазначені події (Jilge 2014). У другій частині коротко підсумуємо постреволюційну освітню та мовну політику України, а потім розглянемо деякі офіційні російські джерела, в яких містилася критика щодо мовних та освітніх положень. У третій, інтерпретаційній частині, ми контекстуалізуємо ці словесні баталії. Остання частина пропонує наші міркування з приводу того, наскільки значущими є висновки для теорії Брубейкера.

Декілька важливих тем тут були опущені через обмеження загального обсягу. Із точки зору теорії тріадичного зв'язку Брубейкера найбільше упущення стосується багатьох видів діяльності російських організацій в Україні або організацій, які виступають за проросійську зовнішню політику, — перш за все організацій-наступників «Партії регіонів». Далі ми ігноруємо недостатньо вивчену тему українців, що живуть в Росії — тему, де глибший розгляд може виявити «квадратичну», а не лише тріадичну взаємодію¹. Ми також ігноруємо суперечливі геополітичні орієнтації двох країн, питання релігії та церкви, підручники з історії — теми, які також тісно пов'язані з націоналізацією, націоналізмом зовнішньої батьківщини та меншинами.

¹ Термін «квадратичний» використовував Девід Дж. Сміт у зв'язку з роллю міжнародних організацій. Див. (Smith 2002). Однак міжнародні організації концептуально чужі теорії Брубейкера, яка намагається пояснити конфлікти між різними націоналізмами, і не враховує безліч (значним чином пом'якшувальних) ненаціоналістичних факторів у цих протистояннях.

Навіть елементарне окреслення цих та інших важливих аспектів тріадичного (або квадратичного) конфлікту російського та українського націоналізмів вимагало б дослідження на окрему книгу.

Політика пам'яті та «декомунізація»

Щодо питань пам'яті, то однією з найперших символічних подій Євромайдану було повалення центрального пам'ятника Володимиру Леніну на Бесарабській площі 8 грудня 2013 року, через два тижні після початку повстання. Відповідальність за цей вчинок взяло на себе парламентське ультранаціоналістичне та радикально антиросійське Всеукраїнське об'єднання «Свобода», одна з найбільш активних партій під час Євромайдану (Fedorenko 2015). Хоча його не підтримали інші протестуючі політики, спонтанне повалення меморіалів комуністичної епохи, ініційоване населенням, набуло популярності по всій Україні. Це спричинило поступове знищення пам'ятників Леніну, а також іншим радянським лідерам по всій країні – так званий «Ленінопад» (Ukrayins'kyu instytut natsional'noyi pam'yati 2017). У 2013 році в Україні все ще було 2250 пам'ятників Леніну (Podobid 2014), крім численних орієнтирів, пов'язаних із іншими більшовицькими лідерами та ідеологами. Сюди входили навіть деякі міфологізовані літературні фігури, наприклад Павло Корчагін, головний герой соціалістично-реалістичного роману Миколи Островського «Як гартувалася сталь» (1934) (Mamchur 2018). Станом на кінець 2015 року понад десять тисяч топонімів в Україні були пов'язані з комуністичною ідеологією – існувало 878 вулиць, площ тощо, названих на честь Леніна (Kulich 2015).

Згідно з дослідженням аналітичного центру «Тексти» 2013 року, опублікованим через день після повалення пам'ятника Леніну в Києві, переважна більшість центральних вулиць українських міст і селищ, сіл, де розміщувалися місцеві органи (райради), ще мали назви, пов'язані з комуністичною ідеологією. Найчастіше це були «вулиці Леніна», «Радянські вулиці», «Жовтневі» (Texty.org.ua 2013). Дніпропетровськ, наприклад, названо на честь Григорія Петровського (1878–1958), Кіровоград – на честь Сергія Кірова (1886–1934) – два обласні адміністративні центри – і багато менших міст, а також сіл були названі на честь дореволюційних комуністичних або радянських історичних діячів. До 2013 року лише кілька центральних вулиць мали назви, пов'язані з українською незалежністю або національним історичним наративом. Більшість цих новоназваних проспектів, площ, бульварів, провулків тощо були розташовані в Західній Україні, регіоні з міцнішими історичними зв'язками із Заходом.

Галичина, яка раніше входила до складу Австро-Угорської імперії та Польщі, має традицію твердо підтримувати незалежність України. Під час Другої світової війни західноукраїнські райони Галичини та Волині були базою дій українського націоналістичного, антирадянського руху, там була створена УПА (Українська повстанська армія). Цей великий збройний рух часто асоціюється з ім'ям Степана Бандери – лідера революційної фракції Організації Українських Націоналістів (ОУН), що керувала УПА в її антирадянській боротьбі,

а також в її злочинах проти різних мирних жителів, перш за все поляків та євреїв, під час війни (Marples 2006; Amar 2007; Rossolin'ski-Liebe 2007; Narvselius 2012; Liebich and Myshlovska 2014; Zaitsev 2015; Härtel 2015; Radchenko 2015). Наприкінці 1980-х років на Галичині народився «Рух» – поміркована націоналістична, демократична й антирадянська організація, подібна до визвольних рухів у балтійських республіках того ж періоду.

Коли Україна здобула незалежність у 1991 році, її західні регіони швидко позбулися символів комуністичного минулого, зокрема пам'ятників і топонімів радянських часів. Таким чином, вони дали ранній приклад декомунізації для України в цілому (Podobid 2014).

Однак в більшості регіонів радянська символіка здебільшого продовжувала співіснувати з новою символікою незалежної України аж до Євромайдану. Наприклад, якщо меморіал Жовтневої революції 1917 року на Майдані Незалежності Києва було демонтовано ще в 1991 році, то за декілька хвилин ходьби від нього, на Бесарабській площі, пам'ятник Леніну залишався до кінця 2013 року (Pivovarov 2018). По всій Україні радянські топоніми співіснували з не- або навіть антирадянськими назвами, що були дані після 1991 року. Проте з кінця 2013-го до 2019 року більшість топонімів, пов'язаних з комуністичним режимом, поступово зникли по всій країні, за винятком окупованих Росією частин Південної та Східної України.

У квітні 2015 року, більш ніж через рік після перемоги Євромайдану, новообрана постреволюційна Верховна Рада України ухвалила декілька взаємопов'язаних законопроектів, які отримали назву «декомунізаційний пакет», хоча лише один із чотирьох законів прямо стосується декомунізації (а також денацифікації) (BBC Ukraine 2015). Він передбачає, серед іншого, офіційне визнання, героїзацію та захист українських антирадянських націоналістичних повстанців ОУН та УПА під час Другої світової війни (Krytyka 2015; Marples 2018). Закони регулювали й інші питання, як-от подальше відкриття архівів радянських правоохоронних органів.

Це означало радикальні зміни в державній політиці пам'яті, особливо це стосувалось Другої світової війни. Останнє передбачало скасування терміну «Велика Вітчизняна війна» та введення нового свята – 8 травня – як офіційного «Дня пам'яті та примирення» в Україні (Yurchuk 2017a). Здавалося б, нова дата пам'яті суперечить святкуванню 9 травня як Дня Перемоги, який, незважаючи на те, що був радянським святом, залишився в силі досі (5 Chanel 2019).

Найбільш суперечливий із чотирьох законів: «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону їхньої символіки» наслідує приклад офіційної політики пам'яті в кількох інших постсоціалістичних країнах, прирівнюючи два основних тоталітарних режими ХХ століття (Verkhovna Rada of Ukraine 2015). Закон забороняє заперечувати «кримінальний характер» цих режимів та поширювати інформацію, яка їх виправдовує. Публічне використання символіки, пов'язаної з двома режимами, заборонено; інші комуністичні меморіали мають бути демонтовані.

Місцевою владою було змінено топоніми, які містять посилання на імена комуністичних лідерів чи функціонування Комуністичної партії. Після квітня 2015 року виникла необхідність використовувати символіку радянських часів у спосіб, який формально не суперечить законопроекту про декомунізацію. Тому нейтральне післявоєнне гасло «Ніхто не забуто, ніщо не забуте», або червоні прапори та пов'язки без додаткових знаків стали використовуватися після 2015 року (Zhinky. Pam'yat'. Viyna 2017). У 2014–2019 рр. головним інституційним ініціатором та рушійною силою політики декомунізації був урядовий Український інститут національної пам'яті (УІНП) під керівництвом першого після Євромайдану суперечливого директора Володимира В'ятровича (Kasianov 2016). Хоча якість роботи УІНП та законів про декомунізацію 2015 року була неоднозначною, кількісні досягнення проведеної УІНП кампанії націоналізації після Євромайдану були вражаючими. Після чотирьох років імплементації Законів «Про декомунізацію» до квітня 2019 року після Євромайдану українська центральна, регіональна та місцева політика дерадянзації призвела до перейменування 987 сіл, селищ і міст. До останнього увійшли обласні столиці Дніпропетровськ, який став Дніпром, і Кіровоград, який став Кропивницьким, на честь місцевого письменника Марка Кропивницького (1840–1910). Майже 52 тис. подальших топонімів було змінено; до 2019 р. було демонтовано близько 2,5 тис. меморіалів і пам'ятних знаків, які згадували про радянський режим (Interfax Ukraine 2019).

Також було заборонено діяльність політичних партій та неурядових організацій, які виправдовують будь-який із тоталітарних режимів. Це торкнулося, перш за все, багаторічної Комуністичної партії України (КПУ). Однак, коли закон був прийнятий у квітні 2015 року, партія вже була політично маргіналізованою, не подолавши 5% виборчого бар'єру на парламентських виборах у жовтні 2014 року. Таким чином, на момент ухвалення закону партія більше не займала жодного місця у 8-й Верховній Раді 2014–2019 років. Згідно з опитуванням, проведеним незадовго до ухвалення «пакету декомунізації» у 2015 році, КПУ набрала б лише 2,3 відсотка підтримки під час загальнонаціонального голосування (Ukrayins'kyu instytut sotsial'nykh doslidzhen' 2015).

Реакція Росії

Хоча етнічні росіяни постраждали від комуністичної влади не менше, ніж інші народи Радянського Союзу, російські чиновники різко відреагували на ухвалення чотирьох законів про декомунізацію України на початку квітня 2015 року. Костянтин Долгов, представник Міністерства закордонних справ Росії (МЗС) про права людини, демократію та верховенство права, зробив одну з перших заяв в Росії: «[за допомогою цих законів] Київ свідомо продовжує порушувати міжнародні зобов'язання, позбавляючи законних прав багатьох громадян України. ЄС і США більше не повинні ігнорувати це» (Dergachov 2015). У наступній офіційній заяві МЗС Росії стверджувалося, що Україна «бореться з власним героїчним минулим»

і що четвертий закон про декомунізацію (і денацифікацію) разом із іншими трьома законопроектами, прийнятими паралельно, «обмежує права на свободу думки, совісті та переконань» (Focus.ua 2015).

Міністр закордонних справ Росії Сергій Лавров заявив 20 квітня 2015 року:

[...]Створюється [в Україні] атмосфера неприйняття самої культури, самого способу життя людей на сході України. [Ви тільки подивіться] пакет законів про декомунізацію та героїзацію фашистських поплічників. Як можна після цього стверджувати, що Україна буде лише унітарною державою, як люди на сході України будуть прославляти бандерівців [ярлик походить від імені Степана Бандери]? Цього ніколи не буде (RIA Novosti 2015).

У 2017 році офіційний спікер МЗС Росії Марія Захарова додала, що «смішно», що Україна демонтує меморіали Леніну, з огляду на те, що Володимир Ленін на початку 1920-х років «ініціював українізацію, а тому Україна має залишити хоча б один меморіал» (UNIAN 2017).

Також на законодавчу ініціативу стосовно історії України відреагувала російська «системна опозиція», тобто альтернативні політичні сили, яким Кремль дозволяє брати участь у політиці федерального рівня та мати фракції в Держдумі. Валерій Рашкін, заступник голови Комітету парламенту Росії з етнічних питань, представник Комуністичної партії Російської Федерації (КПРФ), закликав до антифашистського мітингу в Києві у відповідь на «пакет декомунізації» (Dergachov 2015). У серпні 2015 р. КПРФ організувала зібрання біля Генерального консульства України в Санкт-Петербурзі. На мітингу використовувалися такі гасла, як «Немає місця бандеризму в нашому домі», посилялися на радянську боротьбу з нацизмом, називали росіян та українців «братніми націями» та застерігали від американського контролю над постєвромайданною Україною (Kononenko 2015).

Вже до, а також незалежно від ухвалення законів про декомунізацію, основною темою російських атак на постєвромайданну Україну був український радикальний націоналізм часів війни. У різних випадках Володимир Путін принизливо називав усіх українців, які не прагнуть тісних зв'язків з Росією, «бандерівцями». Небажання кримчан «жити під контролем неонацистів, радикальних націоналістів, бандерівців» було, згідно з аргументом Путіна в документальному фільмі «Президент», опублікованому у 2015 році, одним із головних мотивів Росії «не залишати кримчан» і анексувати півострів із гуманітарних міркувань (TASS 2014). Під час виступу перед Федеральними зборами з нагоди анексії Криму Росією 18 березня 2014 року Путін вигукнув: «Крим ніколи не буде бандерівським» (RT 2014).

У серпні 2014 року, незадовго до того, як російські регулярні війська масово втрутилися у «делеговану міждержавну війну» проти України (Hauter 2019), Путін порівняв дії української армії в Донбасі з діями «німецько-фашистських» армій у Другій світовій війні (BBC Russia 2014b). У 2016 році секретар Ради Безпеки Російської Федерації Микола Патрушев заявив, що «українців переконують, що росіяни – їхні заляті вороги. В Україні, як колись у фашистській Німеччині, цементується ультраправа націоналістична ідеологія». Патрушев далі стверджував, що Україна перебуває під «зовнішнім управлінням» Заходу (Glavred 2016).

Хоча перейменування Московського проспекту на півночі Києва в 2016 році на проспект Степана Бандери було місцевою справою, визначеною міською владою міста Києва, воно викликало реакцію з боку відомих російських політиків. Серед них був Леонід Слуцький, голова Комітету Держдуми з питань Співдружності незалежних держав, євразійської інтеграції та відносин із співвітчизниками, представник ультраправої (і неправильно названої) Ліберально-демократичної партії Росії, яка також входить до російської «системної опозиції». Слуцький скаржився на «героїзацію нацистів і фашистів» Україною, на те, що «бандерівці перевершили гітлерівців у своїй жорстокості», і що «такі рішення підпадають під [визначення] пропагування нацизму та фашизму і заслуговують на засудження з боку світової спільноти». За словами Слуцького, Захід у своїй «антиросійській агонії» «закриває очі» на постевромайданну Україну (Cenzor.net 2016).

У свою чергу Костянтин Долгов стверджував, що таке перейменування «ображає пам'ять жертв нацистів» і є «прямим знущенням над пам'яттю полеглих у боротьбі з нацизмом і фашизмом, та їхніх місцевих поплічників» (Korrespondent.net 2016). Привітання «Слава Україні – героям слава!», яке використовувалося українськими повстанцями у Другій світовій війні, відроджене в сучасній Україні та прийняте як офіційне привітання в українській армії, також засуджено російськими чиновниками. Прес-секретар МЗС Росії Марія Захарова назвала офіційне використання привітання «огидним», стверджуючи, що воно спочатку супроводжувалося нацистським вітанням і «повністю копіювало нацистський аналог» (InfoResist 2018).

У 2016 році офіційне російське державне інформаційне агентство ТАСС заявило, що зміна топонімів в Україні «не лише відкидає все радянське, але й усе, що нагадує про недавні зв'язки з Росією» (TASS 2016). Прокремлівські російські ЗМІ та прес-секретарі зазначали, що, якби Україна вважала радянський режим злочинним, це поставило б під сумнів статус територій, які увійшли до складу Радянської України між 1922 і 1954 роками, зокрема Галичини, Закарпаття, Бессарабії та Криму (Argumenty I Fakty 2015). Такий аргумент також використовував Петро Симоненко, лідер забороненої та явно проросійської Комуністичної партії України (Reznikov 2015).

Урядові російські ЗМІ постійно критично оцінюють той факт, що, хоча закон про декомунізацію також передбачає і денацифікацію, Україна не вжила достатніх заходів в цьому напрямку. У 2019 році провідне пропагандистське видання Кремля «Russia Today» (RT) заявило, що українська влада не відреагувала на те, що полк Нацгвардії «Азов» після ухвалення закону про декомунізацію у 2015 році «зберіг [свою] емблему і шеврони з подвійною блискавкою, яку використовували підрозділи нацистської Німеччини», і що в Західній Україні щорічні мітинги вшановують українську дивізію Ваффен-СС «Галичина» (Komarova and Zakvasin 2019; Rudling 2012).

RT посилалась на викладача Московського державного інституту міжнародних відносин Кирила Коктиша, який заявив, що боязка поведінка української влади пов'язана з її страхом перед бунтом радикалів, які «отримали бойовий досвід на Донбасі та повернулися з [АТО] зі зброєю». Коктиш також заявив, що ці радикали, «оп'янілі правою ідеєю», є «досить значною силою»; далі: «декомунізація була вигідна США, оскільки вони виконують антиросійські завдання. Її основний сенс – розірвати історичні та духовні зв'язки з Росією». На завершення стаття RT посилається на проросійського українського коментатора Ростислава Іщенка, який стверджував, що закон про декомунізацію не буде скасований новим президентом Володимиром Зеленським, який діятиме за тим же ідеологічним принципом (Komarova and Zakvasin 2019). На момент написання цієї глави, закон дійсно не був скасований.

Освіта і мова

Контексти

Навіть після втрати контролю над Кримом та частиною Донбасу у 2014 році на підконтрольних уряду українських територіях все ще залишається значна частка російськомовних. За даними перепису населення України 2001 року, 29,6% усіх громадян України оголосили російську рідною мовою (All-Ukrainian population census (2001)). У 2019 році опитування Київського міжнародного інституту соціології на підконтрольних уряду територіях показало, що 28,1% проживаючих там українців спілкуються з близькими родичами переважно або виключно російською мовою, тоді як 24,9% розмовляють із ними рівною мірою українською та російською, а решта користується переважно українською мовою (KMIS 2019).

Відразу після Євромайдану Верховна Рада зробила невдалу спробу скасувати так званий закон Колесніченка-Ківалова «Про засади державної мовної політики», який був прийнятий під час президентства Януковича у 2012 році, і був неформально названий на честь його головних промоутерів, двох проросійських політиків Сергія Ківалова з Одеси та Вадима Колесніченка з Криму (Moser 2013). Закон дозволяв офіційне використання іншої мови в регіонах із часткою національних меншин понад 10% населення. Важливо, що він також дозволяв використовувати російську мову в державних установах і застосовувався в містах Києві та Севастополі, в Автономній Республіці Крим, а також у Донецьку, Луганську, Дніпропетровську, Запоріжжі, Одесі, Херсонській, Миколаївській, Харківській, Сумській та Чернігівській областях (Ogarkova 2018).

Ще до того, як Закон був прийнятий, західні коментатори поставили під сумнів його доцільність. Венеціанська комісія Ради Європи у своєму «Висновку» щодо проекту тексту закону поцікавилася, чи «існують достатні гарантії у чинному законопроекті для закріплення української мови як єдиної державної мови та відповідь на питання щодо ролі, яку вона має грати в українському багатомовному суспільстві» (Venice Commission 2011). На тлі такої критики та перемоги Євромайдану 23 лютого 2014 року Верховна Рада проголосувала за скасування закону.

Однак новопризначений тимчасово виконуючий обов'язки президента України Олександр Турчинов не підписав відповідну постанову Верховної Ради.

Не зробив цього і Петро Порошенко після обрання президентом 25 травня 2014 року: закон Ківалова-Колесніченка залишався в силі до 2018 року. Хоча Порошенко протягом усього свого президентства позиціонував себе як націотворця, він демонстрував потурання щодо використання російської мови протягом перших трьох років свого перебування на посаді. Влітку 2014 року, одразу після обрання, він відстоював регіональний статус російської мови за законом Ківалова-Колесніченка і висловив сподівання, що «питання мови та культури більше ніколи не загрожуватимуть національній єдності [України]» (Korrespondent.net 2014a).

Наприкінці свого президентства Порошенко, частково нагадуючи Віктора Ющенка в останні місяці його президентства 2005–2010 років, змінив свою публічну риторику, став більш консервативним, традиціоналістичним та націоналістичним. Це стосувалося передусім питання популяризації української мови, а також інших аспектів державної культурної політики. Його основним гаслом президентської кампанії 2019 року стало: «Армія – Мова – Віра!», що означало підтримку української мови як єдиної дозволеної державної мови (без регіональних винятків) та нової автокефальної Православної Церкви України (Krymova and Kushnir 2019).

У 2017 році до Верховної Ради було внесено законопроект «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Після різноманітних поправок та перепланування він був прийнятий у квітні 2019 року та підписаний Порошенком у травні 2019 року, незадовго до того, як він залишив посаду (Verkhovna Rada of Ukraine 2017). Менш ніж через два місяці, у липні 2019 року, був запропонований проект закону про скасування нового мовного закону, який зареєстрували депутати від проросійського «Опозиційного блоку», партії-наступниці «Партії регіонів» В. Януковича (Radio Svoboda 2019). Однак станом на середину 2020 року ця спроба не була успішною.

Мовний закон 2019 року вніс декілька змін, які закріплюють домінування української мови в суспільному житті. Це головним чином стосувалося «бюджетників»: системи охорони здоров'я та освіти, представники зазначених сфер зобов'язані використовувати у своїй роботі українську мову. Мова навчання, крім початкової школи для національних меншин, має бути виключно українською. Театри повинні надавати субтитри чи інші засоби перекладу для п'єс, які не виконуються українською мовою, це стосується і кінотеатрів.

Друковані ЗМІ іншими мовами зобов'язані видавати і українську версію з ідентичним змістом; газетні кіоски та книжкові магазини повинні мати не менше п'ятдесяти відсотків україномовної продукції. Звільняються від цих правил лише ЗМІ кримськотатарською мовою, мовами інших корінних народів України та офіційними мовами ЄС. За замовчуванням клієнти обслуговуються українською мовою: іншу мову можна використовувати лише за вимогою замовника. Принаймні 75% змісту програм на телебаченні та не менше 35% пісень, які грає радіостанція, мають бути українською мовою (Verkhovna Rada of Ukraine 2017).

Першим постевромайданним українським законодавством, що стосувалося мовних питань, був закон «Про освіту», прийнятий у вересні 2017 року (пізніше зі змінами в 2019 році) (Verkhovna Rada of Ukraine 2017). Поправка від 2019 р. стала необхідною, оскільки не лише Росія, а й Угорщина, Румунія, Польща, Болгарія та Греція виступили проти початкової редакції закону, яка скасовувала пільговий режим для їхніх меншин в Україні. Учні шкіл корінних національних меншин України раніше мали можливість здобувати повну шкільну освіту рідними мовами. Новий закон, навпаки, дозволяв лише початкову державну та приватну освіту іншими мовами. У 2017 році 735 шкіл по всій Україні здійснювали навчання не українською мовою. Примітно, що для 356 тис. школярів основною мовою викладання була російська (Ogarkova 2018).

Зміни 2019 року до закону 2017 року дозволяють учням-представникам національних меншин, які розпочали навчання до вересня 2018 року, продовжувати здобувати освіту рідною мовою своєї меншини до вересня 2023 року «з поступовим збільшенням кількості предметів українською мовою». Однак ця зміна стосується лише тих мов, які є офіційними мовами Європейського Союзу. Для інших дітей шкільного віку з меншин, у тому числі російськомовних, середня освіта рідною мовою закінчилася у вересні 2020 року. Після цього на підконтрольній уряду території України доступна лише початкова освіта мовами меншин.

Реакція Росії

Провальна спроба українського Парламенту відмінити закон Ківалова-Колесніченка 2012 року 23 лютого 2014 року, через два дні після перемоги Революції Гідності, одразу стала головною темою офіційних російських та українських проросійських ЗМІ та прес-секретарів. Того ж дня вищезгаданий Леонід Слуцький прокоментував: «скасування регіонального статусу для російської мови є негативним сигналом, який може спричинити звуження російськомовного простору, у тому числі й освітнього, в Україні» (Ogarkova 2018). Тому, за словами Слуцького, Росія повинна «вступити у щільну співпрацю з кожною родиною в Україні, яка не хоче відокремлюватись від російської мови та російської освіти, щоб діти в цих сім'ях навчалися і розмовляли російською» (Ogarkova 2018).

Однак, як зазначалося, Голова Верховної Ради, виконувач обов'язків Президента України Олександр Турчинов (після втечі Віктора Януковича) відмовився підписувати постанову Верховної Ради про припинення дії закону про мову 2012 року. Турчинов вимагав нового законопроекту, який, зберігаючи українську мову як єдину державну, гарантував би захист усіх мов (Korrespondent.net 2014b).

На початку березня 2014 року Путін попередив, що «у разі поширення насильства у східних регіонах та Криму, Росія залишає за собою право захищати свої інтереси та російськомовне населення, яке там проживає» (Zvezda 2014). У червні 2014 року Путін повторив, що Москва має захистити «етнічних росіян в Україні та частину її населення, яка відчуває свій непорушний – не лише етнічний – культурний, мовний зв'язок із Росією, [вони] відчувають себе частиною ширшого російського світу. Ми, звичайно, будемо не тільки уважно спостерігати,

а й відповідним чином діяти. Залишається сподіватися, що збройні сили не знадобляться» (BBC Russia 2014a).

У 2018 та 2019 роках офіційний речник МЗС Росії Марія Захарова неодноразово коментувала проект, а згодом і прийнятий новий закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Вона вважала, що це суперечить Конституції України, яка гарантує розвиток інших мов; далі, новий закон веде до «вимушеної українізації», створює «значні обмеження, а в багатьох випадках і прямі заборони на використання російської мови» (TASS 2019c). Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» «обмежує права та інтереси» мільйонів [українських] громадян і «ескалує напруженість» в українському суспільстві. Захарова також стверджувала, що новий закон «зробить перспективу мирного врегулювання конфлікту на Донбасі більш віддаленою» і може «ускладнити ситуацію в області» (TASS 2019b).

Стаття RT, опублікована в лютому 2019 року, критикувала новий закон про мову, який тоді мав бути прийнятий, як погано підготовлений і ризикований. Прокремлівський український політичний оглядач Ростислав Іщенко прокоментував, що українське населення «незадоволене тотальною українізацією» і що Україна ліквідувала «російську освіту та російську мову з 1992 року» (Medvedeva, Pisarenko & Frolov 2019). У травні 2019 року Віктор Володацький, заступник голови Комітету Держдуми з питань Співдружності незалежних держав, євразійської інтеграції та відносин із співвітчизниками заявив, що нещодавно прийнятий Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» має «дискримінаційний характер» і «порушує права інших громадян» (Glavred.info 2019).

Український закон «Про освіту» після Євромайдану викликав подібну реакцію в Росії і раніше. 27 вересня 2017 року Державна Дума Росії ухвалила постанову «Про неприпустимість порушення основоположних прав корінного населення та етнічних меншин України на навчання рідною мовою». Новий український законопроект «Про освіту» критикували як такий, що суперечить міжнародному праву та Конституції України, оскільки не можна зменшувати обсяг прав громадянина. Далі Держдума заявила, що «ворожа нетерпимість до представників етнічних груп в Україні є, на жаль, відмінною рисою сучасної української влади». У резолюції новий освітній закон називали «актом етноциду проти російського народу в Україні». Російські депутати закликали світ засудити «націоналістичну політику нетерпимості» в Україні (Gosudarstvennaya дума Federal'nogo sobraniya Rossiyskoy Federatsii 2017).

Після ухвалення закону «Про освіту» українська дослідницька група проводила моніторинг російських державних ЗМІ в період з 27 вересня по 20 жовтня 2017 року. Підконтрольні Кремлю видання намалювали картину репресивного режиму в Україні, який проводив «етноцид» та «мовну чистку». Україна може, попереджають російські державні ЗМІ, опинитися в серйозному конфлікті з країнами-членами ЄС, що може призвести до скасування Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. Однак деякі російські коментатори також бачили закон як результат впливу Заходу на українську культурну політику, метою якого було відокремлення України від Росії (Sheremeta 2017).

Після того, як Порошенко підписав новий мовний закон у травні 2019 року, ТАСС опублікувало статтю «Як обмежили використання російської мови в Україні», критикуючи нові закони про мову та освіту, а також інший український закон, який вводить мовні квоти в трансляції ЗМІ (TASS 2019a). У статті викладено нові правові норми, які пов'язують «повалення режиму» у 2014 році із нібито спробою «етноциду» росіян.

У серпні 2019 року проурядовий російський сайт Lenta.ru опублікував статтю, в якій стверджується, що російськомовних дискримінують, що на південному сході України очікують перегляду мовної політики, і що «після остаточного розколу суспільства в 2014 році, викорінення російської мови з усіх сфер суспільного життя стало символом розвитку нової державності». Однак у цій статті також висловлювався певний оптимізм щодо можливості того, що новий уряд під керівництвом президента Володимира Зеленського може бути більш чутливим до прав русофонів (Nepogodin 2019).

У 2019 році Росія також двічі намагалася домогтися скликання засідання Ради Безпеки ООН щодо закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Перша спроба в травні 2019 року була невдалою. Друга спроба в липні 2019 року призвела до проведення спеціальної сесії РБ ООН з цього питання. Однак це закінчилося тим, що члени Ради розкритикували Росію за спробу тиску на Україну щодо внутрішньополітичного питання.

Інтерпретація російсько-українського конфлікту в історичному контексті

Із огляду на теорію Брубейкера, різка лексика в офіційних російських заявах, процитованих вище, не здається дивною. З 2014 по 2019 рік, коли Україна після Євромайдану дедалі глибше змінювала свою культурну політику, Росія повинна була — як може здатися — реагувати на те, що могло розглядатися як все більш радикальне антиросійське зрушення Києва. Однак більш уважне вивчення перебігу визначальних подій в постєвромайданській Україні ускладнює пряме застосування пояснювальної основи Брубейкера до російсько-українського конфлікту з початку 2014 року.

Одразу після Євромайдану нові уряди України та президенти Олександр Турчинов та Петро Порошенко повели себе помірковано стосовно питань меншин, наприклад, зокрема щодо російської мови. Лише через значний період після російського вторгнення в Україну національне законодавство та культурна політика почали докорінно змінюватися, порівняно з періодом до Євромайдану. Із триваючою анексією Криму Москвою, війною на Донбасі та загальними політичними атаками на нову українську державу, ставлення урядів і парламенту України після Євромайдану ставало все менш прихильним до різних аспектів радянської влади та царської імперії, але частково також і до російської культури загалом.

Теорія тріадичного зв'язку цілком могла б бути застосована до українського випадку в цілому, а також до анексії Криму та війни на Донбасі, зокрема — якби послідовність подій була зворотною. Відповідно до теорії Брубейкера, на першому місці повинне було бути все більш націоналізуюче

законодавство Києва та політика українізації, що посилює існуючу напруженість всередині тріади. За такого сценарію закони про пам'ять 2015 року, про освіту 2017 року та про мову 2019 року могли в кінцевому підсумку призвести до насильства як у внутрішніх міжнаціональних, так і в зовнішніх міждержавних відносинах. Проте в постєвромайданній Україні послідовність ескалації була протилежною: масове застосування сили з боку Росії в Україні почалося задовго до прийняття найважливіших законодавчих актів 2015, 2017 та 2019 років, а також до створення автокефальної Православної Церкви України.

Деякої шкоди, правда, завдали офіційні особи Києва під час і після Євромайдану, коли, наприклад, 23 лютого 2014 року Верховна Рада України проголосувала за скасування закону Ківалова-Колесніченка (RIA Novosti 2014). Деякі дослідники доленосних подій весни 2014 року, такі як Сергій Куделя, стверджували, що такі внутрішні події, як ці, та спроба применшити офіційний статус російської мови, хоча й не зовсім вдалі, були достатньо важливими, щоб перетворити невдоволення на Сході України на насильницьке повстання.

Проте, як зазначається, закон Ківалова-Колесніченка залишався чинним до 2018 року, коли його було скасовано не законодавчою чи виконавчою владою України, а Конституційним судом. Більше того, суперечливий мовний законопроект діяв лише з 2012 року. Його скасування у 2018 році просто відновило минуле становище України. Навіть якби тимчасовий президент Турчинов наприкінці лютого 2014 року підписав Постанову Верховної Ради про скасування закону Ківалова-Колесніченка, Україна лише повернулася б до статус-кво, за якого вона самостійно, спокійно та злагоджено розвивалася протягом 20 років, між 1992 і 2012 роками.

Початкові основні модифікації культурних справ України насправді були спрямовані не проти сьогоднішніх вузько визначених національних інтересів пострадянської Російської Федерації, а пов'язані з історією. «Ленінопад» і перейменування топонімів, починаючи з кінця 2013 року, а також закони про декомунізацію 2015 року були антирадянськими та антикомуністичними, а не антиросійськими чи антицарськими. У центрі Києва, наприклад, залишились вулиця Московська, площа Толстого та вулиця Пушкіна, а також інші топоніми, названі на честь росіян.

Перші серйозні зміни в політиці української меншини відбулися лише через три роки після перемоги на Євромайдані, у 2017 році, коли Україна прийняла новий Закон «Про освіту», який забороняв навчання іншими мовами, крім української та англійської, поза початковою школою. У 2019 році новий Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» замінив закон Ківалова-Колесніченка 2012–2018 років і передбачив значну позитивну дискримінацію української мови. Останні дві події викликали – як і передбачала теорія тріадного зв'язку – вкрай негативну реакцію різних «батьківщин» українських етнічних меншин, насамперед Росії. Не завжди безпідставно нова культурна політика України зазнала різкої критики з боку Москви, оскільки вона суперечить міжнародному праву, порушує права меншин,

порушує Конституцію України та призводить до конфліктів із сусідніми державами, а також всередині самої України. Серед неросійських критиків Угорщина стверджувала, що закон пригнічує меншини, зокрема корінних етнічних угорців Закарпаття (Ploskynia 2019).

Проте все це сталося набагато пізніше анексії Криму Росією та початку прихованого вторгнення Москви на Східну Україну. Очікуваний результат «конфлікту потрійних зв'язків» був уже очевидним — кривава війна з тисячами загиблих, десятками тисяч травмованих і сотнями тисяч переміщених осіб. На момент прийняття націоналізуючого законодавства Москва вже вела війну Росії проти України у вигляді повстання етнічних росіян і російськомовних на півдні та сході України. Вона також активно використовувала російську мову, культуру та церкву з початку 2014 року для узгодженої багатогранної атаки на молоду державу.

Правда, частково антиросійським освітнім та мовним законам Києва, які стосувалися інтересів етнічних росіян в Україні, передували інші, менш націоналізуючі, хоча для Москви не менш дратівливі внутрішні зміни в Україні. Незважаючи на те, що ці політичні зміни були набагато менш антиросійськими, вони, здається, були настільки ж значущими, якщо не більш важливими, для публічної критики Москвою пост-Євромайдану, ніж пізніше прийняті закони «Про забезпечення функціонування української мови як державної» та «Про освіту». Це стосувалося, перш за все, зміни політики пам'яті Києва у 2014–2015 роках від підходу, який частково все ще шанобливо ставився до радянських і пострадянських російських історичних наративів, до підходу, який відверто кидав їм виклик.

Із ухваленими у квітні 2015 року законами про декомунізацію радянський режим був однозначно засуджений як тоталітарний нарівні з нацистським. Виправдовувати комуністичну владу в Україні тепер було заборонено. Ствердна демонстрація радянської символіки на публіці була криміналізована. Тисячі топонімів, що стосуються комуністичного руху та радянського режиму, були перейменовані, а сотні пам'ятників радянських часів повалені. Учасники українського націоналістичного повстання під час і після Другої світової війни — «бандерівці» — стали офіційно прославленими героями України. По суті, вони були лише однією з кількох українських історичних груп, які нові закони прямо захищали від публічного приниження.

Незважаючи на антирадянську чи антикомуністичну, а не антиросійську чи антимосковську політику цієї політики пам'яті, реакція офіційних російських політиків та коментаторів щодо цих змін перед початком політики культурної націоналізації у 2017 році містила відвертий страх. Російські чиновники та проурядові представники часто порівнювали нове керівництво та політику України з політикою нацистської Німеччини. Російські історичні розповіді про переможну боротьбу Радянського Союзу проти Третього рейху були поширені на пострадянську Росію, яка намагалася захистити свій рідний народ від української «фашистської» загрози.

Цей наратив був продовженням попередніх кремлівських пропагандистських стратегій, які використовувалися, зокрема, щодо доєвромайданної, революційної та ранньої післяреволюційної України. Уже в 2013–2014 роках — до початку активної державної етнокультурної націоналізації — представники російського уряду, провладні політики та керовані Кремлем журналісти називали Революцію Гідності та постєвромайданну українську політику такими словами: «фашизм», «геноцид» чи «неонацизм». У той же час у відношенні громадян України російські ЗМІ та чиновники посилалися на спільне минуле Росії та України, зокрема щодо спільної «Великої вітчизняної війни» проти гітлерівських загарбників. Використання пострадянськими російськими офіційними особами пишної «антифашистської» риторики не було зарезервовано виключно для України. Наприклад, стосовно трьох балтійських республік згадки про Третій рейх є майже такою ж поширеною рисою в пострадянському російському публічному дискурсі, як і щодо України.

Ще до приходу Путіна до влади російські чиновники використовували таку термінологію для пояснення військових інтервенцій Москви. Наприклад, у вересні 1992 року Олександр Лебідь, тодішній командувач 14-ю російською армією, дислокованою в Молдові, виправдовував втручання Росії у триваючий внутрішньомолдовський конфлікт. Виступаючи на прес-конференції в Тирасполі, Лебідь посилався на нацистів, стверджуючи, що новий національний уряд Молдови в Кишиневі поведився в Придністров'ї таким чином, що «есесівці 50-річної давнини виглядали просто новачками» (Filepoint 1992).

Новим із 2014 року щодо України стало те, що «фашистське» позначення стало звичайним місцем у російському офіційному дискурсі щодо постєвромайданних українських внутрішніх справ. Заяви російських чиновників та ЗМІ про пропагований урядом «фашизм» в постєвромайданській Україні були настільки частими, що StopFake, український медіа-проект, присвячений викриттю дезінформації щодо України в ЗМІ, створив спеціальний тег «Фашизм» на його веб-сайті (StopFake.org 2019).

На перший погляд здавалося б, що теорія тріадичного зв'язку Брубейкера охоплює політичні, дипломатичні та словесні протистояння після Євромайдану між дедалі наполегливішою націоналізаційною політикою України та націоналізмом Росії. Як видно не лише в Законах «Про освіту» та «Про забезпечення функціонування української мови як державної» 2017 та 2019 років, а й, серед іншого, у створенні Україною офіційно визнаної автокефальної православної церкви у 2018 році, Київ за президента Порошенка поступово усвідомив важливість створення культурно єдиної та інституційно окремої політичної української нації. Громадян України не лише заохочують, а й фактично змушують прийняти ключові етнокультурні особливості — передусім, мову — основу нації. Такі дії виправдовуються, серед іншого, необхідністю компенсувати етнічним українцям попередні утиски з боку іноземних держав, насамперед з боку Москви, що є типовою рисою націоналізації та націоналізму в постколоніальній державі-наступниці (Brubaker 2011).

Хоча це не завжди офіційно зазначалося, але як для етнічних українців, так і для етнічних росіян (а також для двокультурних громадян України) очевидно, що така політика з боку нової правлячої еліти Києва неодмінно приведе до свідомого стримування та часткового зниження ролі російської мови та культури в українському суспільстві.

Агресивна реакція Росії на таку політику, схоже, наслідуює загальну логіку конфліктів тріади між державами-наступниками, що націоналізують, їхніми новими етнічними меншинами та зовнішніми батьківщинами цих меншин. Таким чином, словесні, політичні та військові протистояння між українським націоналізмом і націоналізмом російської «зовнішньої батьківщини», здавалося б, прямо підпадають до діапазону типових конфліктів, що виникають у вибуховій тріаді націоналізмів – «націоналізуючих», «меншинних» та «батьківщинних», – як описано Брубейкером. Проте російсько-українське протистояння включає кілька специфічних аспектів, які обмежують загальну пояснювальну силу класичної теорії Брубейкера щодо періодів Євромайдану та після Євромайдану в Україні, якщо не раніше. Вони стосуються змісту, послідовності та актуальності деяких ключових детермінантів і проблем нападів Москви на Київ.

Подальші роздуми про російсько-український конфлікт

Зміст російської реакції на українізацію був досить конкретним щонайменше у трьох аспектах. По-перше, окрім націоналістичних поривів «зовнішньої батьківщини», різка критика Москвою революційного та постєвромайданного Києва мала чітко виражений геополітичний вимір, який не повністю охоплений оригінальною теорією Брубейкера. Невійськова ескалація російсько-української напруженості протягом 2013 та початку 2014 років спочатку була пов'язана з неминучою частковою інтеграцією України з Європейським Союзом через особливо масштабну Угоду про асоціацію. Цей зовнішній фактор важко врахувати у вузькому розумінні теорії тріадних зв'язків, що зосереджена насамперед на націоналізації та націоналістичних питаннях.

По-друге, російсько-українська конфронтація була надзвичайно високою мірою підкріплена історичними дебатами, спираючись на спільне радянське минуле двох народів і, зокрема, на Другу світову війну. Рішучий антирадянський напрямок поміркованого українського націоналізму, який відігравав ключову роль під час і після Євромайдану, був сприйнятий і представлений Москвою як подібний до екстремістського українського націоналізму: як русофобський та як профашистський. Можливо, теорія тріадичного зв'язку все ще може охопити ідеологічне та історичне, а не національно-культурне, російсько-українське протистояння щодо декомунізації. Проте включення цього політичного (а не етнічного) конфлікту потребуватиме додаткової теоретичної розробки – не в останню чергу з огляду на значні страждання російської політичної та етнічної нації під час комунізму та радянської влади.

По-третє, ескалація напруженості та, зрештою, збройне протистояння всередині тріади, що включає політику націоналізації українців, інтереси російської меншини в Україні та націоналізм Москви щодо Києва, не зросли лише через дедалі більш розбіжні уподобання росіян та українців. Швидше, вибухонебезпечність їхнього протистояння була пов'язана з триваючими офіційними заявами Росії про братерські стосунки, подібні культури чи навіть фундаментальну ідентичність росіян та українців – незалежно від їхньої етнічної спадщини та використання мови. Виправдання Кремля для втручання в українські справи ґрунтувалися не лише на заявах про особливу відповідальність за російських етнічних родичів в Україні. Вони також виправдовувалися східнослов'янською та православною культурною близькістю росіян та українців загалом, а також посиленнями на нібито вторгнення сторонніх сил (Заходу) у нібито гармонійний російсько-український симбіоз. Цей напрямок думок виходить за межі логіки класичної теорії конфлікту тріади, не кажучи вже про знамениту «теорію зіткнення цивілізацій» Семюела П. Гантінгтона (Huntington 2011).

Вже під час повстання 2013–2014 рр. російські націоналістичні дискурси про Україну тісно перепліталися з неприйняттям Кремлем протестів Євромайдану як форми легітимної політичної діяльності, а також із неприйняттям зміни режиму в Києві та геополітичної політики України, її переорієнтація в плані зближення з Європейським Союзом та НАТО. Такі специфічні для регіону обставини суперечать будь-якому прямому застосуванню парадигми тріадного зв'язку до конфронтації України з Росією у 2014–2019 роках. Послідовність подій та актуальність різних інших, не вузько етнічних проблем між двома державами-наступниками, вказують на механізми ескалації, які конкурують із типами напруженості, що пояснюються класичною теорією тріади та конфліктами між конкуруючими націоналізмами.

Звісно, націоналізуюча культурна політика України 2017–2019 років була дійсно нав'язливою та явно суперечила інтересам багатьох етнічних росіян в Україні. Проте вони не могли спровокувати військовий конфлікт, який розпочався роками раніше і визначався іншою, попередньою, динамікою, яка почала процес ескалації. Оглядаючись назад, на рішучу націоналізаційну політику Києва 2017–2019 років, можна визнати її як реакцію, а не як детермінант ворожості щодо Росії. Уже напередодні та під час подій Євромайдану Москва звинувачувала ЄС, Захід загалом і США зокрема в тому, що вони навмисно відокремлюють українців від росіян, щоб послабити «русский мир». Це звинувачення стало основним, хоча й не єдиним, аргументом на користь анексії Криму Росією та втручання на Донбас.

Таким чином, кілька основних факторів, які можуть пояснити поступову ескалацію російсько-українського протистояння щодо політичної орієнтації Києва, повністю або частково виходять за рамки тріади. Вони мали більше відношення до загального зростання російського антиамериканізму з середини 1990-х і внутрішніх міркувань Кремля після московських протестів 2011–2012 років, ніж до розвитку українських культурних справ, які не стали обмежувальними до 2017 року (Shlapentokh 2001). Напади Кремля, пов'язані з історією,

також були пов'язані з військовим тріумфом Червоної армії у Другій світовій війні як центральним посиленням на нещодавнє відновлення Росії за Володимира Путіна як міжнародної військової сили (Kurila 2018).

На завершення, теорія тріадичного зв'язку Брубейкера залишається корисним евристичним інструментом для кращого розуміння російсько-українського конфлікту після Євромайдану. Проте вона не може – принаймні, якщо вона стосується виключно етнокультурних питань і вузько зосереджена на конкуруючих націоналізмах – повністю пояснити анексію Криму Росією та раптовий початок російсько-української війни на Донбасі у 2014 році. Тріада націоналізації, націоналізму меншин і їхніх «батьківщин» та їхньої вибухові взаємодії сьогодні дійсно відіграють важливу роль у російсько-українських відносинах. Однак їх слід визнати лише другорядними чи навіть третинними чинниками доленосної ескалації 2013–2014 рр., яка була зумовлена насамперед геополітичними, історичними, економічними та іншими питаннями, лише частково пов'язаними із ще не сформульованою до кінця культурною політикою Києва.

Цю українсько-російську специфіку, можливо, частково можна пояснити попередньою модифікацією загальної теорії Брубейкера щодо культурно споріднених народів. Взаємна агресивність націоналізації держав-наступниць може бути особливо високою, коли постколоніальні чи постімперські нації – як у випадку України та Росії – відносно близькі з точки зору мови та культури, належать до одних релігійних та мовних сімей. Офіційні державотворчі наративи нової нації – щодо культурно близької меншини в державі – можуть сприйматися як недостатньо інклюзивні чи вдячні не лише по відношенню до національної культури цієї меншини та зовнішньої батьківщини, але й стосовно певних спільних культурних рис між двома переплеченими націями-послідовницями.

Це може стосуватися конкретних свят, героїв чи ідей; важливих історичних подій, таких як війни, договори чи повстання; або політичних ідей щодо ідентичності, майбутнього та геополітики двох націй, спільних для значної частини обох націй – або для більшості, принаймні, однієї з двох націй, які вважаються спільними для обох. У таких випадках навіть відносно незначні політичні та культурні переорієнтації можуть призвести до різкої реакції з боку «зрадженої братської нації», яка сприймає такі відхилення як скандальну нелояльність із боку близького родича, а також екзистенційну загрозу власному порядку, майбутньому та ідентичності. Така модифікація гіпотези Брубейкера може допомогти пояснити відносну стрімкість реакції Москви на події в Києві вже у 2013–2014 рр., коли тільки були окреслені контури глибокої культурної переорієнтації, яка мала настати у 2017–2019 рр.

Бібліографія:

- 5 Chanel. (2019). Den' pam'yati ta prymyrennya: chomu varto shanuvaty polehlykh 8 travnya, a ne svyatkuvaty peremohu 9 travnya. [from Ukr.: Day of Remembrance and Reconciliation: why you should honor the fallen on May 8, and not celebrate the victory on May 9 May 8]. *5 Chanel*, 8 May, <https://www.5.ua/suspilstvo/den-pamiati-ta-prymyrennia-chomu-varto-zhaduvaty-polehlykh-8-travnia-a-ne-sviatkuvaty-peremohu-9-travnia-191807.html> (accessed 20 April 2021).
- All-Ukrainian population census. (2001). *State Statistics Committee of Ukraine*, n.d., <http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/> (accessed 27 April 2020).
- Amar, T. C. et al. (eds.). (2007). *Strasti za Banderoiu* [from Ukr.: Passion for Bandera]. Kyiv: Grani-T.
- Argumenty I Fakty. (2015). Platit' i kayat'sya: Ukraina otdastilliardy za prestupleniya kommunizma. [from Rus Pay and repent: Ukraine will give billions for the crimes of communism]. *Argumenty I Fakty*, 23 October, https://aif.ru/society/history/platit_i_kayatsya_ukraina_otdast_milliardy_za_prestupleniya_kommunizma (accessed 27 April 2020).
- BBC Russia. (2014a). Putin obeschaet zaschischat' russkoyazychnykh na Ukraine. *BBC Russia*. [from Rus.: Putin promises to protect Russian speakers in Ukraine]. *BBC Russia*, 24 June, https://www.bbc.com/russian/russia/2014/06/140624_putin_deauthorisation_ukraine_reax (accessed 27 April 2020).
- BBC Russia. (2014b). Putin sravnil deystviya ukrainskoy armii s fashistskoy. [from Rus.: Putin compared the actions of the Ukrainian army with the fascist]. *BBC Russia*, 29 August, https://www.bbc.com/russian/russia/2014/08/140829_putin_seliger_ukraine_russia (accessed 27 April 2020).
- BBC Ukraine. (2015). Rada ukhvalyla "dekomunizatsiynny paket". [from Ukr.: The Council adopted the "decommunization package"]. *BBC Ukraine*, 9 April, https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/04/150409_communizm_upa_vc (accessed 27 April 2020).
- Brubaker, R. (1996). *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brubaker, R. (2011). Nationalizing states revisited: Projects and processes of nationalization in post-Soviet States. *Ethnic and Racial Studies* 34(11): 1785–1814
- Cenzor.net. (2016). V RF nazvali poavlenie prospekta Bandery v Kieve propagandoy nacizma i fašizma. [from Rus.: The Russian Federation called the appearance of Bandera Avenue in Kyiv propaganda of Nazism and fascism.] *Cenzor.net*, 7 July, https://cenzor.net.ua/news/396518/v_rf_nazvali_poyavlenie_prospekta_bandery_v_kieve_propagandoyi_natsizma_i_fashizma (accessed 27 April 2020).
- Dergachov, V. (2015). Ukrayina zaboronyaye komunizm. [Ukraine bans communism]. *Gazeta*, 5 April, https://www.gazeta.ru/politics/2015/04/05_a_6626833.shtml?updated (accessed 27 April 2020).
- Fedorenko, K. (2015). The Two Movements: Liberals and Nationalists During Euromaidan. *Ideology and Politics Journal* 3:1(5): 4–35.
- Filepoint. (1992). Press-konferentsia generala Lebedia. *Filepoint* [Youtube], 10 September, <https://www.youtube.com/watch?v=eOyEzMd15s> (accessed 27 April 2020).
- Focus.ua. (2015). MID RF prokomentuvav zakon pro dekomunizatsiyu Ukrayiny. [from Ukr.: The Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation commented on the law on the decommunization of Ukraine]. *Focus.ua*, 11 April, <https://focus.ua/news/328079> (accessed 27 April 2020).
- Glavred. (2016). U Putina sravnili Ukrainu s fashistskoy Germaniyei, no ukraintsy i russkiye odin narod [from Rus.: Putin's entourage compared Ukraine with Nazi Germany, but Ukrainians and Russians are one people.]. *Glavred*, 1 February, <https://glavred.info/politics/354944-u-putina-sravnili-ukrainu-s-fashistskoy-germaniei-no-ukraincy-i-russkie-odin-narod.html> (accessed 27 April 2020).

- Glavred.info. (2019). V Gosdume prokommentyrovali podpisannyi Poroshenko yazykovoy zakon. [from Rus.: The State Duma commented on the language law signed by Poroshenko]. *Glavred.info*, 15 May, <https://glavred.info/world/10070312-v-gosdume-prokommentirovali-podpisanny-poroshenko-yazykovoy-zakon.html> (accessed 27 April 2020).
- Gosudarstvennaya дума Federal'nogo sobraniya Rossiyskoy Federatsii. (2017). O nedopustimosti narusheniya fundamental'nogo prava korennykh narodov i natsional'nykh men'shinstv Ukrainy obuchat'sya na rodnykh yazykakh. [from Rus.: On the inadmissibility of violating the fundamental right of indigenous peoples and national minorities of Ukraine to study in their native languages.]. *Gosudarstvennaya дума Federal'nogo sobraniya Rossiyskoy Federatsii*, 27 September, <http://docs.cntd.ru/document/456095518> (accessed 27 April 2020).
- Gudkov, L. (2002). 'Ich hasse, also bin ich': Zur Funktion der Amerika-Bilder und des Antiamerikanismus in Rußland. *Osteuropa* 52(8): 997–1004.
- Härtel, A. (2015). Bandera's Tempting Shadow: The Problematic History of Ukrainian Radical Nationalism in the Wake of the Maidan. *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* 1(2): 421–428.
- Hauter, J. (2019). Delegated Interstate War: Introducing an Addition to Armed Conflict Typologies. *Journal of Strategic Security* 12:4: 90–103.
- Hörbelt, C. (2017). Eine erinnerungskulturelle Zerreißprobe: Wie das Ukrainische Institut für Nationale Erinnerung ein neues nationalukrainisches Narrativ konstruiert. *Ukraine-Analysen* 193: 11–15.
- Huntington S. P. (2011). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon and Schuster.
- InfoResist. (2018). Zakharova nazvala natsistskim i omerzitel'nyim voinskoye privetstviye «Slava Ukraine». [from Rus.: Zakharova called the military salute "Glory to Ukraine" Nazi and disgusting.]. *InfoResist*, 24 August, <https://inforesist.org/zaharova-nazvala-natsistskim-i-omerzitelnyim-voinskoe-privetstvie-slava-ukraine/> (accessed 27 April 2020).
- Interfax Ukraine. (2019). V Ukrayini v ramkakh dekomunizatsiyi pereymenovano ponad 980 naselenykh punktiv i demontovano 2,5 tys. pam'yatnykiv. [from Ukr.: In Ukraine, as part of the decommunization, over 980 settlements were renamed and 2.5 thousand were dismantled. monuments]. *Interfax Ukraine*, 9 April, <https://ua.interfax.com.ua/news/general/579399.html> (accessed 27 April 2020).
- Jilge, W. (2014). Geschichtspolitik auf dem Maidan: Politische Emanzipation und Nationale Selbstvergewisserung. *Osteuropa* 64(5–6): 239–258.
- Kasianov, G. K. (2016). desyatilet'yu ukrainskogo Instituta natsional'noy pamyati (2006–2016). [from Rus.: To the tenth anniversary of the Ukrainian Institute of National Remembrance]. *Historians*, 14 January, <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1755-georgij-kas-yanov-k-desyatilet'yu-ukrainskogo-instituta-natsionalnoj-pamyati-2006-2016> (accessed 27 April 2020).
- Khromeychuk, O. (2013). *'Undetermined' Ukrainians: Post-War Narratives of the Waffen SS 'Galicia' Division*. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- King, C. (1999). *The Moldovans: Romania, Russia, and the Politics of Culture*. Stanford, CA: Hoover Institution Press.
- KMIS. (2019). Dumky i pohlyady naselennya shchodo vykladannya rosiys'koyi movy v ukrayinomovnykh shkolakh i nadannya nepidkontrol'nykh terytoriyam Donbasu avtonomiyi u skladi Ukrayiny: berezen' 2019 roku. [from Ukr.: Opinions and views of the population regarding the teaching of the Russian language in Ukrainian-language schools and the granting of autonomy to the non-controlled territories of Donbas within Ukraine: March 2019]. *KMIS*, 15 March, <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=832&page=1> (accessed 27 April 2020).
- Komarova, E. and Zakvasin, E. (2019). «Otvechayet antirossiyskim zadacham»: k kakim rezul'tatam privela dekomunizatsiya na Ukraine. [“Meets anti-Russian tasks”: what results did decommunization lead

- to in Ukraine.]. *RT*, 20 Мая, <https://russian.rt.com/ussr/article/632910-dekommunizaciya-poroshenko-okonchanie> (accessed 27 April 2020).
- Kononenko, R. (2015). Antifashistskiy komitet Sankt-Peterburga provol piket u zdaniya general'nogo konsul'stva Ukrainy protiv rusofobskoy «dekommunizatsionnoy» politiki Kiyeva. [The Anti-Fascist Committee of St. Petersburg held a picket in front of the Consulate General of Ukraine against the Russophobic "de-communist" policy of Kyiv]. *Obshchestvo i ekologiya*, 20 August, <http://www.ecogazeta.ru/archives/8789> (accessed 27 April 2020).
- Korrespondent.net. (2014a). Rishennya Verkhovnoyi Rady pro pozbavlennya rosiys'koyi movy statusu rehional'noyi bulo pomylkoyu – Poroshenko. [from Ukr.: The Verkhovna Rada's decision to deprive the Russian language of regional status was a mistake - Poroshenko]. *Korrespondent.net*, 28 June, <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3385352-rishennia-verkhovnoi-rady-pro-pozbavlen-nia-rosiiskoi-movy-statusu-rehionalnoi-bulo-pomylkoui-poroshenko> (accessed 27 April 2020).
- Korrespondent.net. (2014b). Turchynov vidmovyvsya pidpysaty rishennya Rady pro skasuvannya zakonu pro movu. [from Ukr.: Turchynov refused to sign the Council's decision to repeal the language law]. *Korrespondent.net*, 3 March, <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3314338-turchynov-vidmovyvsya-pidpysaty-rishennia-rady-pro-skasuvannia-zakonu-pro-movy> (accessed 27 April 2020).
- Korrespondent.net. (2016). Moskva otvetila na prospekt Bandery v Kiyev. [from Rus.: Moscow responded to Bandera Avenue in Kyiv]. *Korrespondent.net*, 7 July, <https://korrespondent.net/world/russia/3710960-moskva-otvetyla-na-prospekt-bandery-v-kyeve> (accessed 27 April 2020).
- Krymova, A. and Kushnir, L. (2019). Armiya, Mova ta Vira: chomu lozunh Poroshenka zihraye z nym pohanyy zhart. [from Ukr.: Army, Language and Faith: why Poroshenko's slogan will play a bad joke on him]. *24tv.ua*, 28 February, https://24tv.ua/armiya_mova_ta_vira_chomu_lozung_poroshenka_zigraye_z_nim_poganiy_zhart_n1119316 (accessed 27 April 2020).
- Krytyka. (2015). Open letter from scholars and experts on Ukraine so-called 'Anti-Communist Law'. *Krytyka*, April, <https://www.krytyka.com/en/articles/open-letter-scholars-and-expertsukraine-re-so-called-anti-communist-law> (accessed 27 April 2020).
- Kulish S. (2015). Iz 90 tysyach vulyts' i ploshch Ukrayiny zakon pro dekomunizatsiyu poshyryuyet'sya na 10 tysyach ob'yektiv (infografika). [from Ukr.: Out of 90,000 streets and squares in Ukraine, the law on decommunization applies to 10,000 objects (infographic)]. *ITC.ua*, 11 November, <https://itc.ua/news/iz-90-tisyach-vulits-i-ploshh-ukrayini-zakon-pro-dekomunizatsiyu-poshyryuye-tsya-na-10-tisyach-ob-yektiv-infografika/> (accessed 27 April 2020).
- Kulyk, V. (2001). The Politics of Ethnicity in Post-Soviet Ukraine: Beyond Brubaker. *Journal of Ukrainian Studies* 26(1–2): 197–221.
- Kurila, I. (2018). «Bezsmertnyy polk»: Svyato zi sl'ozamy na ochakh, parad mertsiv chy masovyy protest? Superechky pro sens i perspektyvy novoho svyatkovoho ryualu. [from Ukr.: "The Immortal Regiment": A holiday with tears in the eyes, a parade of the dead or a mass protest? Disputes about the meaning and prospects of the new festive ritual]. *PONARS Eurasia*, 20 April, http://www.ponarseurasia.org/ru/article_20180620_Kurilla (accessed 27 April 2020).
- Liebich, A. and Myshlovska, O. (2014). Bandera: Memorialization and Commemoration, *Nationalities Papers* 42(5): 750–770.
- Mamchur, N. (2018). Pid Kyjevom demontuvaly pam'yatnyk literaturnomu heroyu. [from Ukr.: A monument to a literary hero was dismantled near Kyiv]. *Segodnya*, 20 March, <https://ukr.segodnya.ua/kyev/kaccidents/pod-kyevom-demontirovali-pamyatnik-literaturnomu-geroyu-1124053.html> (accessed 27 April 2020).
- Marples, D. R. (2006). Stepan Bandera: The Resurrection of a Ukrainian National Hero. *Europe-Asia Studies* 58(4): 555–66.

- Marples, D. R. (2018). Decommunization, Memory Laws, and 'Builders of Ukraine in the 20th Century'. *Acta Slavica Iaponica* 39: 1–22.
- Medvedeva, A., Pisarenko, A. and Frolov, F. (2019). Poluchyt' holosa natsyonalystov: k chemu mozhet pryvesty prynyatyie zakona o yazyke na Ukrayne. [from Rus.: Get the votes of nationalists: what can the adoption of the law on language in Ukraine lead to]. *RT*, 28 February, <https://russian.rt.com/ussr/article/606618-ukraina-zakon-o-yazyke> (accessed 27 April 2020).
- Minakov, M. (2019). Die Umgestaltung des kollektiven Gedächtnisses: Die ideologische Funktion des Ukrainischen Instituts für Nationales Gedächtnis in 2014–2017. *Porównania* 24(1): 31–43.
- Moser, M. (2013). *Language Policy and the Discourse on Languages in Ukraine under President Viktor Yanukovich (25 February 2010–28 October 2012)*. Stuttgart: ibidem-Verlag.
- Narvselius, E. (2012). The 'Bandera Debate': The Contentious Legacy of World War II and Liberalization of Collective Memory in Western Ukraine. *Canadian Slavonic Papers* 54(3–4): 469–490.
- Nepogodin, A. (2019). Mova protiv russkogo. [from Ukr.: Mova against Russian]. *Lenta.ru*, 19 августа, https://lenta.ru/articles/2019/08/19/rus_ukr/ (accessed 27 April 2020).
- Ogarkova, T. (2017). «Movnyy zakon»: chomu obureni Budapesht, Bukharest ta Varshava? [from Ukr.: "Language law": why are Budapest, Bucharest and Warsaw outraged?]. *Hromads'ke.ua*, 27 September, <https://hromadske.ua/posts/movnyi-zakon-naskilky-obureni-budapesht-bukharest-ta-varshava> (accessed 27 April 2020).
- Ogarkova, T. (2018). The Truth Behind Ukraine's Language Policy. *Ukraine Alert*, 12 March, www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/the-truth-behind-ukraine-s-language-policy/ (accessed 27 April 2020).
- Pivovarov, S. (2018). 27 років тому на Майдані в Києві знесли статую Леніна. [from Ukr.: 27 years ago, the statue of Lenin was demolished on the Maidan in Kyiv]. *The Babel*, 16 September, <https://thebabel.com.ua/texts/19375-27-rokiv-tomu-na-maydani-v-kiyevi-znesli-statuyu-lenina-osyak-zmynyuvavsya-viglyad-ploshchi-za-150-rokiv> (accessed 27 April 2020).
- Ploskynia, V. (2019). V Uhorshchyni nehatyvno vidreahuvaly na zakon pro ukrayins'ku movu. [from Ukr.: Hungary reacted negatively to the law on the Ukrainian language.] *Radio Svoboda*, 25 April, <https://www.radiosvoboda.org/a/29903937.html> (accessed 27 April 2020).
- Podobid, P. (2014). Vid «leninizmu» do «leninopadu». [from Ukr.: From "Leninism" to "Leninopad"]. *Radio Svoboda*, 30 December, <https://www.radiosvoboda.org/a/26770232.html> (accessed 27 April 2020).
- Radchenko, Y. (2015). From Staryi Uhryniv to Munich: The First Scholarly Biography of Stepan Bandera. *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* 1(2): 429–458.
- Radio Svoboda. (2019). Radi proponuyut' skasuvaty zakon pro movu. [from Ukr.: The Council proposes to abolish the law on language]. *Radio Svoboda*, 16 July, <https://www.radiosvoboda.org/a/news-radi-proponuyut-skasuvaty-zakon-pro-movu/30058251.html> (accessed 27 April 2020).
- Reznikov, A. (2015). Ukrayna za den' perepysala svoyu rol' v Velykoy Otechestvennoy voyne. [from Rus.: Ukraine rewrote its role in the Great Patriotic War in a day]. *Vzglyad*, 9 April, <https://vz.ru/world/2015/4/9/602575.html> (accessed 27 April 2020).
- RIA Novosti. (2014). The Verkhovna Rada canceled the law on the status of the Russian language. *RIA Novosti*, 23 February, <https://ria.ru/20140223/996527008.html> (accessed 27 April 2020).
- RIA Novosti. (2015). Lavrov: na Ukraine sozdana atmosfera ottorzheniya obraza zhizni Donbassa [from Rus.: Lavrov: an atmosphere of rejection of the way of life of Donbass has been created in Ukraine]. *RIA Novosti*, 20 April, <https://ria.ru/20150420/1059719111.html> (accessed 27 April 2020).
- Rossolin'ski-Liebe, G. (2007). Bandera und Nikifor—Zwei Modernen in einer Stadt: Die 'Nationalbürgerliche' und die 'Weltbürgerliche' Moderne in Lemberg. In *Eine neue Gesellschaft in einer alten Stadt*:

- Erinnerung und Geschichtspolitik in Lemberg anhand der Oral History*, Henke, Rossolin'ski-Liebe and Ther, Ph. (eds.). Wrocław: ATUT. 109–140.
- RT. (2014). Putin: Krym nikogda ne budet banderovskim. [from Rus.: Putin: Crimea will never be Bandera]. RT, 13 March (video, 02:39), <https://www.youtube.com/watch?v=Im357oBaf7g> (accessed 27 April 2020).
- Rudling, P. A. (2012). 'They Defended Ukraine': The 14. Waffen-Grenadier-Division der SS (Galizische Nr. 1) Revisited. *The Journal of Slavic Military Studies* 25(3): 329–368.
- Sheremeta, E. (2017). «Yazykovaya zachistka» i «nasil'stvennaya assymilyatsiya» russkogovoryashchikh: tak rossiyskiye SMI vidyat posledstviya prinyatiya zakona «Ob obrazovanii». [from Rus.: "Language cleansing" and "forced assimilation" of Russian speakers: this is how the Russian media see the consequences of the adoption of the law "On Education"]. *Detector Media*, 26 October, <https://detector.media/rosiiski-zmi/article/165368/2017-10-26-yazykovaya-zachystka-y-nasylstvennaya-assymilyatsiya-russkogovoryashchikh-tak-rossyyskiye-smy-vydyat-posledstviya-prynyatiya-zakona-ob-obrazovanyiy/> (accessed 27 April 2020).
- Shevel, O. (2016). The Battle for Historical Memory in Postrevolutionary Ukraine. *Current History* 115(783): 258–263.
- Shkandrij, M. (2019). The Ukrainian 'Galicia' division: From familiar to unexplored avenues of research. *Kyiv-Mohyla Humanities Journal* 6: 1–23.
- Shlapentokh, V. (2001). Russian Attitudes Toward America: A Split Between the Ruling Class and the Masses. *World Affairs* 164(1): 17–23.
- Shulman, S. (2004). The Contours of Civic and Ethnic National Identification in Ukraine. *Europe-Asia Studies* 56(1): 35–56.
- Smith D. J. (2002). Framing the National Question in Central and Eastern Europe: A Quadratic Nexus? *Global Review of Ethnopolitics* 2(1): 3–16.
- StopFake.org. (2019). Fashism. *StopFake.org*, n.d., <https://www.stopfake.org/ru/tag/fashizm/> (accessed 27 April 2020).
- TASS. (2014). Putin: Rossiya ne imela prava brosit' lyudey v Krymu. [from Rus.: Vladimir Putin: Russia had no right to abandon people in Crimea.]. TASS 26 April, <https://tass.ru/politika/1931686> (accessed 27 April 2020).
- TASS. (2016). Moskovskiy prospekt v Kiyeye pereimenovali v prospekt Stepana Bandery. [from Rus.: Moskovsky Prospekt in Kyiv was renamed Stepan Bandera Avenue]. TASS, 7 July, <https://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/3436486> (accessed 27 April 2020).
- TASS. (2019a). Kak na Ukraine ogranichivali ispol'zovaniye russkogo yazyka. [from Rus.: How the use of the Russian language was limited in Ukraine]. TASS, 15 May, <https://tass.ru/info/6433391> (accessed 27 April 2020).
- TASS. (2019b). Zakharova: provodimaya Kiyevom total'naya ukrainizatsiya obshchestva protivorechit pravovym normam. [from Rus.: Zakharova: Kiev's total Ukrainization of society is contrary to legal norms]. TASS, 10 October, <https://tass.ru/politika/6377156> (accessed 27 April 2020).
- TASS. (2019c). Zakharova schitayet, chto zakon o yazyke protivorechit Konstitutsii. [from Rus.: Zakharova believes that the language law is contrary to the Constitution]. TASS, 25 April, <https://tass.ru/politika/6377156> (accessed 27 April 2020).
- Texty.org.ua. (2013). My zhyvemo na vulytsi Lenina. Vulyts' z radyans'kymy nazvamy u 20 raziv bil'she nizh z ukrayins'kymy. [from Ukr.: We live on Lenina Street. There are 20 times more streets with Soviet names than with Ukrainian ones]. *Texty.org.ua*, 9 December, http://texty.org.ua/pg/article/editorial/read/50261/My_zhyvemo_na_vulyci_Lenina_Vulyc_z. (accessed 27 April 2020).

- Ukrayins'kyi instytut natsional'noyi pam'yatiu (2017). «Leninopad», yak proshchannya z radyans'kym mynulym. [from Ukr.: "Leninopad" as a farewell to the Soviet past]. *GallInfo*, 11 December, https://galinfo.com.ua/news/leninopad_yak_proshchannya_z_radyanskyy_mynulym_276446.html (accessed 27 April 2020).
- Ukrayins'kyi instytut sotsial'nykh doslidzhen'. (2015). Monitorynh hromads'koyi dumky naselennya Ukrainy: berezen'-kviten' 2015 r. [from Ukr.: Monitoring of public opinion of the population of Ukraine: March-April 2015]. *Ukrayins'kyi instytut sotsial'nykh doslidzhen'*, http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/2015%2004%2009%20PR_SMC&UISR.pdf (accessed 20 April 2021).
- UNIAN. (2017). V rossijskom MID prizvali ostavit' v Ukraine «hot' kakoj-to pamâtnik Leninu». [from Rus.: The Russian Foreign Ministry urged to leave in Ukraine "at least some kind of monument to Lenin"]. *UNIAN*, 5 April, <https://www.unian.net/politics/1861574-v-rossijskom-mid-pri-zvali-ostavit-v-ukraine-hot-kakoy-to-pamyatnik-leninu.htm> (accessed 27 April 2020).
- Venice Commission. (2011). Opinion on the Draft Law on Principles of the State Language Policy of Ukraine. Adopted by the Venice Commission at its 89th Plenary Session. *Venice Commission*, 16–17 December, [www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)047-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)047-e).
- Verkhovna Rada of Ukraine. (2015). Pro zasudzhennya komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsysts'koho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikh'n'oyi symvoliky. [from Ukr.: On the condemnation of the communist and national socialist (Nazi) totalitarian regimes in Ukraine and the prohibition of propaganda of their symbols]. *Verkhovna Rada of Ukraine*, 31 March, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19?lang=en#Text> (accessed 27 April 2020).
- Verkhovna Rada of Ukraine. (2017). Proekt Zakonu pro zabezpechennya funktsionuvannya ukrayins'koyi movy yak derzhavnoyi. [Draft Law on Ensuring the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language]. *Verkhovna Rada of Ukraine*, n.d., http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61994. (accessed 27 April 2020).
- Verkhovna Rada of Ukraine. (2017). Law of Ukraine "On Education". *Verkhovna Rada of Ukraine*, 14 June, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19?lang=en#Text> (accessed 27 April 2020).
- Yurchuk, Y. (2017a). Global Symbols and Local Meanings: The 'Day of Victory' After Euromaidan. In: *Transnational Ukraine? Networks and Ties That Influence(d) Contemporary Ukraine*, Timm Beichelt and Susann Worschech (eds.). Stuttgart: ibidem-Verlag, 89–111.
- Yurchuk, Y. (2017b). Reclaiming the Past, Confronting the Past: OUN-UPA Memory Politics and Nation-Building in Ukraine (1991–2016). In: *War and Memory in Russia, Ukraine, and Belarus*, Fedor, J., Kangaspuro, M., Lassila J. and Zhurzhenko, T. (eds.). New York: Palgrave Macmillan, 107–137.
- Zaitsev, O. (2015). De-Mythologizing Bandera: Towards a Scholarly History of the Ukrainian Nationalist Movement. *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society* 1(2): 411–420.
- Zhinky. Pam'yat'. Viyna. (2017). *EHU*, n.d., <http://wmw.gender-ehu.org/proect.htm> (accessed 20 April 2021).
- Zvezda. (2014). Putin: «Rossiya ostavlyayet za soboy pravo zashchity russkoyazychnogo poseleniya v sluchaye eskalatsii naseleniya na zapade Ukrainy». [from Rus.: "Russia reserves the right to protect a Russian-speaking settlement in the event of an escalation of the population in western Ukraine"]. *Zvezda*, 2 March, https://tvzvezda.ru/news/vstrane_i_mire/content/201403020137-nlkn.html (accessed 27 April 2020).

РЕГУЛЮВАННЯ МОВ МЕНШИН В ОСВІТНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ: ДЕБАТИ, ПРАВОВІ РАМКИ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ ¹

Марина Рабінович

Київська школа економіки
ORCID: 0000-0002-6038-2472

Міккель Берг-Нордлі

Норвезький інститут урбаністичних та регіональних досліджень Осло Метрополітен університет

DOI: 10.36169/2227-6068.2022.03.00004

Анотація. *Стаття містить комплексний аналіз того, як розвивалася політика щодо мов національних меншин в українській освіті, а також дослідження її відображення в суспільних дебатах з 1991 року до сьогодні. З цією метою автори поєднують правовий аналіз (зокрема аналіз рекомендацій Венеціанської комісії) з аналізом дискурсів ЗМІ. Поряд із численними проблемами для правової визначеності та послідовності державної політики щодо мов національних меншин як у середній, так і у вищій освіті, аналіз демонструє високу політизованість питання мови в освіті в Україні. Згодом він накреслює кілька ключових траєкторій розвитку політики України щодо мови в освіті. Серед них, зокрема, посилення узгодженості норм та їх відповідності Конституції України; сприяння діалогу між Міністерством освіти, місцевою владою, представниками меншин та широким населенням щодо імплементації норм мови та освіти та протидії політизації мови в освітніх дебатах (наприклад, через якіснішу стратегічну комунікацію поправок і змін до відповідних законів). Цим дослідження робить внесок у наукову літературу з питань ідентичності, мови та меншин в Україні. Крім того, воно має потенціал додати нові знання до досліджень акомодатії регіональної різноманітності та децентралізації освітніх послуг в Україні.*

Ключові слова: *освіта України, регулювання мов, ідентичність, різноманітність, національні меншини*

¹ Ця стаття є прямим перекладом книги «The Accommodation of Regional and Ethno-cultural Diversity in Ukraine» під редакцією Aadne Aasland та Sabine Kropp, опублікованої Springer у 2021 році. При перекладі статтю не було оновлено чи доповнено актуальними дослідницькими даними.

Україну називали «неочікуваною нацією» (Wilson 2009: 2–5). Вона не існувала як незалежне політичне утворення в її нинішніх кордонах, поки не стала незалежною національною державою в 1991 році після розпаду Радянського Союзу. Хоча Україна сягає своїм корінням Київської Русі (кінець IX – середина XIII ст.), різні частини її нинішньої території належали до таких різних держав, як Галицько-Волинське королівство, Польське королівство та Велике князівство Литовське, до Османської, Австро-Угорської та Російської імперій.

Звичайно, Україна – не єдина держава, що утворилася з регіонів, які раніше входили до складу різних держав: коли створюються нові, незалежні утворення, вони, як правило, базуються на землях, які раніше перебували під суверенітетом іншої держави, і в багатьох випадках входили до складу кількох різних держав. Однак той факт, що національний проект України, спрямований на створення єдності між групами населення з різним історичним досвідом та етнічним походженням, а також на сприяння соціальній згуртованості, не є *унікальним*, не применшує значення цього виклику для України.

Серед викликів, із якими стикається Україна через історичну спадщину, два мають особливе значення для розуміння ситуації щодо мов меншин у системі освіти країни. По-перше, Україна намагається знайти баланс між розбудовою спільної ідентичності та врахуванням свого регіонального, етнічного, мовного та релігійного розмаїття (див. (Korostelina 2013); актуальний приклад аналізу політизації регіонального розмаїття в Україні див. (Giuliano 2020). По-друге, її різні групи меншин мають «споріднені держави» («зовнішні батьківщини») (Росія, Угорщина та Румунія), які слідкують за розвитком політики України щодо своїх співетнічних груп. Ці споріднені держави вважають себе зацікавленими в добробуті меншин, що етнічно пов'язані з цими державами, і можуть також використовувати проблеми із різноманітністю як інструмент для просування своїх геополітичних інтересів. Найскладнішим питанням відносин із спорідненими державами, що зараз впливає на українську політику, є анексія Криму Російською Федерацією у 2014 році та збройний конфлікт на Донбасі. В офіційних документах і літературі ці події називають «кризою в Україні та навколо неї», про концептуалізацію цього терміну ОБСЄ (див.: OSCE 2019). У цих подіях захист російськомовних використовується для виправдання дій Російської Федерації; для огляду риторики Росії щодо захисту російськомовних у контексті анексії нею Криму (див.: Bebler 2015). Окрім дипломатичних та військових зусиль, вирішальним елементом у відповіді України на кризу суверенітету після Євромайдану був комплексний пакет внутрішніх реформ, включаючи законодавство про децентралізацію, а також реформи освіти та мови. Ці реформи безпосередньо пов'язані з питаннями регіонального розмаїття, національної ідентичності та відносин України із згадуваними спорідненими державами. Ця стаття має на меті зробити свій внесок до академічної літератури з питань ідентичності, мови та меншин, надавши огляд того, як політика щодо мов меншин в системі освіти України розвивалася та знайшла своє відображення в громадських дебатах із 1991 року по теперішній час. Тут ми поєднуємо юридичний аналіз із аналізом медіадискурсу.

Для пояснення динаміки правового регулювання мов меншин в освіті використовується правовий аналіз. Особливу увагу тут приділено змісту та аргументації Висновку Комісії Ради Європи (РЄ) «Демократія через право» (Венеціанська комісія) щодо застосування ратифікованої Верховною Радою у 2003 році Європейської хартії регіональних мов і мов меншин (ERCML). Хоча ці рекомендації не є обов'язковими, вони активно використовуються урядами країн-членів РЄ. Ми застосовуємо аналіз медіадискурсу, аби дослідити громадські дебати щодо законодавства про мови меншин в освіті та їхню практичну реалізацію, щоб виробити розуміння ситуації, яка передувала прийняттю кожного закону. У центрі уваги – чотири рамкові закони про мову в освітній сфері: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) «Про мови в Українській Радянській Соціалістичній Республіці» (1989–2012) («Закон про мову 1989 року») (Verkhovna Rada of URSR 1989); Закон України «Про засади державної мовної політики» (2012–2018, також відомий як «Закон Ківалова–Колесніченка», за прізвищами народних депутатів, які розробили текст, «Мовний закон 2012 року») (Verkhovna Rada of Ukraine 2012) та Закони України «Про освіту» (2017) (Verkhovna Rada of Ukraine 2017) та «Про підтримку функціонування української мови як державної» (2019–, «Закон про мову 2019») (Verkhovna Rada of Ukraine 2019).

Однак, незважаючи на реформи, проведені попереднім урядом, нормативно-правові акти залишаються нечіткими, дають підстави для різного розуміння та не відповідають українському законодавству про меншини та про мову.

Аналіз медіадискурсу проблеми мови в освіті в Україні

Наш пошуковий якісний аналіз медіатекстів досліджує мову в освіті України у зв'язку з кожним із вищезгаданих законів. Ми вважаємо це дуже актуальним, оскільки ЗМІ можна розглядати як «вирішальне місце для артикуляції, суперечки та прищеплення переконань про мову та мовні ідеології» (Kulyk 2010).

Тут ми розуміємо «дискурс» як особливе оформлення явища, яке виникає і підтримується через комунікативні практики (Jørgensen and Phillips 2006). Концепція дискурсу охоплює використання мови, передачу переконань та взаємодії в певних соціальних ситуаціях (Dijk 1997). Отже, дискурс про явище формується повторюваною артикуляцією, охопленням позицій щодо фактів, релевантних для явища, та його правильних інтерпретацій (Myhre and Berg-Nordlie 2016). Під час обговорення явища можуть виникати численні антагоністичні дискурси, які змагаються за домінування або гегемонію. Антагоністичні дискурси містять взаємно протилежні позиції щодо того, що є хорошим, актуальним чи важливим, що спричинило явище, якими будуть наслідки тощо (Myhre and Berg-Nordlie 2016; Berg-Nordlie 2017).

Ми аналізуємо медіатексти щодо окремих законодавчих актів, які стосуються мов національних меншин в Україні, а також обговорюємо правові реформи кінця 1980-х років. Однак через обмеженість простору та практичні проблеми (наприклад, отримання доступу до архівів під час пандемії Covid-19)

ми не беремо участь у дискусіях щодо Закону про мову 1989 року. Наш медіа-аналіз зосереджується на періоді з 2011 року (перші обговорення запланованого на 2012 рік Закону про мову) до 2020 року. Набір текстів, проаналізованих у зв'язку з чотирма законами, взятий із шести ЗМІ. «Українська правда» (засн. 2000) — українська інтернет-газета, заснована українськими політичними журналістами Георгієм Гонгадзе (убитим у 2000 році) та Оленою Прицулою у відповідь на придушення свободи преси в Україні; вона відіграла вирішальну роль у висвітленні подій Помаранчевої революції 2004 року та Євромайдану 2013/2014 років. «Укрінформ» (із 1918 р. як «Бюро української преси») — державне інформаційне агентство, яке щодня публікує до 500 інформаційно-аналітичних матеріалів українською, російською, англійською, німецькою, французькою та китайською мовами. «112 Україна» (засн. 2013) — телеканал і новинна платформа, що належали на той момент народному депутату від «Опозиційної платформи»¹ Верховної Ради Тарасу Козаку². Крім того, німецьке інформаційне агентство *Deutsche Welle* (засн. 1929 р.) та BBC (Британська телерадіокомпанія, засн. 1992 р.), відомі своїми зовнішніми щодо ситуації оглядами політичних та соціально-економічних подій в Україні. І, нарешті, *Ukraina.ru* (засн. 2014) — це російська новинна платформа, повністю присвячена актуальним подіям в Україні. Вона належить російському федеральному підприємству «Міжнародне інформаційне агентство Russia Today», створеному за розпорядженням президента Володимира Путіна на заміну раніше інформаційному агентству «РИА Новини». Ця платформа схильна висловлювати погляди, які відображають офіційну позицію Росії чи є близькими до неї.

Такий вибір медіа-джерел, що мають як українське, так і закордонне походження, а також різні політичні позиції, дає нам змогу відобразити широкий спектр дискурсів щодо мови в освіті України. Крім того, це може пролити світло на крайню політизацію цього питання та його зв'язки з ширшими дискурсами в українському суспільстві щодо поточного конфлікту, відносин із Росією та іншими меншино-спорідненими державами, а також стосунків більшості та меншин в Україні.

Ми здійснили зосереджене читання десяти відповідних текстів для кожного новинного видання за кожен рік у період з 2011 по 2020 рік, щоб визначити аргументи, використані на підтримку або критику змін у законодавстві про мову в освіті. Релевантність визначали на основі комбінацій ключових слів «мова», «освіта», «законодавство», «закон», «венеціанська комісія», «школи», «університети», «середня освіта» та «початкова освіта». Загалом для кожного новинного видання було прочитано 100 текстів. «Українська правда» та «Ukraina.ru» виявилися найактивнішими у висвітленні тематики мов меншин в освіті, проте тексти про мови меншин в освіті становили менше 1% від усіх текстів, що публікуються у вибраних виданнях щороку. Основними питаннями, які керували нашим зосередженим читанням, були наступні:

¹ «Опозиційна платформа – За життя» зареєстрована 5 грудня 1999 року як Всеукраїнське об'єднання «Центр». До нього входять партії «Опозиційний блок» на чолі з Юрієм Бойком та «За життя» на чолі з Вадимом Рабіновичем.

² При цьому важливо зазначити, що діяльність телеканалу 112.UA була заборонена через санкції щодо депутата Тараса Козака 3 лютого 2021 року, вже після завершення цього дослідження. Додаткову інформацію про ці санкції див.: (Ukrinform 2021).

якими були початкові відповіді ЗМІ на ухвалення нового законодавства щодо мови в освіті, у 2012 та 2019 роках? Які антагоністичні дискурси щодо правових реформ можна знайти? Які ключові аргументи використовували прихильники різних позицій щодо ролі української мови та мов національних меншин в освіті? Які дискурси домінували в яких медіа-джерелах? Які дискурси пропагували які актори? Як змінилися дискурсивні моделі з часом: чи можемо ми зробити висновок, що деякі дискурси з часом стали більш домінуючими чи меншими?

Закон «Про мови в Українській Радянській Соціалістичній Республіці» (1989–2012)

Закон УРСР «Про мови в Українській Радянській Соціалістичній Республіці» був прийнятий 28 жовтня 1989 року, менш ніж за два роки до здобуття Україною незалежності (Verkhovna Rada of Ukraine 2012). Наприкінці 1980-х років у Радянському Союзі були відзначені розгортання *перебудови* (реструктуризації), спрямованої на сприяння *гласності* (відкритості / демократизації), *прискорення* (прискорення економічного розвитку) і розширення *госпрозрахунків* (комерціалізації) (Kulthyskiy 2011). В УРСР *перебудова* виявилася плідним ґрунтом для зміцнення національного руху на чолі з українською *інтелігенцією*. Питання правового статусу та використання української мови стали центральним елементом національного руху в 1987 році, після публікації статті «А мова – як море» українського поета Сергія Плечини в журналі *Літературна Україна* (Deshchyn's'kyu 2008).

Влітку 1987 р. перші пропозиції щодо правового захисту українців в УРСР були сформульовані в листі до Голови Верховної Ради УРСР за підписами видатних українських письменників Бориса Олійника, Юрія Мушкетика та Дмитра Павличка (Deshchyn's'kyu 2008: 6). Потім розпочалися майже дворічні дебати між Спілкою письменників УРСР та новоствореними групами інтелігенції (наприклад, *Товариство Лева*, Товариство української мови імені Тараса Шевченка), з одного боку, та партійним керівництвом з іншого. Згодом у листопаді 1988 р. була сформована робоча група щодо Закону УРСР «Про мови в Українській Радянській Соціалістичній Республіці» (Deshchyn's'kyu 2008: 7). Оскільки стаття 2 Закону УРСР «Про мови в Українській Радянській Соціалістичній Республіці» передбачала українську мову як державну, численні джерела вважають це одним із ключових «правових кроків до десовєтизації та незалежності країни в 1991 році» (Chernicsko and Beregszaski 2018).

Проте, на думку Володимира Кулика, правильніше характеризувати Закон 1989 року як такий, що однаково сприяє розбудові української нації та продовженню присутності російської та інших мов меншин практично у всіх сферах (Kulyk 2006). Прикметною ілюстрацією того, чому Кулик зробив таку оцінку, є стаття 3 Закону 1989 року, яка передбачає, що «Українська РСР [створює] необхідні умови для розвитку та застосування мов інших національностей [тут мається на увазі «етнічні групи»] в республіці» та дозволить застосування «національних мов» у функціонуванні державних, партійних і громадських організацій. «Інші мови» або «національні мови» можуть означати будь-яку мову, окрім української, оскільки перелік «загальноприйнятих» національних мов не надано.

Отже, стаття 5 Закону надала громадянам УРСР право використовувати свою національну мову при зверненні до державних, партійних, громадських організацій. Згодом стаття 25 Закону 1989 р. запровадила вільний вибір мови в освітніх послугах як «невід'ємне право» громадян УРСР. На практиці використання «національних мов» у освіті дозволило батькам вибрати для навчання дітей іншу мову, ніж українська та російська. Однак реальна реалізація цієї можливості залежала від наявності вчителів у школах певної місцевості. Статті 26, 27 і 28 Закону 1989 р., що стосуються освіти на різних рівнях, запровадили українську мову як засіб освіти, але також містили застереження щодо місць «концентрації населення громадян інших національностей». Крім того, статті 26–28 посилалися на вищезгадану статтю 3 Закону, яка дозволяла використання «національних мов» на територіях, де не-українці становлять більшість, або де населення складається з кількох національностей, жодна з яких не становить більшість. Поряд із цими широко сформульованими правилами стаття 3 також передбачала вільний вибір мови (української, російської чи іншої загальноприйнятої мови). Таким чином, українська мова вживалася переважно на територіях, населених україномовними, тоді як «національні мови», тобто мови меншин, використовувалися на територіях, де проживають не україномовні. Враховуючи тривалу спадщину плинності між мовою та етнічною ідентичністю в Україні, самоідентифікація особи як етнічного українця не обов'язково означатиме, що вона/вона прагне здобувати освіту українською мовою. Багато етнічних українців були двомовними і могли вибрати російську мову як навчання. Це - точка відліку, від якої державна політика та практика впровадження вступили в дію. У той період, як Закон «Про мови в Українській Радянській Соціалістичній Республіці» діяв в УРСР, а потім і в Україні з 1989 по 2012 роки, різко скоротилася кількість молодих людей, які здобували освіту мовами меншин, зокрема російською, на тлі зміцнення незалежності України (Statystyka.in.yua 2019).

Згідно з офіційною статистикою, у 1991 році російська мова була основною мовою формальної освіти для 51% учнів середньої школи; 48% учнів середньої ланки навчалися українською мовою, і лише 1% використовували інші мови меншин, крім російської (Statystyka.in.yua 2019). Незважаючи на ту саму нормативну базу, до 2006 р. кількість учнів, які навчаються українською мовою в середній школі, зросла на 34% і досягла 82% (Statystyka.in.yua 2019). Зростання ролі української мови в загальноосвітніх школах також видно за статистичними даними про кількість шкіл із різними мовами навчання. Із 1992 по 2006 рр. кількість середніх шкіл із українською мовою навчання збільшилася на 1386 (14,4%), тоді як кількість шкіл із російською мовою навчання зменшилась більш, ніж вдвічі (із 3364 до 1345) (Statystyka.in.ua 2019). За період 1992–2006 рр. практично зникли молдавські середні школи, у той час як школи, що пропонують кримськотатарську, угорську, польську та румунську мови, зазнали незначного, але стабільного зростання (Statystyka.in.ua 2019). Кількість студентів, які здобувають вищу освіту українською мовою, залишалася досить низькою в традиційно російськомовних регіонах, коливаючись від 6,23% у Луганській області до 39,33 та 40,57% у Одеській та Херсонській областях відповідно (Lopushans'kyu 2006).

Як і в університетах, класи з російською мовою навчання існували в багатьох школах, які офіційно вважаються «українськими» у Східній та Південно-Східній Україні; офіційних даних про їхню кількість ми не знайшли (Savoskina 2020). Загалом, незважаючи на те, що Закон 1989 р. надав усім громадянам України невід'ємне право вибору мови навчання, період між 1991 і 2012 рр. був позначений двома тенденціями, які здавалися суперечливими, але доповнювальними: (i) зростання української мови як офіційної мови освітніх послуг як у середній, так і в вищій освіті та (ii) збереження російських освітніх послуг через неформальні практики. Поширення таких неформальних практик можна розглядати як відповідь на неформальний тиск українізації, а не наслідок будь-яких змін у законодавстві.

Закон України «Про засади державної мовної політики» (2012–2018)

Зміст Закону

Закон України «Про засади державної мовної політики» був прийнятий 3 липня 2012 р. (Verkhovna Rada of Ukraine 2012). Його оскаржували, оскільки стаття 7 дозволяла «мові меншини» надавати статус «регіональної», якщо кількість осіб, які розмовляють цією мовою в регіоні, становила не менше 10 відсотків його населення. Більше того, стаття 3 надала громадянам «право на мовне самовизначення», що, зокрема, означає, що «кожна людина, незалежно від етнічного походження, національно-культурної самоідентифікації, місця проживання та релігійних поглядів, має право вільно використовувати будь-які мови в суспільному та особистому житті, вивчати та підтримувати будь-яку мову». Статтею 6 Закону закріплено статус української мови як державної та її обов'язкове застосування в навчальних закладах. Стаття 7 Закону вважалася проблематичною тими, хто хотів більш обов'язкового використання української мови в різних сферах життя, у тому числі в освіті, через застосування концепцій мов меншин або регіональних мов. Стаття 1 визначає мову меншини або регіональну мову як «мову, яка традиційно використовується на певній території держави її громадянами, які становлять групу, яка за своєю чисельністю менша за решту населення». Виходячи з цього визначення, Закон надав жителям територій, де більше 10% населення є носіями регіональної мови чи мови меншини, право ініціювати застосування заходів, спрямованих на використання цієї мови. Згідно зі статтею 7(3), місцеві ради були зобов'язані надати мові меншини статус регіональної після отримання заяви, підписаної більше ніж 10% жителів. У свою чергу, відповідно до частини 6 статті 7, у державних та комунальних навчальних закладах має використовуватися та викладатися регіональна мова (мови) чи меншини (без різниці між «регіональною» та «мовою меншини»). Подібно до статті 5 Закону 1989 року, частина 1 статті 21 Закону 2012 року передбачала право вільного вибору мови в навчальних закладах. Примітно, що Закон 1989 і 2012 років передбачав обов'язковість викладання української мови в усіх початкових і середніх навчальних закладах.

Поряд із правом на освіту українською мовою, стаття 21(2) Закону 2012 року прямо гарантувала право на отримання освіти регіональними мовами або мовами меншин. Згідно зі статтею 20(4), у разі достатньої кількості заявок

на використання даної мови в школах державні та комунальні навчальні заклади зобов'язані створювати спеціальні класи та групи з цією мовою, але «достатню кількість» не було визначено. Далі, частина 5 статті 20 передбачала підтримку малих мовних груп шляхом запровадження правил формування малих шкіл і класів, груп та забезпечення їх функціонування. Якщо Закон 2012 року не містив окремих положень про використання мови у вищих навчальних закладах, то стаття 21 містила положення щодо мови науки, які, як і у випадку з освітою, гарантували студентам вільний вибір державної мови, регіональних мов та мов меншин, або іноземних мов у своїй науковій діяльності. Згодом питання мови у вищих навчальних закладах було розглянуто в Законі «Про вищу освіту» 2014 року (Verkhovna Rada of Ukraine 2014). Частина 1 статті 48 початкової редакції цього закону передбачала, що навчання у вищій освіті має здійснюватися державною мовою (українською). Проте, посилаючись на потреби міжнародної академічної мобільності, стаття 48(2) надала освітнім закладам право викладати один чи декілька предметів англійською чи іншою іноземною мовою, а також забезпечувала студентам відповідне навчання українською. Згідно із Законом від 2014 року, вищим навчальним закладам також було дозволено викладати всі предмети іноземною мовою у групах, спеціально створених для іноземних громадян, однак вивчення української мови для них залишалося обов'язковим. Надавши комплексний захист регіональним мовам та мовам меншин, Закон 2012 року фактично вирівняв статус української та широкого кола регіональних мов та мов меншин у середній та вищій освіті. Далі, не посилаючись на «регіональні» чи «мови меншин», Закон «Про вищу освіту» 2014 року відкрив законний шлях для використання «іноземних» мов (у тому числі російської) у вищих навчальних закладах, обґрунтовуючи це потребами академічної мобільності.

Медіадискурси

Наведений тут аналіз було проведено у зв'язку як з прийняттям Закону 2012 року, так і з визнанням його неконституційним Конституційним Судом України 28 лютого 2018 року, що охоплює період з 2011 до середини 2018 року. Ми виділили три дискурси. Два з них характеризувались юридичними аргументами, а саме: «Закон 2012 року є вибірковим і маніпулятивним використанням Європейської хартії регіональних мов і мов меншин (ECRML)» та «Закон 2012 року суперечить Конституції України». У третьому дискурсі зосереджено увагу на оцінці того, що Закон 2012 року дискримінує українців і в кінцевому підсумку призводить до перемоги «русского мира». Під поняттям «русский мир» загалом розуміють сферу російської мови та культури, включаючи російську діаспору, та її місце у світі (Suslov 2018). Це поняття широко застосовувалося прокремлівськими російськими вченими та журналістами з середини 1990-х років і вперше було використане президентом Путіним у політичному дискурсі в 2001 році. Щодо першого дискурсу, ми зазначаємо, що ECRML був прийнятий СоЕоп 5 Листопад 1992 року, *серед іншого*, щоб забезпечити «визнання регіональних мов і мов меншин як вираження культурного багатства» та захистити їх (Council of Europe 2018). Закон «Про ратифікацію ЄЦРМВ» був прийнятий Верховною Радою 15 травня 2003 р. (Verkhovna Rada of Ukraine 1997).

У аналізі прийняття Закону 2012 р., опублікованому на сайті «Радіо Свобода», український соціолог Лариса Масенко вказала на «маніпулятивне використання ECRML» в Україні. На її думку, «справжня мета» впровадження ECRML стала зрозумілою у 2006 році, за шість років до прийняття Закону 2012 року, коли декілька обласних рад почали видавати рішення, що визнають російську мову «регіональною», прямо посилаючись на Закон про впровадження ECRML 2003 року (Masenko 2016). Наприклад, таке рішення Луганської *обласної* ради від 26 квітня 2006 р. передбачало, що російська мова має мати статус «регіональної»; призначено постійні комісії ради для розробки програми розвитку *української* та російської мови в Луганській області (курсив доданий) (Tyshchenko 2006). Хоча з програми не зрозуміло, чому в цьому рішенні згадується українська мова поряд з російською, можливо, рада намагалася уникнути гарячих дебатів щодо свого рішення або його скасування судом. Тим не менш, у 2007 році рішення Луганської *обласної* ради було скасовано судом на тій підставі, що ані ЄКРМЛ, ані Закон про його ратифікацію не мали прямого впливу (тобто не мали негайно вплинути на місцеву мовну політику). У 2011 році Луганська *обласна* рада прийняла дуже подібне рішення, в якому ретельно уникали застосування терміну «регіональна мова» (про що також наголошується в «*Українській правді*») (Ukrainskaya pravda 2011). Спираючись на тексти рішень 2006 та 2011 років у Луганську, Масенко стверджувала, що Закон 2012 року являв собою продовження «наступу Росії на українську мову», включаючи навчання українською мовою, з посиланням на ECRML та європейські цінності (Masenko 2016). Такий «російський наступ» відкриє простір для захисту та поширення російської мови, використовуючи норми ECRML. Посилання на «вибіркове» та «маніпулятивне» використання ECRML можна також знайти в інших українських та зарубіжних ЗМІ. Наприклад, у своєму дописі до «*Української правди*» за 2018 рік Віталій Бойчук стверджував, що переважна більшість норм Закону 2012 року «не мають європейського походження» (тобто не виправдані положеннями ECRML), а представляють виключно «ноу-хау» команди Януковича (Boychuk 2018). На відміну від Масенко, Бойчук не став аргументувати «російський наступ», а пов'язував прийняття закону з прагненням команди Януковича догодити своїм прихильникам на Сході та Півдні України. Натомість, у своїй статті 2012 року, також опублікованій в «*Українській правді*», Олександр Горобець назвав ECRML «фіговим листком», яким приховують «повзучу русифікацію» (Gorobets 2012); він також зазначив, що переважна більшість пострадянських держав, у тому числі Росія, ніколи не ратифікували ECRML, і Україна могла б легко дератифікувати його, щоб забезпечити сильніший захист України. Значною мірою реагуючи на спроби східних та південних областей до 2012 року ввести російську мову як «регіональну мову» в усіх можливих сферах (включаючи освіту), провідні українські та іноземні видання, що працюють в Україні (Радіо Свобода, Deutsche Welle), опублікували статті та статті, які критикують Закон 2012 року як зловживання ECRML для дискримінації української мови та популяризації російської (Masenko 2016; Deutsche Welle 2016).

Інший дискурс, який був очевидним у 2011 році та також виявлений у пізніших дебатах щодо мовного законодавства в Україні, стверджував, що новий Закон не відповідає Конституції України.

Підтверджуючи правовий статус української мови як державної, стаття 10 Конституції гарантує «вільний розвиток, використання та захист російської та інших мов національних меншин в Україні», без прямого посилання на регіональні мови чи «мови національних меншин» (Verkhovna Rada of Ukraine 1996). Таким чином, ключовим аргументом тут було широке використання регіональних мов та мов меншин (як це передбачено Законом 2012 р.), не збалансоване механізмами захисту української мови як державної. Інший поширений дискурс змальовував Закон 2012 року як дискримінаційний щодо українців і такий, що врешті-решт веде до перемоги «руського мира». Говорячи про «русский мир» у зв'язку з анексією Криму, Путін згадав про існування «широкої російської цивілізації», яка потребує захисту від зовнішніх сил (особливо Заходу) (DGAP 2020). У багатьох українських джерелах (включно з *«Українською правдою»*) «русский мир» протиставляється демократичному світові, розглядається як загроза самому існуванню України та її територіальній цілісності (Ogryzko 2012). Дискурс про Закон 2012 року як інструмент просування «руського мира» особливо активізувався після анексії Криму та початку конфлікту на сході України. І Лариса Ніцой, і Лариса Масенко (2016) стверджували, що Закон 2012 року захищав «русский мир», віддаючи перевагу інтересам Кремля в Україні під час конфлікту (Masenko 2016; Vanpek 2016). Так само Микола Романюк концептуалізував Закон 2012 року як «антиукраїнську провокацію, організовану за часів Януковича та спрямовану на сприяння русифікації України та підготовку до російського військового втручання» (Romanuk 2018). Як показує наш аналіз, Закон 2012 р. зазнав широкої критики в ЗМІ, іноді на взаємовиключних підставах, починаючи від того, що він є неконституційним, маніпулює ЄКРМЛ та дискримінує українську мову, до фактично дискримінації російської мови, зокрема на фоні постійної зменшення кількості російських шкіл (принаймні тих, які офіційно використовують російську мову як засіб навчання). Дискусія в ЗМІ навколо Закону 2012 року – власне, сама ідея регіональних мов і мов меншин – відображає тривале протистояння між використанням української та російської мов у різних сферах життя.

Ефекти в освітньому домені: скасування Закону 2012 року Конституційним судом України

Як показано вище, дискурси про вибіркове застосування ЄКРМЛ і «загрозу «руського мира»» стверджували, що Закон 2012 загрожує використанню української мови в усіх сферах, в тому числі в освіті. Фактично, незважаючи на те, що Закон 2012 року офіційно закріпив використання російської та інших регіональних мов і мов меншин в освіті, його застосування не призвело до збільшення кількості шкіл із російською мовою. Навпаки, якщо у 2016 році офіційно існувало 1345 шкіл російського середнього рівня, то до 2018/2019 років функціонували лише 194 такі школи – переважна більшість з них була зосереджена у Східній та Південній Україні (Zerkal' 2013). Це можна пов'язати з продовженням функціонування російських класів у школах, які формально вважаються українськими. Порівнянної статистики щодо університетів немає: офіційно з 2014 року могли існувати лише окремі навчальні групи, де навчання велося не українською.

Перша спроба скасувати закон 2012 року (Radio Svoboda 2014) відбулася одразу після подій Євромайдану, що викликало хвилю невдоволення на сході та півдні України, і врешті-решт було використано Москвою для виправдання анексії Криму та підтримки повстанських сил на сході України (DGAP 2016). Однак тодішній виконувач обов'язків Президента України Олександр Турчинов не підтримав цю суперечливу пропозицію Ради, і Закон 2012 року залишався чинним до тих пір, поки 28 лютого 2018 року Конституційний Суд не визнав його неконституційним. Цікаво, що в обґрунтуванні свого рішення Суд посилався не на особливості його суті, а на процесуальні порушення, пов'язані з прийняттям Закону у 2012 році (Verkhovna Rada of Ukraine 2018). Згодом застосування Закону 1989 р. до сфери освіти було ненадовго відновлено, доки 16 липня 2019 р. не набрав чинності новий Закон України «Про сприяння функціонуванню української мови як державної».

Закони України «Про освіту» (2017), «Про підтримку функціонування української мови як державної» (2019)

Зміст нормативно-правових актів

Закон України «Про освіту» (2017 р.) та Закон «Про мову» (2019 р.) (Verkhovna Rada of Ukraine 2017; Verkhovna Rada of Ukraine 2019) використовують подібні формулювання щодо регулювання мови в системі освіти. На відміну від законів про мову 1989 і 2012 років, російській та іншим мовам меншин на різних рівнях шкільного навчання відводиться набагато менше місця. Стаття 7 (1) останньої редакції Закону України «Про освіту», як і стаття 21 (1) 2019 мовного Закону передбачають, що українська мова є мовою системи освіти; крім того, вони гарантують усім громадянам України право на отримання формальної освіти на всіх рівнях, в тому числі позакласної і післявузівської освіти, українською мовою. На відміну від законів про мову 1989 і 2012 років, що включали шляхи для використання російської мови, а також регіональних мов і мов меншин на всіх офіційних рівнях освіти, стаття 7 (1) Закону 2017 «Про освіту» та стаття 21 (1) 2019 Закону про мови обмежує використання мов національних меншин дошкільної та початкової шкільної освіти, а потім тільки разом із українською. Обидві статті – стаття 7 (1) Закону «Про освіту» та стаття 21 (1) 2019 мовного Закону – передбачають, що мови корінних народів можуть бути використані в дошкільній, а також у середній шкільній освіті. Хоча Україна підписала Декларацію ООН про права корінних народів у 2014 році, до закону України «Про корінні народи України», що був прийнятий в липні 2021 року, українське внутрішнє законодавство не пропонувало визначення «корінних народів». Цей правовий розрив породжує питання про розділову лінію між «національними меншинами» і «корінними народами», а також про масштаби захисту своїх мов. У відповідності до статті 7 (2) Закону «Про освіту» та статті 21 (2) мовного закону 2019 року, всі навчальні заклади повинні гарантувати обов'язкове навчання українською у достатньому обсязі для ведення професійної діяльності в обраній сфері.

У свою чергу, статті 7 (4) і 21 (4) з цих законів передбачають, що в установах освіти на різних рівнях один або кілька предметів може викладатися двома або більше мовами, в тому числі державною мовою (українською),

англійською та іншими офіційними мовами Європейського Союзу. Якщо студенти побажають, навчальні заклади можуть забезпечити умови для вивчення мов меншин або корінних народів (у відповідності до нового закону це тільки кримські татари, караїми та кримчаки). Нарешті, відповідно до статті 7 (7) Закону «Про освіту» 2017 року та статті 21 (7) мовного закону 2019 року, подальші подробиці використання мов у різних типах і на різних рівнях освіти можуть регулюватися спеціальними законами (наприклад, Закон «Про середню освіту» 2020 року, див. нижче).

Важливо відзначити, що у ході адаптації законодавства до норм Закону «Про освіту» були внесені зміни до статті 48 Закону України «Про вищу освіту», які усунули згадану можливість мати один або кілька предметів, що викладаються «іноземними» мовами (включаючи російську). Замість цього, стаття 48 (3) надає установі вищої освіти право вирішувати, чи використовувати англійську мову у викладанні однієї або декількох дисциплін, а також у зв'язку з індивідуальними завданнями і тестами, за умови, що всі студенти-слухачі знають англійську мову. Стаття 48 (3) стосується тільки використання англійської мови, і, отже, є вужчою за статтю 7 (7) Закону України «Про освіту», що вказує на всі мови ЄС. У цілому, найостанніші рамкові закони передбачили всеосяжну «українізацію» освіти в Україні. Враховуючи політизацію мовного розмаїття в українських дискурсах і значну роль, яку прагнуть грати споріднені держави національних меншин, що проживають в Україні, у виробленні мовної та освітньої політики, є цілком зрозумілим те, що нова правова база стала предметом палких дебатів як в Україні, так і у згаданих споріднених державах.

Закон «Про мову» 2019 року та Закон «Про освіту» 2017 року в медіа

Наш аналіз охоплює період із кінця 2016 до початку 2020 року. Було визначено п'ять дискурсів, що стосуються Закону про мови 2017 року і Закону про освіту в 2019. Противники посилення ролі української мови в освіті бачили Закон «Про мову» 2017 року і Закон «Про освіту» 2019 року як порушення Конституції і як «лінгвоцид». У відповідь на ці дискурси виникли ще два дискурси. По-перше, багато публікацій представників законотворчої гілки влади, розглянуті в даному дослідженні, містять аналіз змісту законів, щоб розвіяти міфи про них. Ще одним з примітних став дискурс, що позначає конфлікт між Україною і Росією як підставу для посилення ролі української мови в сфері освіти; він характеризує українську мову як інструмент збереження суверенітету нації. Нарешті, ми знаходимо дискурс критики, що висуває на перший план меншини споріднених держав, розглядаючи нове законодавство як прояв насильницької українізації. По-друге, значне посилення захисту української мови як державної у Законі 2019 року піддається критиці за дискримінацію щодо тих громадян, хто говорить іншими мовами, тобто за порушення статті 10 Конституції країни, що гарантує вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов меншин в Україні. Така критика була озвучена депутатами «Опозиційної платформи – За життя», які стверджували: «Закон «Про мову» спрямований не на зміцнення функціонування української мови та її захист, а на дискримінацію російської мови і мов меншин» (Medvedchuk 2019).

Крім аргументу про порушення конституції, депутат Василь Німченко розкритикував новий закон, який назвав проявом «асимілятивної українізації» за «потурання українським радикальним націоналістам» і відволікання уваги громадськості від економічного спаду і конфлікту, що триває (Nimchenko 2019). Крім того, Валерій Німченко, а також Вікторія Титова вважали, що закон 2019-го року був направлений на «лінгвоцид» як в цілому неукраїномовних громадян, так і російськомовного населення зокрема (Titova 2019). Виділені раніше норми освітньої галузі, схоже, зіграли суттєву роль у вироблені «лінгвоцидного» аргументу, що показують заголовки, наприклад: «Росія боїться, що в Україні не буде ніяких російськомовних дітей» (*Українська правда*, на основі ноти Міністерства закордонних справ Росії) або «Мовна бомба закладена в Україну. Чи може Рада Безпеки ООН знешкодити їй?» (*Ukraina.ru*) (Ukrainskaya pravda 2020; Lyubenskiy 2019). Не дивно, що у матеріалах, які засуджують закон 2019 року як «лінгвоцид» або, у м'якших термінах, як грубе порушення прав меншин, незалежно від того, вироблені ці матеріали в Україні чи в Росії, не згадується ані наявний україно-російський конфлікт як важливий фактор вироблення політики України, ані роль російськомовних у російській риторичі щодо приєднання Криму.

У відповідь на згадані дискурси «лінгвоциду» та «порушення Конституції», *Українська правда* опублікувала кілька матеріалів, прагнучи розвіяти міфи про мовний закон 2019 року на основі поглибленого аналізу його змісту. Це юридичний дискурс, що ілюструється статтею експерту із прав людини Ігора Конєва, який надає детальні юридичні контраргументи до поширених претензій, таких як «Чи закон спрямовано на примусову українізацію?» або «Чи правда, що середня та вища освіта буде доступна тільки українською мовою?» (Konuev 2019). Ці матеріали можуть розглядатися як пропаганда нового мовного законодавства юридичними та аналітичними аргументами. Серед матеріалів були й такі, що обґрунтовували мовне законодавство позаюридичними аргументами, безпосередньо зв'язуючи питання мовного законодавства із україно-російським конфліктом. Наприклад, депутат Тарас Шамайда стверджував:

... кліше двомовності приховує амбіції Російської Федерації зробити Україну одномовною, тобто російськомовною. Такий сценарій запровадили в Білорусі, де є формальна двомовність, і в окупованому Криму, де де-факто домінує російська (Busol 2019).

Бусол, а також інші автори, які засуджують закон Ківалова-Колесніченка 2012 року (наприклад, Масенко на *Радіо Свобода*), стверджують, що двомовність та особливий захист російської мови слід розглядати як наслідок колоніальної політики, яку продовжують проводити Російська Федерація навіть сьогодні (Busol 2019; Masenko 2016). Таким чином, більш широке використання української мови в освіті, культурі та ЗМІ розглядається як важливий крок до зміцнення української ідентичності, зокрема, через зменшення впливу російської пропаганди (Busol 2019; Radio Svoboda 2019).

Використовуючи лінзу, що суперечить фактам, прихильники дискурсу про те, що новий мовний закон рятує українську націю, стверджують: якби російська мова не переважала в публічній сфері в Криму, Донецьку та Луганську, не було б конфлікту в Східній Україні. Суть, цитуючи одного з авторів Закону про мову 2019 року Тараса Шамайду, полягає в тому, що «за російською мовою йде російський контент, російський порядок денний та інформаційно-політичний простір Кремля» (Busol 2019). Цей дискурс є показовим: хоча невдоволення довкола мови в Україні може здатися здебільшого таким, що стосується прав меншин, із іншої точки зору, його можна розглядати як безпосередній зв'язок між Україною та Російською Федерацією і, зрештою, суверенітетом України. Окрім дебатів, які стосуються саме російської мови, в українських ЗМІ заслуговують на увагу дебати щодо критики Угорщиною та Румунією статті 7 Закону України «Про освіту» (формулювання є ідентичним до статті 21 Закону про мови 2019 року). У вересні 2017 року, одразу після прийняття закону «Про освіту», Міністерство закордонних справ Угорщини назвало його «ганебним» і таким, що «суперечить європейським цінностям» (Sydorzhivs'kyu 2017). Подібні занепокоєння висловили Румунія та Польща, пообіцявши зберегти питання мови освіти в порядку денному відносин із Україною, доки не буде узгоджено спільні заходи щодо вирішення цього питання. Тут можна зазначити, що протидія Угорщині та Румунії Закону України «Про освіту» широко використовувалася в ЗМІ тими, хто критично ставиться до цього законодавства та вважає його порушенням прав меншин. Зокрема, угорськими науковцями було підготовлено декілька статей, які засуджують українське законодавство про мову в освіті та закликають до ширшого використання мов меншин (Chernicso & Toth 2019; Fiala-Butora 2020).

Зрештою, ці закони виявилися дуже суперечливими в медійному ландшафті України. Тут ми відзначаємо протистояння дискурсів «порушення Конституції»/«лінгвоцид», які пропагують депутати «Опозиційної платформи» та які є очевидними в російських ЗМІ, проти дискурсів «мова як зброя в російсько-українському конфлікті», «мова рятує український суверенітет», які домінували в українських ЗМІ.

Аналіз Венеціанської комісії нових елементів законодавства України, що стосуються регулювання використання мов.

Розглянувши положення Закону України «Про освіту» 2017 року, Венеціанська комісія оприлюднила висновок № 902/2017, в якому висловлено ряд занепокоєнь (European Commission for Democracy through Law 2017). Вони були зосереджені на правовій невизначеності щодо рівня захисту мов меншин та корінних народів в Україні. Аналізуючи параграф 3 частини першої статті 7 Закону «Про освіту», що гарантує право на освіту мовою національної меншини в окремих класах «разом із державною мовою», Комісія зазначила, що таке право може бути реалізовано різними способами, і що формулювання норми не пояснює, наскільки початкова та дошкільна освіта має бути двомовною (European Commission for Democracy through Law 2017: 13). Аналогічне занепокоєння було висловлено стосовно статті 7(1)(5) про право на освіту мовами корінних народів.

Крім того, Комісія відзначила відсутність правової чіткості щодо реалізації права осіб на вивчення своєї мови у закладах середньої освіти або національно-культурних об'єднаннях, як це передбачено частиною 6 частини першої статті 7 Закону «Про освіту» (European Commission for Democracy through Law 2017). Визнаючи захист державної мови легітимною метою української влади, Комісія виявила, що стаття 7, можливо, не змогла «допомогтися справедливому балансу між пропагандою державної мови та захистом мовних прав національних меншин», у тому числі через «зменшення наявного рівня захисту» (надання менших прав, ніж було раніше) (European Commission for Democracy through Law 2017). У пункті 87 свого висновку Комісія стверджувала, що юридична невизначеність та важливість практики впровадження для оцінки впливу Закону ускладнюють визначення ступеня такого зменшення.

Розглядаючи «менш обмежувальні засоби» для досягнення «законної мети» Закону 2017 року, Венеціанська комісія вказала на «викладання як державною мовою, так і мовою меншини» як єдине можливе рішення, за умови, що «обсяг викладання буде достатньо для високого рівня володіння відповідною мовою» (European Commission for Democracy through Law 2017: 21). Таким чином, Комісія рекомендувала уряду України повністю використати можливості, передбачені статтею 7(4), для забезпечення достатнього рівня викладання офіційними мовами ЄС для відповідних національних меншин; крім того, звільнити приватні школи від відповідних правил; і продовжувати забезпечувати «достатню частку освіти мовами меншин на початковому та середньому рівнях», однак, не визначаючи, що означає «достатня частка» (European Commission for Democracy through Law 2017: 25).

Зауважимо: незважаючи на висловлювання занепокоєння з приводу нібито невинуватеного характеру диференціації між меншинами, які говорять однією з офіційних мов ЄС (стаття 7(5)) та іншими меншинами (стаття 7(1)(3)) у світлі принципу недискримінації, висновок № 902/2017 не містив рекомендацій щодо того, як забезпечити достатню частку викладання мовами меншин, що не входять до ЄС. Проте, як зазначають Іван Торончук та Володимир Марковський, висновок № 902/2017 навряд чи узгоджується з висновком Венеціанської комісії № 605/210 щодо проекту Закону про мови в Україні (під яким мається на увазі Закон про мови 2012 р.): той висновок засуджував непропорційне посилення позицій російської та закликав до закріплення статусу української мови як державної (Toronchuk and Markovskiy 2018).

Наголошуючи на необхідності посилення захисту української мови в освіті з посиланням на підводні камені закону «Ківалова–Колесніченка», українська влада неодноразово підтверджувала намір слідувати рекомендаціям Венеціанської комісії, ухвалюючи та впроваджуючи законодавство у сфері середньої освіти. Як показано нижче, такі обіцянки вже майже виконано з прийняттям Верховною Радою України 16 січня 2020 року закону «Про повну загальну середню освіту».

Однак додатковий виклик створює висновок Венеціанської комісії № 960/ 2019 про Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» від 9 грудня 2019 року (European Commission for Democracy through Law. (2019), оскільки редакція статті 21 цього Закону аналогічна редакції статті 7 Закону «Про освіту», але рекомендації Комісії суттєво відрізняються. Тому ми переходимо до короткого аналізу ключових нововведень Закону України «Про повну загальну середню освіту», а далі – висновку Венеціанської комісії № 960/2019.

Закон України «Про повну загальну середню освіту»

Із метою досягнення справедливого балансу між захистом української мови як державної та захистом прав меншин та корінних народів, у Законі «Про середню освіту» (Verkhovna Rada of Ukraine 2020), прийнятому 18 березня 2020 року, представлено три моделі мови в освіті (див. таблицю 4.1). Крім того, частково у відповідь на занепокоєння Венеціанської комісії, стаття 5(6) новоприйнятого Закону передбачала, що перелік предметів (інтегрованих курсів), які викладаються державною мовою та мовою меншини, визначається програмою навчання конкретного навчального закладу за державними стандартами. Стаття 5 Закону про середню освіту не роз'яснює процедурні аспекти відкриття та закриття шкіл і класів, де освітні послуги надаються за однією з вищенаведених моделей, пов'язані з цим процеси прийняття рішень відповідних органів місцевої влади, та правила щодо консультацій із меншинами. Вимагаючи від приватних шкіл забезпечити міцне володіння учнями українською відповідно до державних стандартів, Закон фактично надав їм право вести навчальний процес будь-якою мовою.

Таблиця 4.1 Моделі «Мова в освіті» відповідно до Закону про середню освіту 2020 року та законодавства України про національні меншини та корінне населення

	Початкова школа	Середня школа	Вищий рівень
Корінне населення (відповідно до Закону України «Про корінне населення» № 1616 -іх в липні 2021 року)	Право отримувати освіту мовами корінних народів у державному, комунальному або корпоративному освітньому закладі з 1 - го по 11 - й (12 - й) класах, водночас із поглибленим вивченням української		
Меншини, що говорять мовами ЄС	Освіта рідною мовою разом із поглибленим вивченням української	Від 5-го класу якнайменше 20%, із поступово збільшенням до 40% у 9-му класі предметів, що викладаються українською	Якнайменше 60% предметів мають викладатися українською
Меншини, що говорять не мовами ЄС	Освіта рідною мовою разом із поглибленим вивченням української	Не менш 80% предметів викладаються українською	

Таким чином, незважаючи на занепокоєння щодо правової невизначеності, Верховна Рада використовувала Закон «Про середню освіту» як засіб дотримання рекомендацій Венеціанської комісії, викладених у Висновку № 902/2017, але, спираючись на диференціацію між мовами меншин ЄС і тих мов, що не належать до цієї групи, наслідувала оригінальну модель, закладену в Законі «Про освіту» 2017 року.

Висновок № 960/2019 про Закон «Про підтримку функціонування української мови як державної» від 09.12.2019»

Оцінюючи положення Закону України «Про підтримку функціонування української мови», Венеціанська комісія прямо зазначила, що Закон «Про мову» 2019 року не зміг встановити баланс між легітимною метою захисту державної мови, з одного боку, та забезпеченням дотримання прав меншин, з іншого (European Commission for Democracy through Law 2019). У Висновку № 902/2017 зазначено лише, що диференційне ставлення – до мов корінних народів, мов національних меншин, які є офіційними мовами ЄС, та мов національних меншин, які не є офіційними мовами ЄС, – є невиправданим із точки зору принципу недискримінації. Натомість, у Висновку № 960/2019 таку диференціацію спеціально відзначали як важливе джерело дисбалансу між захистом державної мови та забезпеченням мовам меншин необхідного захисту (European Commission for Democracy through Law 2019; 29–30) Хоча у Висновку № 960/2019 не пояснюється відступ від Висновку № 902 /2017, можна припустити, що до цього спонукав аналіз проекту Закону про середню освіту Венеціанською комісією. Окрім засудження диференціації щодо мов корінних народів та меншин у сфері освіти як «неправомірно виправданої» і, отже, такої, що є порушенням принципу недискримінації, Висновок № 960/2019 вказував на відсутність визначень понять «корінні народи» та «меншини» в українському законодавстві. Відповідно до п. 33 і 34 Висновку, однією з причин тут є застарілий і дуже загальний характер українського Закону «Про національні меншини» (European Commission for Democracy through Law 2019; 9). Крім того, оскільки Закон «Про сприяння функціонуванню української мови» багаторазово посиляється на Закон «Про національні меншини», прийняття цього закону Венеціанська комісія представляє як ключовий крок до узгодженого мовного регулювання в Україні. Зрештою, на відміну від Висновку № 902/2017 щодо положень Закону «Про освіту» від 5 вересня 2017 року, Венеціанська комісія зайняла жорсткішу позицію стосовно положень про мову в освіті в Україні у своєму висновку № 960/2019 щодо Закону про мову 2019 року. Із Законом про середню освіту українська влада вже вжила заходів для виконання Висновку № 902/2017, що, однак, призвело до ще сильнішого та більш вираженого диференційованого ставлення до корінних народів, меншин, які розмовляють мовами ЄС, та меншин, які розмовляють іншими мовами, порівняно зі статтею 7 Закону «Про освіту». Тепер перед владою стоїть завдання подальшого вдосконалення положень про мови меншин у рамках ширшої роботи з оновлення існуючих правил як щодо меншин, так і щодо мови.

Висновки

У цьому дослідженні було піддано аналізу динаміку політики та законодавства України щодо використання мов у освіті з часів набуття незалежності до сьогодні. У постійній кореляції із ширшим політичним контекстом мовна політика системно зазнавала браку послідовності; а зв'язки між спеціалізованими нормами про мови, освіту та меншини, як стверджує Венеціанська комісія, не дозволили «встановити справедливий баланс» між використанням української мови та мов меншин в освіті. Закон «Про мову» 2012 року, Закон «Про освіту» 2017 року та Закон 2019 року «Про сприяння функціонуванню української мови як державної» активно обговорювалися в ЗМІ, критикувалися за «лінгвоцид» української або російської та інших мови меншин. Прийнявши Закон «Про повну загальну середню освіту» частково, аби розширити простір для мов корінних народів та меншин у освіті відповідно до «жорстких» положень Закону «Про освіту» 2017 року, український парламент стикнувся із новим викликом: виправдати перед представниками різних меншин диференційоване ставлення до корінних народів, меншин, які розмовляють мовами ЄС, та меншин, які розмовляють іншими мовами, або запровадити якісно нової моделі регулювання. Оскільки мовні питання в Україні довгий час були надзвичайно політизованими, ця політика згубно вплинула на соціальну згуртованість, зокрема на міжособистісну довіру серед представників громадськості та довіру до державних діячів та установ. Щоб зробити українську політику щодо мови в освіті більш згуртованою, ми пропонуємо узгодити політику таким чином: (1) забезпечити узгодженість норм щодо мов, меншин та освіти, включаючи відповідність Конституції; (2) сприяти діалогу за участю Міністерства освіти, місцевої влади, представників меншин та населення в цілому щодо імплементації норм щодо мови та освіти; і (3) протидіяти політизації мови в освітніх дебатах шляхом максимальної узгодженості законодавчої бази, що супроводжується чітким повідомленням про поправки та зміни.

Бібліографія:

- Bebler, A. (2015). Crimea and the Russian–Ukrainian conflict. *Romanian Journal of International Affairs* 15:1: 35–54.
- Berg-Nordlie, M. (2017) Substitution in Sápmi: Metagovernance and Conflicts over Representation in Regional Indigenous Governance. In *Governance in Russian Regions: A Policy Comparison*. Kropp, S., Aasland, A., Berg-Nordlie, M., Holm-Hansen, J. and Schuhmann, J., eds. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Boychuk, V. (2018). Zakon Kivalova-Kolesnichenko yak zlochyn i provokatsiya. [from Ukr.: The Kivalov-Kolesnichenko law as a crime and provocation]. *Ukrayins'ka pravda*, 1 March <https://www.pravda.com.ua/columns/2018/03/1/7173266/> (accessed 3 April 2020).
- Busol, Ya. (2019). Chem Ukraine grozit dvuyazychiye? [What threatens Ukraine with bilingualism?]. *Ukrainskaya pravda*, 24 April, <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2019/04/24/7213380/> (accessed 3 April 2020).

- Chernicko, I. and Beregszaski, A. (2018). Different States, Same Practices: Visual Construction of Language Policy on Banknotes in the Territory of Present-Day Transcarpathia. *Language Policy* 18: 269–293
- Chernicko, I. and Toth, M. (2019). *The Right to Education in Minority Languages: Central European Traditions and the Case of Transcarpathia*. Uzhgorod: AudorShark.
- Council of Europe. (2018). The European Charter for Regional or Minority Languages. *Council of Europe*, n.d., <https://www.coe.int/en/web/european-charter-regional-or-minority-languages> (accessed 3 April 2020).
- Deshchyns'kyi, L. (2008). Natsional'no-vyzvol'nyy rukh v Ukrayini u 80-ti rr. XX-sttolittya. [from Ukr.: The National Liberation Movement in Ukraine in the 1980s]. *Visnyk L'vivs'koho natsional'noho politekhnichnoho universytetu* 612: 5
- Deutsche Welle. (2016). Yazykovoy zakon na Ukraine: bez posledstviy, no so vzryvnym potentsialom. [from Rus.: Language Law in Ukraine: Without Consequences, but with an Explosive Potential]. *Deutsche Welle*, 17 November, <https://bitly.su/EbNxcI> (accessed 3 April 2020).
- DGAP. (2016). 'Russkiy mir: Russian world'. *DGAP*, 3 May, <https://dgap.org/en/events/russkiy-mir-russian-world> (accessed 3 April 2020).
- Dijk, T. A. V. (1997). Editorial: 'Applied' Discourse Studies. *Discourse and Society* 8(4): 451–452.
- European Commission for Democracy through Law. (2017). Opinion on the Provisions of the Law on Education № 902/2017. *European Commission for Democracy through Law*, 11 December, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2017\)030-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2017)030-e) (accessed 3 April 2020).
- European Commission for Democracy through Law. (2019). Opinion on the Law on Supporting the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language № 960/2019. *European Commission for Democracy through Law*, 9 December. [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2019\)032-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2019)032-e) (accessed 3 April 2020).
- Fiala-Butora, J. (2020). The Controversy over Ukraine's New Law on Education: Conflict Prevention and Minority Rights Protection as Divergent Objectives? *European Yearbook of Minority Issues* 17(1): 233–261
- Giuliano, E. (2019). Is the risk of ethnic conflict growing in Ukraine? *Foreign Affairs*, 18 March, <https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2019-03-18/risk-ethnic-conflict-growing-ukraine> (accessed 9 March 2020).
- Gorobets, A. (2012). A chto za figovym listkom Yevropeyskoy khartii? [from Rus.: And what is behind the fig leaf of the European Charter?]. *Ukrainskaya pravda*, 17 May, <https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2012/07/17/6968911/> (accessed 3 April 2020).
- Jørgensen, M. W. and Phillips, L. (2006). *Diskursanalyse som teori og metode*. Roskilde: Roskilde Universitets forlag.
- Konyev, I. (2019). Zakon «Pro movu». Sprostovuyemo strashylky y perebrikhuvannya. [Konev I. Law "On Language". We refute horror stories and hoaxes, Ukrainian truth]. *Ukrayins'ka pravda*, 30 April, <https://www.pravda.com.ua/columns/2019/04/30/7213925/> (accessed 3 April 2020).
- Korostelina, K. (2013). Mapping national identity narratives in Ukraine, Nationalities Papers. *The Journal of Nationalism and Ethnicity* 41: 293–315.
- Kulthychiy, S. (2011). «Perebudova» [from Ukr.: "Perestroika"]. *Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny*, Vol. 8, http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Perebudova (accessed 3 April 2020).

- Kulyk, V. (2006). Constructing Common Sense: Language and Ethnicity in Ukrainian Public Discourse. *Ethnic and Racial Studies* 29: 310
- Kulyk, V. (2010). Ideologies of Language Use in Post-Soviet Ukrainian Media. *International Journal of the Sociology of Language* 201: 79–104.
- Lopushans'kyi, P. (2006). Zabezpechennya konstytutsiynoho statusu derzhavnoyi movy u vyshchyy shkoli Ukrayiny s'ohodennya yak nalezhna perspektyva movlennya u fakhoviy praktytsi. [from Ukr.: Ensuring the constitutional status of the state language in today's Ukrainian higher education as a proper perspective of speech in professional practice]. *Derzhavne upravlinnya: teoriya i praktyka* 1: 4.
- Lyubenskiy, A. (2019). Yazykovaya bomba zalozhena pod Ukrainu. Smozhet li yeyo obezvredit' Sovbez OON? *Ukraina.ru*, 16 July, <https://ukraina.ru/exclusive/20190716/1024263780.html> (accessed 3 April 2020).
- Masenko, L. (2016). «Russkiy myr» i «movnyy zakon» Kivalova-Kolesnichenka. Yak tse stalosya (khronolohiya). [from Ukr.: Russian world and language law of Kivalov-Kolesnichenko. How did it happen?]. *Radio Svoboda*, 27 November, <https://www.radiosvoboda.org/a/28141317.html> (accessed 1 March 2021).
- Medvedchuk, V. (2019). Politiku diskriminatsii russkogo yazyka vozglavili prezident Zelenskiy i yego ministry. [from Rus.: The policy of discrimination against the Russian language was led by President Zelensky and his ministers]. *112 Ukraina*, 7 October, <https://112.ua/mnenie/politiku-diskriminacii-russkogo-yazyka-vozglaviliprezident-zelenskiy-i-ego-ministry-510214.html> (accessed 3 April 2020).
- Myhre M. H. and Berg-Nordlie, M. (2016). 'The State Cannot Help Them All'. Russian Media Discourse on the Inclusion of Non-State Actors in Governance. *East European Politics* 32: 192–214.
- Nimchenko, V. (2019). Diskriminatsiya grazhdan po yazykovomu priznaku kak predatel'stvo natsional'nykh interesov i diskriminatsiya gosudarstvennogo yazyka. [from Rus.: Discrimination of citizens on the basis of language as a betrayal of national interests and discrimination of the state language]. *112 Ukraina*, 8 April, <https://112.ua/mnenie/diskriminatsiya-grazhdan-po-yazykovomu-priznaku-kak-predatelstvo-natsionalnyh-interesov-idiskriminatsiya-gosudarstvennogo-yazyka-487164.html> (accessed 3 April 2020).
- Ogryzko, V. (2012). Manifest «russkogo mira». [from Rus.: Manifest of "Russky mir"]. Chitayte, zaviduyte! *Ukrainskaya pravda*, 3 April, <https://blogs.pravda.com.ua/authors/ogrysko/4f7ad24fc9f55/> (accessed 3 April 2020).
- OSCE. (2019). The crisis in and around Ukraine. *OSCE Portal*, n.d., <https://www.osce.org/ukraine/crisis> (accessed 9 March 2020).
- Radio Svoboda. (2014). 'Verkhovna Rada Repeals Law on Minority Languages'. *Radio Svoboda*, 23 February, <https://www.radiosvoboda.org/a/25274216.html> (accessed 3 April 2020).
- Radio Svoboda. (2019). Zakhidni reaktsiyi na novyy movnyy zakon. [from Ukr.: Western reactions to the new language law]. *Radio Svoboda*, 26 April, <https://www.radiosvoboda.org/a/29904646.html> (accessed 3 April 2020).
- Romanyuk, M. (2018). Zakon ne dvokh, a tr'okh «K»: "Kremlya-Kivalova-Kolesnichenka" skasovano. Shcho dali? [from Ukr.: The law of not two, but three "Ks": "Kremlin-Kivalov-Kolesnichenko" has been canceled. What's next?]. *Ukrinform*, 1 March, <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2413727-zakon-ne-dvoh-a-troh-k-kremlakivalovakolesnicenka-skasovano-so-dali.html> (accessed 3 April 2020).
- Savoskina, K. (2020). Yak rosiys'komovni shkoly v Ukrayini budut' perekhodyty na ukrayins'ku. [How Russian-speaking schools in Ukraine will switch to Ukrainian]. *Hromadske.ua*, 14 February, <https://hromadske.ua/posts/yak-rosiyskomovni-shkoli-v-ukrayini-budut-perehoditi-na-ukrayinsku> (accessed 3 April 2020).
- Statystyka.in.ua. (2019). Ukrayins'ki shkoly. [from Ukr.: Ukrainian schools]. *Statystyka.in.ua*, n.d., http://statistika.in.ua/mova2001/ukrainska_v_shkolah (accessed 3 April 2020).

- Suslov, M. (2018). 'Russian World Concept': Post-Soviet Geopolitical Ideology and the Logic of 'Spheres of Influence'. *Geopolitics* 23: 330–331.
- Sydorzhchevs'kyy, M. (2017). Uhorshchyna ta Rumuniya oburylysya cherez novyy Zakon «Pro osvitu». [Hungary and Romania were outraged by the new Law "On Education"]. *Deutsche Welle*, 8 September, <https://www.dw.com/uk/ygopwina-ta-pymyni-obypilic-qepez-novi-zakon-ppo-ocvity-v-ykpalni/a-> (accessed 3 April 2020).
- Titova, V. (2019). Lingvotsid, natsionalisticheskaya isteriya i korruptsiya. Sotsseti o «yazykovom zakone». [from Rus.: Linguocide, nationalist hysteria and corruption. Social networks about the "language law"]. *Ukraina.ru*, 26 квітня, <https://ukraina.ru/sn/20190426/1023463638.html> (accessed 3 April 2020).
- Toronchuk, I. and Markovskiy, V. (2018). The implementation of the Venice Commission Recommendations on the Provision of the Minorities Language Rights in the Ukrainian Legislation. *European Journal of Law and Public Administration* 5:59–60.
- Tyshchenko, Yu. (2006). Mova yak dim buttya... Pidmurky movnykh suverenitetiv u ploshchyni rehional'noyi polityky. [from Ukr.: Language as the home of existence... Foundations of linguistic sovereignty in the area of regional politics]. *Ukrayins'ka pravda*, 16 May, <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2006/05/16/4399669/> (accessed 3 April 2020).
- Ukrainskaya pravda. (2011). Russkiy poluchil status na Luganshchine. [from Ukr.:] *Ukrainskaya pravda*, 27 May, <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2011/05/27/6247043/> (accessed 3 April 2020).
- Ukrainskaya pravda. (2020). V Rossii boyatsya, chto v Ukraine ne budet russkoyazychnykh detey. [from Rus.: In Russia, they are afraid that there will be no Russian-speaking children in Ukraine]. *Ukrainskaya pravda*, 17 January, <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2020/01/17/7237658/> (accessed 3 April 2020);
- Ukrinform. (2021). Natsional'na rada Ukrayiny z pytan' telebachennya i radiomovlennya povidomya telekanalam, shchodo yakykh zaprovadzhenno sanktsiyi RNBO, pro neobkhdnist' dotrymuvatysya obmezhuval'nykh zakhodiv. [from Ukr.: The National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting has notified TV channels subject to NSDC sanctions of the need to observe restrictive measures]. *Ukrinform*, 3 February, <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3183500-nacrada-povidomila-112-zik-inewsone-pro-neobkhdnist-vikonuvati-risenna-rnbo-sodo-sankcij.html> (accessed 1 March 2021).
- Vannek, L. (2016). Zakon Kivalova-Kolesnichenko zakhyshchaye «russkyy myr» v Ukraini – pys'mennytsya Larysa Nitsoy. [from Ukr.: The Kivalov-Kolesnichenko law protects "Russian peace" in Ukraine - writer Larisa Nitsoi]. *Radio Svoboda*, 14 December, <https://www.radiosvoboda.org/a/28176465.html> (accessed 3 April 2020).
- Verkhovna Rada of Ukraine. (1996). Constitution of Ukraine. Verkhovna Rada of Ukraine. *Verkhovna Rada of Ukraine*, 28 June, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?lang=en#Text> (accessed 27 April 2020).
- Verkhovna Rada of Ukraine. (1997). Zakon Ukrayiny «Pro ratyfikatsiyu Konventsiiyi pro zakhyst prav lyudyny i osnovopolozhnykh svobod 1950 roku, persoho protokolu ta protokoliv №№ 2, 4, 7 ta 11 do Konventsiiyi» № 475/97-BP. [from Ukr.: Law of Ukraine "On the Ratification of the 1950 Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, the First Protocol and Protocols Nos. 2, 4, 7 and 11 to the Convention" № 475/97-BP]. Verkhovna Rada of Ukraine, 17 July, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80> (accessed 3 April 2020).
- Verkhovna Rada of Ukraine. (2012). Zakon Ukrayiny «Pro zasady derzhavnoyi movnoyi polityky» № 5029-VI. [from Ukr.: Law of Ukraine "On the Principles of State Language Policy" No. 5029-VI]. *Verkhovna Rada of Ukraine*, 3 July, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17> (accessed 3 April 2020).
- Verkhovna Rada of Ukraine. (2014). Law of Ukraine "On Higher Education" № 1556–VII. *Verkhovna Rada of Ukraine*, 1 July, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18> (accessed 3 April 2020).

- Verkhovna Rada of Ukraine. (2017). Law of Ukraine "On Education". Article 7. *Verkhovna Rada of Ukraine*, 14 June. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19?lang=en#Text> (accessed 3 April 2020).
- Verkhovna Rada of Ukraine. (2018). Rishennya Konstytutsiynoho sudu Ukrayiny u spravi za konstytutsiynym podanniam 57 narodnykh deputativ Ukrayiny shchodo vidpovidnosti Konstytutsiyi Ukrayiny (konstytutsiynosti) Zakonu Ukrayiny "Pro zasady derzhavnoyi movnoyi polityky". [from Ukr.: The decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case based on the constitutional submission of 57 People's Deputies of Ukraine regarding the conformity with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the Law of Ukraine "On the Principles of State Language Policy"]. *Verkhovna Rada of Ukraine*, 28 February. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18#Text> (accessed 3 April 2020).
- Verkhovna Rada of Ukraine. (2019). Law of Ukraine "On Supporting the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language". *Verkhovna Rada of Ukraine*, 13 May. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19?lang=en#Text> (accessed 3 April 2020).
- Verkhovna Rada of Ukraine. (2020). Zakon Ukrainy "Pro povnu zagal'nu serednû osvitu" № 463-IX. [from Ukr.: The Law of Ukraine "On complete general secondary education"]. *Verkhovna Rada of Ukraine*, 16 January. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20> (accessed 3 April 2020).
- Verkhovna Rada of URSR. (1989). Zakon URSR «Pro Movy v Ukrayins'kiy RSR». № 8312–11, 29. [from Ukr.: Law of the Ukrainian SSR "On Languages in the Ukrainian SSR"]. *Verkhovna Rada of Ukraine*, 28 October. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/8312-11> (accessed 3 April 2020).
- Wilson, A. (2009). *The Ukrainians: Unexpected Nation*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Zerkal', M. (2013). Osvita natsional'nykh menshyn v Ukrayini (1990–2000i). *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal* 2:121–135, <https://core.ac.uk/download/pdf/87388273.pdf> (accessed 3 April 2020).

**ДИСКУРС ПОМІРКОВАНOSTI ТА ЗГУРТОВАНOSTI
ЯК ЕФЕКТИВНИЙ ЕЛЕКТОРАЛЬНИЙ ІНСТРУМЕНТ:
«СЛУГА НАРОДУ» ПІД ЧАС УКРАЇНСЬКОЇ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ КАМПАНІЇ 2019 РОКУ ¹**

Артем Литовченко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1439-5213>

Дмитро Бойко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3425-8555>

Дар'я Яшкіна

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4454-4555>

Йорн Холм-Хансен

Норвезький інститут урбаністичних та регіональних досліджень, Осло Метрополітен університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4859-3496>

DOI: 10.36169/2227-6068.2022.03.00005

Анотація. На парламентських виборах 2019 року в Україні перемогла новостворена партія «Слуга народу» новообраного президента Володимира Зеленського. З анексією Криму Росією та насильницьким конфліктом на Донбасі з 2014 року було створено умови для войовничої виборчої кампанії, зосередженої на виявленні зовнішніх і внутрішніх ворогів. В Україні це можна зробити з посиланням на фундаментальні етнічні, регіональні, мовні та політичні розколи (кліважі). «Слуга Народу» зробила навпаки: уникаючи посилань на вищезазначені розколи, незважаючи на невизначеність регіональних особливостей, сигналізувала про готовність до компромісу та миру на Сході. Ця стаття містить детальний дискурсивний аналіз передвиборчої кампанії, аби пояснити, як «Слуга Народу» досягла успіху з поміркованим повідомленням у гарячому риторичному кліматі кампанії. Ми стверджуємо, що партія відповіла на прагнення до згуртованості та парадоксальним чином здобула довіру через те, що не була програмною партією, яка забезпечує зв'язок між громадянами та політикою. Стаття пропонує новий погляд на роль розколів (кліважів) в українській політиці. Успіх «Слуги народу» на виборах показує, що макророзкол не заморожений і не проявляється в мобільних розломах, але також може бути риторично замаскований.

Ключові слова: згуртованість, кліважі, електоральна боротьба, політичні партії, дискурс-аналіз

¹ Ця стаття є прямим перекладом книги «The Accommodation of Regional and Ethno-cultural Diversity in Ukraine» під редакцією Aadne Aasland та Sabine Kropp, опублікованої Springer у 2021 році. При перекладі статтю не було оновлено чи доповнено актуальними дослідницькими даними.

Україна зазвичай розглядається як глибоко розділена у питаннях мовних практик, геополітичної орієнтації, інтерпретації її історії та індустріально-технологічних традицій держава. Ці розділення, як правило, відповідають регіональним лініям розломів; ми можемо говорити про два широкі табори: один схиляється до євроатлантичних структур, інший – більш відкритий до очолюваної Росією кооперації між колишніми радянськими республіками. Ситуація ускладнюється тим, що перша, орієнтована на Захід, альтернатива часто поєднується з політично наполегливим різновидом націотворення, який суттєво відрізняється від сучасних західних тенденцій інклюзії та мультикультуралізму. Тоді як альтернатива, орієнтована на Схід, більш відкрита до включення декількох різновидів «українськості», серед яких є й російськомовний. Після виборів політична влада по чергово використовувала ці дві альтернативи. Вигнання президента Віктора Януковича у 2014 році, а також анексія Криму Росією та створення сепаратистських невизнаних держав у частинах двох Східних регіонів України надали альтернативі, яка спрямована на Захід, майже гегемонію в політичному житті наступних років. Це крило розгорталося від ліберальних до ультра націоналістичних сил. Президент Петро Порошенко, який вступив на посаду у 2014 році, тяжів до націоналістичної позиції під час президентської кампанії у квітні 2019 року. Його гасло «Армія, мова, віра» було частиною повороту до більш войовничої риторики, яка підкреслювала основні конфліктні лінії та розколи в українському суспільстві; це гасло можна розглядати як спробу скористатися механізмами «мітингу під прапором». Однак ця стратегія провалилася. Володимир Зеленський здобув масштабну перемогу за допомогою нечітко сформульованого меседжу, який був відносно помірним щодо тодішнього риторичного клімату. Він пообіцяв «нових політиків» і обходив конфліктні лінії та розколи. Наслідки такого меседжу відбилися на липневих парламентських виборах, де нещодавно створена Зеленським політична партія «Слуга народу» суттєво відірвалася від конкурентів. Вперше в історії українського парламенту одна партія отримала більшість місць у парламенті – Верховній Раді. Отримавши 254 місця в парламенті, де проста більшість – 226 місць, «Слуга народу» мала змогу самостійно сформувати уряд (у той же час для конституційної більшості потрібно 300, а не 226).

Більш того, вперше в історії українських парламентських виборів одна партія вийшла переможцем майже по всій країні, значною мірою подолавши регіональні електоральні розколи, які зазвичай фіксуються в Україні. Обіцянка В. Зеленського про залучення «нових людей» справдилася: 61% нових депутатів раніше не були політиками.

Результати виборів до Верховної Ради 2019 року суперечили інтуїтивним очікуванням щодо держави під загрозою, якою часто зображують Україну.

У ситуації загрози державності, якщо виборці вважають загрозу реальною, від них очікують сприйнятливості щодо войовничої риторики. Проте в Україні виборці забезпечили переконливий результат для кандидата в президенти та політичної партії, які, незважаючи на відсутність конкретики, сигналізували про готовність до компромісу та праці заради миру у східних областях.

У цій статті досліджується, яким чином «Слузі народу» вдалося досягти цієї перемоги. Стаття надає детальний аналіз виборної кампанії партії та порівнює її з кампанією основного конкурента, а також іншими партіями. Спираючись на літературу про політичні розколи та партії, ми стверджуємо, що ключовим фактором перемоги була дискурсивна модель В. Зеленського та його партії, яка вміло привертала увагу до суспільного запиту соціальної згуртованості; разом із помірною політичною позицією щодо соціальних розколів ця модель виступила інструментом зміцнення згуртованості.

Політичні обставини 2019 року були досить специфічними. За п'ять років, що передували виборам, Україна пережила кілька драматичних подій. По-перше, у 2014 році відбулася насильницька зміна влади внаслідок протестів Євромайдану. У цьому ж році фактично було втрачено території Криму та окремих районів Донецької та Луганської областей. По-третє, громадянське протистояння переросло до серії широкомасштабних сплесків вуличного насильства із десятками жертв. По-четверте, на Донбасі спалахнув збройний конфлікт, який до сьогодні не має чітких перспектив розв'язання.

Центральною характеристикою виборів 2019 року було критичне загострення етнічних, регіональних, мовних, політичних розколів та розколів, пов'язаних із політиками пам'яті. Домінуючий офіційний дискурс протиставляв «українців» проти «сепаратистів» (Lytovchenko 2014), оскільки федералізація стала неприпустимою у дискурсивному полі (див. Holm-Hansen and Kropp 2022). Цей дискурсивний макророзкол витіснив або поглинув усі інші розколи і був представлений як відкритий подоланню лише військовими засобами.

На цьому тлі можна відзначити принципову відмінність між виборами 2014 р. та виборами 2019 р. Результати перших, ймовірно, відтворили і зміцнили відокремленість різних сегментів — із низьким рівнем соціальної згуртованості — в українському суспільстві, тоді як результати виборів 2019 року втілили запит на подолання цього розмежування.

Стаття починається з теоретичного окреслення розколів (кліважів), політичних конфліктів і політичних партій. Вона продовжується презентацією партійної політики в Україні, включно із виникненням партій, їхнім організаційним характером та ідеологічними профілями. Далі йде підпункт про загальну політичну ситуацію напередодні виборів 2019 року та огляд риторичного маневрування партій під час виборчої кампанії. Зрештою, ми пропонуємо системний аналіз дискурсу з елементами фрейм-аналізу риторики основних партій, що відтворювалася трьома телеканалами, двома друкованими ЗМІ та офіційними сторінками у Facebook. Аналіз в першу чергу звертається до того, як сторони ставилися до базових розколів та як Зеленський закріплював свою позицію харизматичного лідера.

Теорія

Політичні розколи

Найбільш поширені розділення в Україні мають ґрунтом етнічність, мову, культуру та політики пам'яті. Оскільки ці окремі витoki мають тенденцію перетворюватися на одне ціле, це формує одночасні конфліктні лінії (Litovchenko and Muradyan 2015), подібні до «закріплюючих» (на відміну від «наскрізних») конфліктних ліній Стейна Роккана (Rokkan 1967). У розділених суспільствах спроби подолати розділення силою можуть зміцнити розбіжності та створити уявлення про незворотність таких розколів (Dublikash et al. 2015). Спроби замаскувати розділення поглиблюють поділ, зменшуючи попит на згуртованість серед електорату.

Аналогічно, концепція соціального розколу (кліважу) Стейна Роккана часто використовується в літературі про електоральну демократію в Україні (Khanstantinov 2011; Bun 2009; Irkha 2013). Ліпсет і Роккан застосовували цю концепцію для пояснення партійних структур у західноєвропейських державах, звертаючись до Вестфальського миру 1648 року, щоб знайти їхні перші витoki, і до другої половини дев'ятнадцятого століття, щоб простежити їхнє формування (Lipset and Rokkan 1967). Розколи (кліважі) ми розуміємо як сильні та довготривалі розмежування — соціальні ідентичності та співвідношення — з корінням у соціальній системі. Структури розколів (кліважів) є латентними; коли вони становлять основу конфліктів на «критичних етапах», вони можуть проявлятися в партійних системах. Ці партійні системи, як правило, зберігаються довго після критичного моменту, який їх спричинив: вони стають «замороженими» (Flora, Kuhnle & Urwin 1999: 34).

Для того, щоб приховані соціальні розколи стали політичними, має бути задіяний елемент свідомості, і, як сказав Ганспетер Крізі, вони (розколи) мають бути остаточно окреслені політичною артикуляцією (Kriesi 1998). Таким чином, концепція розколу охоплює три виміри: соціальну структуру, ціннісні орієнтації та інституційну організацію (Knutsen 2018). Кліваж означає більше, ніж просто розмежування на основі поглядів та установок. Чотири кліважі Роккана були засновані на конфлікті «центр/периферія» та конфлікті «релігія/світськість», обидва з яких є продуктами державотворення. Розколи «місто/сіло та «капітал/праця» виникли пізніше, під час промислової революції.

Політичні партії

У класичному визначенні Алмонда і Коулмана, артикуляція та агрегація інтересів є двома основними функціями політичних партій (Almond and Coleman 1960). Вони представляють інтереси соціальних груп на рівні формалізованої політики (артикуляції), а також виражають, збирають і врівноважують конкуруючі інтереси, цінності та вподобання (агрегування). Партія розглядається як основний інститут у політичній системі сучасних демократій (Mair 2014). Політичні партії — не в останню чергу їхні члени — становлять ланку між суспільством і державою, поєднуючи об'єднання інтересів і координацію політики.

Ключем до ролі партій є *зв'язки*, за словами Далтона, Фаррелла та Макалістера, які працюють із п'ятьма основними зв'язками між громадянами та політикою; усі п'ять забезпечуються політичними партіями (Dalton, Farrell, McAllister 2011). Партії набирають кандидатів і встановлюють параметри виборчої кампанії (зв'язок кампанії). Партії активізують громадян як членів і виборців (зв'язок участі). Партії пропонують вибір між альтернативами політики (ідеологічний зв'язок). Партії забезпечують відповідність між виборами тих, хто голосує, і політикою в парламенті та уряді (представницький зв'язок). І, по-п'яте, партії здійснюють політику, яку вони пропонували у передвиборчих обіцянках (політичний зв'язок). Однак не всі партії обов'язково забезпечують ці зв'язки. Герберт Кітшелт розрізняє три типи партій: партії, засновані на програмному структуруванні, пов'язаному з розколами, на клієнтелізмі та на харизматичних лідерах (Kitschelt 1995). Різноманітність останнього заснована на «популізмі знаменитостей», як його визначила Моніка Бартошевич щодо Польщі та Чехії. Популізм знаменитостей зосереджується на харизматичному, неполітичному лідері, як правило, з бізнесу або масової культури. І він відрізняється тим, що «наповнює політичні еліти *неполітичними цінностями* і водночас посилює афективну сторону формування політики» [курсив доданий] (Bartoszewicz 2019).

Українські розколи та політичні партії

Українське державотворення та індустріалізація надто багато в чому відрізняються від випадку в Західній Європі, що ускладнює безпосереднє застосування концепції розколів Роккана. Проте розколи як аналітичне поняття часто використовуються в літературі про Україну. Українські політичні партії є невикоріненими в тому сенсі, що більшість із них не мають стабільної організаційної бази, не мають обов'язкового членства та часто недовговічні (Turpitzu 2016). Клієнтелізм і патронажні мережі є характерними рисами української політики (Gherghina and Volintiru 2020). Висока волатильність виборців в Україні та плинність її партійної системи можуть бути відображенням відсутності вищезгаданих зв'язків та недостатньо розвинутої програмної практики партій. Партії, як правило, засновані на клієнтелізмі та харизматичному лідерстві – соціальні альянси занадто широкі, щоб об'єднатися в класичну модель Роккана. Тим не менш, риторика партій і кандидатів у президенти рясніє посиланнями на основні розколи в українському суспільстві. Мова та геополітика – розколи, що відзначаються найчастіше (Pop-Eleches & Robertson 2018). Хендерсон і Романова додають економічне розмежування лівих і правих, а також розкол, заснований на ставленні до історії (політики пам'яті) (Henderson and Romanova, 2016) або «що робив ваш дід під час Другої світової війни», за словами Хімки (Himka 2015). Це означає, що найпомітніші розколи – або лінії конфлікту – в українській політиці безпосередньо пов'язані із вищезгаданим суперництвом за стратегію національного будівництва України.

Це латентні соціальні розмежування, і міра, якою вони проявилися в партіях і партійній системі в Україні, є дискусійною, на відміну від таких країн, як Ліван чи Ірландія, які можна розглядати як заморожені системи щодо соціальної структури та партійної системи. Українські дебати відбуваються на тлі електоральної нестабільності та роздробленості партій (Nosenko 2015). На основі аналізу парламентських виборів 2014 року Чейсті та Уайтфілд стверджують: «установки та соціально-економічні розколи, які визначали українську політику від початку 1990-х років, продовжують домінувати» (Chaisty and Whitefield 2018). Вони заперечують думку про те, що драматичні події 2014 року були «критичним моментом», який призвів до значних зрушень в ідеологічних та соціальних основах, на яких об'єднуються партії та виборці. Натомість вони вважають «гіпотезу заморожування» Ліпсета і Роккана більш актуальною. Чейсті і Уайтфілд не виявили, що нові партії, які виникли, культивують нові проблеми, засновані на інтересах нових груп соціальних акторів. На їхню думку, зсув проєвропейських партій пов'язаний більше з абсентеїзмом виборців на Півдні та Сході, а також з тим, що кілька традиційних опорних пунктів проросійських партій були анексовані Росією (Крим) або потрапили під контроль повстанців (Донбас); тож виборці там не брали участі у виборах. Ці території становлять 26 із 225 виборчих округів України. На відміну від виборів 2019 року, Петро Кузик заперечує, що Україна приречена бути «розколотою країною» з двома протилежними політичними ідентичностями, розділеними культурною та регіональною лінією розлому між Заходом і Центром на одній боку і Сходу і Півдня з іншого (Kuzuk 2019). Він підкріплює свою аргументацію, показуючи, як моделі голосування перемістили «лінію поляризації» із Заходу на Схід, і наводячи випадки розмивання поляризації та зведення її нанівець. До останніх належать переконливі результати Зеленського на виборах 2019 року. На думку Кузика, мінливий прояв основних розколів свідчить про зростання почуття національної згуртованості серед громадян, які стикаються із зовнішніми загрозами українській державності. В Україні політики часто змінюють партійну приналежність. Вирішальну роль відіграють олігархи, а не члени партій (Krasnova 2014). Партії є більш персоналістичними, ніж програмними у своїх профілях, що відображено в українській науковій літературі про партії, яка зосереджена переважно на партійному керівництві (Morar 2014).

Дослідження партійного лідерства мають велике значення, оскільки характерною рисою українських партій є їх персоналізація (розглянуто нижче). Більше того, партії загалом мало чим відрізняються одна від одної з позиції соціально-економічних питань. Виборчі кампанії персоналізовані та уникають ідеологічного вираження (Slipetska 2019; Prasiuk 2017). Як показала Чіанчіара (Cianciara 2016), коли українські партії об'єднуються з європейськими партійними федераціями, вони більше керуються прагматичними міркуваннями внутрішньої позиції та міжнародного визнання, ніж бажанням зробити свій внесок у програмну політику на європейському рівні. Українські партії є вразливими до «антипартійної діяльності» – несистемної діяльності, спрямованої на дискредитацію партійної системи. Це може мати місце,

коли кандидати висувуються від громадських організацій, а не від політичних партій, вважає Наталія Віннікова (Vinnikova 2019). Сергій Белашко застерігає, що активна партійна і «антипартійна» діяльність може призвести до формування двох націй в Україні (політичної та громадянської) (Belashko 2013). Взагалі можна поставити під сумнів, чи існує програмна партія (за Кітшельтом) в Україні: чи переводяться соціальні розколи до партійної системи як цілісні програмні альтернативи? Більше того, якби застосовувалися критерії артикуляції інтересів Алмонда і Коулмана, українські партії могли б взагалі не підпадати під визначення «політичної партії». Однак, щоб залучити виборців, навіть партії, які виникають як «ексклюзивний клуб багатих чиновників і олігархів» (як Куделья та Кузьо називають Партією регіонів) (Kudelia and Kuzio 2015), використовують розколи як риторичні сигнали. І навпаки: керівники держав використовують свої політичні партії для поглинання регіональних лідерів та узгодження їхніх інтересів (Torikai 2019). Таким чином, вони здійснюють цікаве поєднання.

Політичні партії України на парламентських виборах 2019 року

Ключовими партіями на парламентських виборах 2019 року були «Слуга народу», «Європейська солідарність», «Батьківщина», «Опозиційна платформа — за життя!», «Голос» і, несподівано, «Партія Шарія». Партія Володимира Зеленського «Слуга народу» була створена у 2016 році. Назва партії пов'язана з сатиричним серіалом «Слуга народу», в якому Зеленський зіграв головну роль простого вчителя, який стає президентом України. Цей образ активно використовувався в президентській кампанії Зеленського. Ідеологічний профіль партії залишається неясним, хоча деякі члени партії говорять про «лібертаріанство», а інші — про «ліберальний соціалізм». Один із лідерів партії Дмитро Разумков, нині голова Верховної Ради, регулярно називає ідеологію партії «поміркованою», без додаткової розробки. Таким чином, «Слуга народу» далеко не програмна партія за системою класифікації Кітшельта. Скоріше це харизматична партія, заснована на «популізмі знаменитостей» Бартошевича.

Кандидатів «Слуги народу» на вибори до Верховної Ради висували в процесі, який більше нагадував конкурс чи прослуховування, аніж звичайний процес партійного висування. У результаті нинішня Верховна Рада налічує 247 депутатів від партії — від професійних юристів і підприємців до естрадних артистів гумористичного жанру.

«Європейська солідарність» — це партія попереднього президента України Петра Порошенка, який з 1998 року послідовно був членом та провідною фігурою в шести політичних партіях. Останньою стала «Європейська солідарність», створена за кілька тижнів до виборів 2019 року. Ідеологічно нова версія партії Порошенка була правою, сильно акцентованою на християнстві та етнонаціоналізмі. На відміну від більшості інших партій у Східній та Центральній Європі з подібним ідеологічним профілем, партія Порошенка має чітку орієнтацію на Європейський Союз, що відображено в назві, яка перекладається «Європейська солідарність».

До складу партії входять політики та чиновники часів президентства Порошенка, а також місцеві політичні лідери з різних регіонів. «Європейська солідарність» має 27 місць у Верховній Раді.

«Батьківщина» була створена у 1999 році. Незважаючи на те, що багато в чому вона є особистою партією Юлії Тимошенко, яка двічі була прем'єр-міністром за Президента Ющенка, «Батьківщина» має певну організаційну основу, яка відрізняє її від більшості інших українських партій. Ідеологічно вона є популістською через змішування лівих (боротьба за рівність) і правих (сильна держава, мілітаризм) ідеологічних елементів. Партія має 24 місця у нинішній Верховній Раді.

«Опозиційна платформа — За життя!» (ОП-ЗЖ) має другу за чисельністю фракцію у Верховній Раді — 44 місця. Спираючись на вцілілі уламки клієнтелістської Партії регіонів, вона має свою основну електоральну базу в східних та південних областях України. Партія виступає за відновлення зв'язків із Російською Федерацією і скептично ставиться до європейського майбутнього України.

«Опозиційний блок» був створений у 2014 році на базі Партії регіонів та кількох менш значущих партій і рухів, які не підтримали зміну президента та подальшу політику українського уряду. У ньому є широке представництво чиновників і політиків з оточення Віктора Януковича, а також великого бізнесу, що представляє «донецьку групу». Ідеологічно партія активно виступає проти праворадикалізму та етнонаціоналізму, виступає за нейтралітет держави. Далі вона визначає ситуацію на Донбасі як внутрішній громадянський конфлікт. Опитування демонструють, що в цьому питанні її підтримує одна третина населення України (Fond Demokratychni initsiatyvy 2019).

«Голос» — це персоналізована партія, яку заснував фронтмен рок-групи «Океан Ельзи» Святослав Вакарчук. Партія рекламувала себе як «нові обличчя та молодого політичного лідера». «Голос» поєднує етнонаціональний консерватизм із єврооптимізмом і ліберальною демократією. Має 20 місць у Верховній Раді.

«Партія Шарія» — це проект українського журналіста Анатолія Шарія, який отримав політичний притулок в ЄС у 2012 році. Це дуже персоналізована партія, різко опозиційна до українській владі та націоналістичних кіл (а також, ретроспективно, і до Євромайдану), але при цьому вона не займає відверто проросійської позиції. Офіційною ідеологією партії є лібертаріанство. Вона не представлена в нинішньому парламенті, набравши лише 2,2% від загальної кількості голосів у 2019 році. Найкращі результати були в Донецькій та Одеській областях — 5,5 та 4,7% відповідно.

Риторичне маневрування перед парламентською виборчою кампанією 2019 року

Підґрунтям подальшого аналізу дискурсу у цій статті виступає риторичне маневрування перед парламентською виборчою кампанією в червні 2019 року.

Риторична битва повторила зіткнення попередніх президентських виборів у березні та квітні та була зосереджена на тих самих двох головних фігурах, Зеленському і Порошенку. Президентські вибори в Україні 2019 року дозволили виборцям обирати між стратегіями – принаймні риторично – для побудови національної згуртованості через соціальні та політичні розколи країни. Гасло Петра Порошенка «Армія, мова, віра» функціонувало на тлі того, що соціолінгвісти називають «індексальністю»: вказувати на щось без прямого посилання. Вказування на «віру» у гаслі Порошенка розпалило внутрішньоправославний релігійний розкол на тлі створення незалежної Православної церкви України згідно томосу (указу про канонічну незалежність), виданого Константинопольським патріархом у 2018 році.

Посилання гасла на мову слід було розуміти як обіцянку запровадити офіційну мономовність. Замість того, щоб наводити мости через розколи, Порошенко проголосив згуртованість на основі одного з полюсів у кожному з розколів. І замість того, щоб принести мир на Донбас, він пообіцяв «перемогти ворога» (Poroshenko 2020). Його послання можна було б підсумувати як «згуртованість через розрив». Це був помітний зсув від іміджу Порошенка 2014 року, який мав імідж одного із збалансованих, поміркованих політиків, які виступали проти радикалізму всіх видів. Навпаки, риторика Зеленського стосувалась залучення нових людей, а також встановлення миру у східних регіонах та надсилання сигналів про інтеграцію виборцям, які не ідентифікували себе з версією українізації Порошенка. Можна сказати, що Зеленський сигналізував про «згуртованість через розпливчастість». Порошенко прагнув підкреслити розколи, а стратегія Зеленського полягала в тому, щоб змусити виборців ігнорувати їх, апелюючи до політичної втоми та обіцяючи «нову політику» – і, не в останню чергу, нових політиків. Риторика кампанії Зеленського нагадувала риторику Порошенка у 2014 році. Зеленський пообіцяв швидке припинення війни на Донбасі шляхом укладення миру, не вказуючи спосіб ("просто потрібно припинити стріляти") (Ze!President 2019); крім того, він уникав демонстрації чіткої позиції щодо статусу російської мови та декомунізації. У наступних підпунктах ми використовуємо аналіз дискурсу із додаванням елементів фрейм-аналізу різних ЗМІ, у поєднанні з експертними інтерв'ю, щоб з'ясувати, як «Слуга народу» презентувала свої повідомлення, що мали відношення до соціальної згуртованості, протягом виборної кампанії.

Методологія, що використовується в аналізі дискурсу

Наше розуміння «дискурсу» є близьким до того, яке пропонує Феркло для критичного аналізу дискурсу (CDA): «мова, пов'язана з певною соціальною сферою чи практикою (наприклад, «політичний дискурс»)» (Fairclough 2013). Ми визнаємо доцільність використання широкої інтерпретації дискурсу в соціології – наприклад, «дискурс визначається як будь-яка практика, за допомогою якої люди наповнюють реальність змістом» (Ruiz 2009) або «мова, взята в соціальному контексті, що включає соціальні характеристики мовців, аудиторії та ситуації» (Litovchenko 2003). Це доречно, коли йдеться про концептуальний рівень.

Однак на українських виборах 2019 року ми говоримо не про дискурс-аналіз як концептуальний підхід до розуміння соціальної реальності, а про аналіз дискурсу як метод дослідження. Таким чином, немає потреби характеризувати електоральний дискурс як такий — треба лише визначити, як у ньому представлені конкретні аспекти суспільно-політичної реальності, як використовується мова для їхньої репрезентації. Згідно з Феркло, «дискурс — це лише мовний, або семіотичний елемент» (Fairclough 2013). Відповідно до цього ми пропонуємо проаналізувати мовний рівень конкретної електоральної частини політичного дискурсу. Погоджуючись із оцінкою Феркло щодо CDA як аналітичного інструменту, придатного для використання в різних дослідницьких моделях, ми вважаємо продуктивним доповнити аналіз дискурсу фрейм-аналізом, що дозволить нам охопити, оцінити та пояснити соціальний контекст на мовному рівні.

Матеріал, відібраний для аналізу

Наш аналіз дискурсу охоплює період з 6 червня по 28 липня, за чотири тижні до дня виборів і тиждень після цього. Ми використали низку джерел задля висвітлення різноманітності типів ЗМІ та політичних позицій. Спочатку були проаналізовані вечірні випуски телевізійних новин: телеканали 1+1 (ТСН, 19.30), веб-сайт: <https://ru.tsn.ua/>; NewsOne (НОВИНИ TOP-NEWS, 19.00), веб-сайт: <https://newsone.ua>; Інтер (Подобиці, 20.00), веб-сайт: <https://inter.ua>. Канали відбиралися на основі репрезентації національно-патріотичного дискурсу (1+1), умовно нейтрального дискурсу (Інтер), опозиційного дискурсу (NewsOne). По-друге, ми аналізували матеріали друкованих ЗМІ: «Урядовий кур'єр», офіційне видання Кабінету Міністрів України (веб-сайт: <https://ukr.gier.gov.ua>) «Голос України», офіційне друковане видання Верховної Ради України (веб-сайт: <http://www.golos.com.ua>). По-третє, наше дослідження включало офіційні Facebook-сторінки політичних партій, лідерів політичних партій та персон на вищих адміністративних посадах. Сюди входять політичні партії з високим рейтингом за соціологічними опитуваннями: «Слуга народу», «ОП-ЗЖ», «Європейська солідарність», «Батьківщина», «Голос», «Партія Шарія». Далі були відібрані сайти партійних політичних лідерів: Петра Порошенка («Європейська солідарність»), Святослава Вакарчука («Голос»), Юлії Тимошенко («Батьківщина»), Дмитра Разумкова («Слуга народу»), Вадима Рабиновича (ОП-ЗЖ), Анатолій Шарій (Партія Шарія), Геннадій Кернес (Опозиційний блок), Євген Мураєв (Опозиційний блок), а також персональні сайти президента, прем'єр-міністра, спікера парламенту: Володимира Зеленського, Володимира Гройсмана, Андрія Парубія. Були відібрані матеріали на такі теми: (1) вибори 2019 року (підготовка, курс, учасники, рейтинги, ЦВК); (2) децентралізація; (3) конфлікт на Донбасі (воєнні дії, виступи командирів і бойовиків); (4) етнополітичні відносини (національні меншини, українізація, мовне питання); (5) освітня реформа; (6) релігія (томос); (7) зовнішньополітичні конфлікти. Для відбору тематичних матеріалів ми провели безперервний моніторинг усіх матеріалів у перерахованих джерелах за вказаний період. Загалом було відібрано 1317 окремих матеріалів: 242 телевізійні сюжети, 137 газетних статей та 938 онлайн-публікацій.

Аналітична процедура

Для кожного матеріалу було визначено наступне:

- актори — основні учасники матеріалу (окремі, групові, інституційні);
- групові номінації — прикладні позначення групової належності (наприклад, етноніми; позначення політичних та ідеологічних груп — «патріоти», «сепаратисти» тощо);
- джерело дискурсу — ті, хто формує мовний шар дискурсу (мовлення). Джерело дискурсу не обов'язково збігається з будь-яким із акторів: наприклад, у відеоролику про парламент акторами будуть депутати та спікер, а джерелом дискурсу є журналіст, який повідомляє про їхні дії;
- тип дискурсу — монолог, монолог із відповідями/цитатами, діалог.

Наступні поняття також є важливими для нашого аналізу:

- фрейм — базова перспектива, стабільна схема сприйняття, яка формує визначення ситуації, наділяючи практики готовим значенням;
- фреймінг — процес побудови цієї перспективи та дії схеми;
- групове позиціонування — соціальна позиція групи, її місце в соціальній ієрархії, а також співвідношення її позиції з позиціями інших груп;
- номінації — назва групи або позначення, яке замінює назву, вказуючи на соціальне позиціонування цієї групи.

Таблиця 1. Аналіз дискурсу: характеристики та показники

Характеристика дискурсу	Індикатори
(Дис)позиціонування груп	номінації дискримінація / привілейування критика / апологія активність/пасивність
Аргументативні стратегії	конкретизація/узагальнення підтвердження/спростування наявність аргументів/відсутність (констатація, постулювання) апеляції до досвіду та прикладів / до міркування та логіки, до традицій та звички / до сучасності та новизни, до минулого / до майбутнього, до внутрішнього / до зовнішнього, до очевидності / до неочевидності, до авторитетів / до норм та процедури, до справедливості / до норм та процедури, до фактів / до повинності чи догми, до структур / до груп / до особистостей, до перетворення / до збереження, до створення / до відновлення
Емоційне забарвлення	позитивний, нейтральний, негативний тон матеріалу загалом; дружелюбність / ворожість, свій / чужий; включення/виключення; об'єднання (тотожнення) / поділ-(протиставлення); виправдання/осудження; підтримка/відторгнення.
Елементи дискурсу	Конкретизація
Кліше, штампи	у заголовках
Метафори	Що використовуються для опису теми, за якою відібрано матеріал

Наш аналіз базується на визначенні набору характеристик та індикаторів дискурсу (див. таблицю 1). Крім того, восени 2019 року було проведено експертні інтерв'ю з нинішніми та колишніми українськими політиками та урядовцями різних рівнів, із практичними політологами та науковцями у галузі політології (десять інтерв'ю). Окремою темою були чинники успіху «Слуги народу» на виборах (польова та аналітична частини дискурс-аналізу були проведені Д. Бойком, Р. Запорожченком, О. Нехаєнко, Д. Яшкіною; схему аналізу було розроблено А. Литовченком).

Аналіз емпіричних даних

Вибірчий дискурс «Слуги народу» характеризується порівняно невеликою кількістю висловлювань. Це стосується як офіційної сторінки партії, так і сторінок *де-юре* лідера партії Разумкова та *де-факто* або «тіньового» лідера Зеленського. Показово, що прямі канали «Слуги народу» мали один із найнижчих рівнів активності серед усіх партійних каналів у передвиборний період. За кількістю тематичних дописів офіційна сторінка «Слуги народу» у Facebook ділить останнє місце з «Батьківщиною». «Слуга народу» мала в чотири рази менше тематичних дописів, ніж лідер за цим параметром – «Партія Шарія». Основні конкуренти «Слуги народу» – ОП-ЗЖ, «Європейська солідарність» і «Голос» – мали вдвічі більше постів. Таку ж картину зафіксовано і на персональних сайтах Разумкова та Зеленського: на сайті Разумкова за звітний період було 12 тематичних публікацій «Слуги народу»; у Зеленського було 15. Сумарно, виходячи з трьох безпосередніх джерел дискурсу – телебачення, газет і сайтів, – матеріали «Слуги народу» склали лише 4,5 відсотка проаналізованих публікацій усіх партій (див. таблицю 2).

Таблиця 2. Кількість публікацій в аналізованій період

ТВ-канали							
1+1		NewsOne			Інтер		
76		61			151		
Газети							
Урядовий кур'єр				Голос України			
47				103			
Партії							
Слуга народу		ОП-ЗЖ	ЄС	Батьківщина	Голос	Партія Шарія	
47		112	100	47	125	212	
Партійні лідери							
Порошенко	Вакарчук	Тимошенко	Разумков	Рабінович	Шарій	Кернес	Мураєв
76	11	17	15	211	116	1	39
Посадовці							
Зеленський		Гройсман			Парубій		
12		45			16		

Сім обраних тем суттєво по-різному представлені у матеріалах політичних партій. Не дивно, що за всіма дослідженими джерелами понад 55% офіційних публікацій усіх партій стосуються саме виборів. Проте різні актори різною мірою та в різний спосіб підхоплювали й інші теми, причому найяскравіший контраст спостерігався між партіями новообраного та колишнього президентів.

Як показано на малюнку 1, «Слуга народу» Зеленського та «Європейська солідарність» Порошенка суттєво відрізнялися у висвітленні етнополітики та релігії. «Європейська солідарність» багато в чому будувала свій наратив на цих темах, тоді як «Слуга народу» їх взагалі не згадувала. «Слуга народу», на відміну від «Європейської солідарності», уникала чутливих етнорелігійних питань, зберігаючи імідж поміркованості. Натомість «Європейська солідарність» уникала питань децентралізації та освітньої реформи, тоді як «Слуга народу» спиралася на неоднозначне ставлення електорату до цих реформ, регулярно критикуючи реформи та самих реформаторів.

Графік 1. Співвідношення тем у розглянутих публікаціях різних партій

Друга помітна відмінність стосується інтересу до тем міжнародних відносин та зовнішньої політики. «Європейська солідарність» активно використовувала ці питання у своїх публікаціях, посиляючись на зовнішню загрозу з боку Російської Федерації та відзначаючи продуктивну співпрацю з ЄС та США, яку, за її словами, поставили під загрозу Зеленський та «Слуга народу». Щодо «Слуги народу», то геополітики ця партія торкалася значно рідше, але не обходила тему повністю, як це було з етнополітикою та релігією. Поміркована риторика «Слуги народу» застосовувалася як для внутрішньої, так і для міжнародної політики.

Третя важлива відмінність стосується того, як партії представляли основні теми передвиборчого дискурсу — підготовку, перебіг виборів, учасників, рейтинги та рішення ЦВК. На цю тему часто зверталися в матеріалі «Слуга народу». Натомість на каналах «Європейської солідарності» матеріали, що стосуються передвиборної боротьби, з'являлися у два рази рідше, ніж на каналах «Слуги народу», і в півтора рази рідше, ніж на каналах інших партій.

Окрім відмінностей у тому, як часто партії згадували передвиборну кампанію, існували суттєві відмінності у способі подання цієї інформації. «Європейська солідарність» дуже часто поєднувала дописи про передвиборну кампанію з посиланнями на інші тематичні блоки, такі як міжнародні відносини, релігія, військові дії. Наведемо ілюстративні приклади назв матеріалів, основний текст яких присвячений передвиборній кампанії:

Неможливо зберегти державу без армії, мови, віри. — П. Порошенко (13 липня)

Сьогодні в Україні немає партії війни, як її ніколи не було. Тому мир — це головне, до чого прагнуть усі українці. (19 липня)

Дякуємо всім українцям, які молилися за надання Україні Томосу, за появу Православної церкви України та здобуття духовної свободи, про яку мріяли українські покоління. (28 липня)

Представляючи своїх кандидатів, «Європейська солідарність» тісно пов'язувала їх з ідеологічним профілем партії («Я радий, що команда «Європейська солідарність» — це справжні герої України, її мужні захисники» (13 липня). Дискурсивна тактика і стратегії «Слуги народу» дуже відрізнялися. Після аналізу ми згрупували їхні пости за трьома тематичними фреймами: інформування про кампанію, боротьба з контрагітацією та «фейками», електоральна інженерія.

Тематичний фрейм: Інформування про виборчу кампанію

Цей фрейм включав просте монологічне повідомлення аудиторії про основні агітаційні заходи, із акцентом на питаннях, хто, де, коли та з ким проводив ці заходи. Переважно це були розповіді про передвиборчий тур та зустрічі з виборцями. Ключовою груповою номінацією тут було самовизначення «ми» щодо команди «Слуга народу», яку співставляли з аудиторією. Для самої аудиторії був використаний мінімальний набір номінацій:

- абстрактні («люди»);
- політично-рольові («виборці», «кандидати», «мажоритарники»);
- за населеним пунктом (громада мешканців позначалася назвою самого міста/міста);
- за професійною ознакою (наприклад, «бізнесмени», «судді», «студенти», «викладачі»).

Презентація передвиборчої кампанії «Слуга народу» відрізнялася від конкурентів стриманим тоном і низькою емоційністю. Партія ніколи не влаштовувала нічого на кшталт туру Вакарчука для набору виборців для «Голосу» чи «Томос-туру» Порошенка. Останній передбачав низку мітингів за участю Порошенка та священнослужителів переважно в західних та центральних областях України у січні 2019 року на честь томосу Константинопольського патріарха, який надав автокефалію Православній церкві України. «Наша об'єднана Церква — це духовна основа української держави», — сказав Порошенко у своєму виступі у Вінниці під час цього туру.

Навпаки, «Слуга народу» проводила негласні зустрічі, щоб встановити контакт із виборцями та повідомити про існування кандидатів, більшість яких були невідомими як політики. Це різко контрастувало з масштабними мітингами «Європейської солідарності», до яких регулярно долучалися ветерани та священнослужителі Донбасу, щоб підтримати повідомлення про зовнішні загрози та внутрішні перемоги. Мітинги «Слуги народу» також сильно відрізнялися від гучних подій «Голосу», які поєднували політичну агітацію з рок-концертами їхнього лідера Святослава Вакарчука. Емоційна тональність матеріалів «Слуги народу» була переважно нейтральною, хоча використовувалася й емоційна стратегія «об'єднання».

Далі кампанія «Слуга народу» більш-менш однаково охопила всю Україну, тоді як виборчі тури «Європейської солідарності» та «Голосу» зосередилися на Західній та Центральній Україні, а ОП-ЗЖ та «Опозиційного блоку» – на південних та східних регіонах. Таким чином, «Слуга народу» уникла суворої сегментації за територіальними, культурними, мовними, релігійними, класовими чи іншими ознаками та націлювала свої меседжі на широку, різномірну аудиторію – хоча й не вдаючись у деталі щодо особливостей своїх передвиборчих обіцянок. Політична програма була загальною і неконкретною:

Напевно, кожен вкладав щось своє, були певні риси, які кожен міг трактувати по-своєму, кожен додав свій сенс. (ХП4, політолог, Харків, 17.10.2019)

Справді, у дискурсі цієї партії було важко виділити аргументаційні стратегії. Загалом, «Слуга народу» виділялася як «не програмністю», так і тим, що утримувалася від включення до свого послання фундаментальних розколів. Переважала стратегія узагальнення та деконкретизації. Навпаки, конкуренти орієнтувалися на вузькі виборчі сегменти, застосовували жорсткішу риторику щодо розколів.

Використання української та російської мов у повідомленнях є яскравою ілюстрацією підходу «Слуги народу». Усі публікації на офіційному веб-сайті «Слуги народу» були написані українською мовою, відповідно до офіційної державної мовної політики у державному управлінні. Однак на персональному сайті лідера партії Разумкова майже всі пости були російською. Один пост про візит до Львова був написаний українською мовою, але звіти про відвідування інших міст, як правило, україномовних (наприклад, Житомира та Рівного) були надані російською. Такий підхід повністю відповідав стилю «тіньового лідера» партії Зеленського, який використовував російську мову в повсякденному, неформальному, а іноді навіть публічному спілкуванні, але перейшов на українську для офіційного публічного представництва. Цей підхід має два основних впливи на імідж. По-перше, він доповнює образ «людини з народу», який протиставлено «професійним політикам». По-друге, він підтримує імідж представників «російськомовних українців» та/або двомовних, які використовують у своєму повсякденному житті російську та українську. Такий образ мав сподобатися багатьом громадянам України, які, окрім української та російської, для повсякденного спілкування використовують ще й третю мову: румунську, угорську, вірменську чи іврит.

На останніх виборах 90% румунів підтримали Зеленського на виборах і вважали, що він матиме більш м'яку політику щодо меншин. Вважали, що він із Кривого Рогу і що він буде на їхньому боці з російськомовного населення (експерт з Чернівецької област.і (ЧП4, 22.10.2019)

Тематичний фрейм: Боротьба з дезінформацією та фальшивками

Цей фрейм, який спирається на аргументаційну стратегію спростування, є структурно складним і досить нестандартним. «Слуга народу» виділялася як партія, що найчастіше, системно вдається до висвітлення й спростування наклепницьких кампаній проти себе. На партійному сайті часто висвітлювалася і одразу викривалася діяльність абстрактних опонентів, яких називали «чорними політтехнологами», і які намагалися дискредитувати «Слугу народу» через надумані історії та сфабриковану агітацію. Така практика мала на меті підвищення іміджу партії як «праведних борців», щодо яких ворогами постійно чинилися осудливі дії. Цей образ був особливо актуальним на тлі дедалі більш скептичного ставлення значної частини електорату до риторики «старих» політиків про ворогів. «Боротьба з фальшивками» була чимось відносно новим. Тепер «Слуга народу» показала виборцям, що проти фальшивок («фейків») можуть протистояти політики, а не лише журналісти, громадські організації та блогери.

Із конкурентів «Слуги народу» лише «Партія Шарія» використовувала тематичний каркас контрагітації та «шейків» на відповідному рівні. Обидві партії грали з іміджем «політиків нового формату», з «боротьбою за правду» та нападами нечесних опонентів. Як блогер, Анатолій Шарій здобув репутацію «деконструктора фейків» ще до того, як пішов у політику. Натомість «Слуга народу» зайнялася цією діяльністю лише під час передвиборної гонки, орієнтуючись виключно на «фейкові новини» про себе.

Тематичний фрейм: Електоральна інженерія

У наших джерелах ми знайшли матеріали, що показують, як партії формували виборчу процедуру, включаючи процес голосування, обговорення Закону про вибори та підрахунок результатів. Так, «Слуга народу» висловила свою позицію щодо правил реєстрації учасників виборчих перегонів. В Україні широко поширена практика політичних партій із включенням до виборчих бюлетенів «кандидатів-клонів». Це невідомі люди з іменами та прізвищами, що співпадають із іменами більш відомих кандидатів від конкуруючих партій. Ця практика має на меті заплутати виборців, аби більш перспективний кандидат від конкуруючої партії втратив частину голосів. На цьому фоні «Слуга народу» заявила: ««Слуга народу» через суд вимагає, щоб Центральна виборча комісія не допустила до виборчого бюлетеня інформацію про партійну приналежність кандидатів-клонів, які брешуть про своє членство в партії». Після виборів «Слуга народу» поскаржилася на порушення правил у день виборів та під час підрахунку голосів: «Плануємо оскаржувати результати виборів у десяти округах, де під час голосування виявлено найбільше порушень». Такі формальні дописи показали, як «Слуга народу» прагнула встановити та контролювати правила гри. У цьому контексті партія позиціонувала себе як виключно активну силу, як це видно з її аргументаційних стратегій.

Проте більшість публікацій «Слуги народу» у тематиці виборчої процедури стосувалася передвиборних соціологічних опитувань, що показали її фаворитом виборців. Імідж партії як безсумнівного лідера виборчих перегонів припав до душі виборцям, які бажали стати частиною команди-переможця. Особливо яскраво це проявилось в одномандатних округах, де багато досвідчених депутатів поступилися маловідомим кандидатам від «Слуги народу». Як зазначив один із опитаних експертів:

Нещодавно ми проводили опитування в сільській місцевості Харківської області. В анкеті, де ми вимірювали впізнаваність і ставлення, ми вказали прізвище депутата «Слуги народу». Без посилання на партію його ніхто не знав. (ХП5, політолог, Харків, 17.10.2019)

Додаткове створення іміджу

Більшість публікацій на сторінках «Слуги народу» та її керівника використовували один із трьох згаданих вище фреймів, але були й додаткові дописи чи теми, які доповнювали імідж партії. По-перше, партія скористалася «ефектом Зеленського», провівши з ним своєрідний заочний публічний діалог. У таких матеріалах аргументаційні стратегії базувалися на зверненнях до Зеленського як особистості з емоційним тоном, що ототожнює партію з ним. Один із опитаних експертів вказав, що парламентські вибори – це

третій тур президентських виборів, де в «Слуги народу» немає жодної характеристики, крім ототожнення із Зеленським» (ХП5, політолог, Харків, 17.10.2019)

Часто це ототожнення було досить самоіронічними. Яскравий приклад – відеозвернення Зеленського від 16 липня, де він «натякнув», за яку партію голосувати, не називаючи її назви. На це лідер партії Дмитро Разумков одразу відповів: «Звичайно, я не знаю, про яку партію говорив президент, але в свою чергу я прошу вас підтримати «Слугу народу!». Для України це був новий підхід до виборчого процесу, в якому є місце іронії та веселощам – і «Слуга народу» послідовно розіграла цю карту.

По-друге, «Слуга народу» використовувала антивоєнну та антикорупційну риторичку. Однією з небагатьох політичних заяв, помітних у партійному виборчому дискурсі, стала серія публікацій про діяльність круглих столів на початку липня 2019 року щодо мирного вирішення конфлікту на Донбасі. Порушення цього питання відрізняло партію від конкурентів, які зосередилися на етнополітиці, релігійних питаннях, економіці та геополітиці.

Так само, як і з антивоєнними повідомленнями, пости про боротьбу з корупцією були несистематичними, але привабливими, наприклад: «Зараз у країні дві війни» – тобто на Донбасі, і проти корупції. Проте загалом антикорупційні меседжі не виходили за рамки стереотипів про *«попередників»*. Несистематичність знову вказує на суто кон'юнктурний характер «поміркованості», яка демонструється в рамках електорального дискурсивного образу «Слуги народу».

Один із опитаних нами експертів підсумовує імідж, який склався про «Слугу народу»:

Як не дивно, ці люди об'єдналися під цією парасолькою, або під образом Зеленського: хтось шукав у цій політичній силі можливості швидко завершити реформи, на які Порошенко не був здатний, для інших це була можливість швидко покласти край війні через більш пацифістську риторику, а для ще одних Зеленський уособлював російськомовну людину зі Сходу країни, яка сміється з автокефалії, і яка може висміяти всю політичну еліту. Тому успіх «Слуги народу» полягає у втомі українського суспільства від професійних політиків, розчаруванні як у силах, які були пов'язані з Януковичем, так і в силах, які прийшли після; він пов'язаний із великим попитом на нові обличчя та покладанням зовсім різних надій дуже різних груп на одну політичну силу, на одну політичну фігуру. (ХП4, політолог, Харків, 17.10.2019)

Пояснення успіху «Слуги народу» на виборах

У таблиці 3 наведено систематизоване порівняння електорального іміджу «Слуги народу» з іміджем конкурентів та опонентів.

Таблиця 3. Рівні та складові позитивного іміджу «Слуги народу»

Позитивний образ «Слуги народу»				
Елемент образу		Фактор згуртованості	Конкуренти	Опоненти
Загальні	«Нові обличчя», «політики нового формату»	Втома від «старих», «професійних» політиків	«Голос», «Партія Шарія»	«ОП-ЗЖ», «ЄС»
	«Реформатори»	Жага змін	Усі партії	-
	«Двомовні», «російськомовні українці», «представники російськомовних»	Затребуваність помірної етнополітики як наслідок втоми від радикального націоналізму	«ОП-ЗЖ», «Партія Шарія»	«ЄС», «Голос», «Батьківщина»
	«Миротворці»	Втома від війни та милітаризму	«ОП-ЗЖ», «Партія Шарія»	«ЄС»
	«Борці за правду», «борці із фейками»	Втома від утопічного популізму	«Партія Шарія»	-
Окремі	«Фаворит виборів»	Спираль умовчання	-	Усі партії
	«Юмористи», «сатирики»	Втома від «серйозної політики	«Партія Шарія»	«ОП-ЗЖ», «ЄС»

По-перше, помітну роль у електоральному іміджі партії зіграв образ Зеленського як «людини з народу». Електорат мав можливість простежити за формуванням його як публічної персони, від виконавця в популярному телешоу «Клуб веселих та винахідливих» на аматорському рівні до медіа-магната, який прагне монополізувати індустрію гумору в Україні. На відміну від професійних політиків, чия кар'єра в Україні зазвичай прихована від публічного висвітлення, розвиток кар'єри Зеленського відбувався у повному блиску публічності, роблячи його «скромне походження» та «особистісний ріст» видимими для всіх.

Це добре вписується в неоліберальний образ «self-made man», хоча сам Зеленський не наголошував на цьому аспекті. Головний герой серіалу «Слуга народу», якого зіграв Зеленський, уособлював конфлікт «людини з народу» та «старих політиків». «Слуга народу» асоціювала себе як позасистемну та антиполітичну партію. Вони влучили в очікування українського електорату, до світової тенденції дегажизму^[1] (ХП5, політолог, Харків, 17.10.2019). Вони апелювали до протестного голосування — бажання голосувати за будь-кого, крім влади. Більше того, багато медіа-проектів Зеленського (наприклад, «Розсмішити коміка», «Ліга сміху», а також його естрадні концерти) працювали на його імідж «близького до народу», з мінімальною соціальною дистанцією між ним і аудиторією/електоратом. Емоційний тон ідентифікації, характерний для матеріалів «Слуги народу», допоміг партії використати цей образ у виборчих цілях. Таким чином, в очах виборця з появою «зелених» зникне непереборний розрив між центральним урядом і населенням.

По-друге, допоміг образ «правдослова». Серіал «Слуга народу» розпочався вірусним відео, де Голобородько (грає Зеленський), не вживаючи конкретних термінів, висловив надзвичайну втому державним устроєм в країні. Це можна було б додати до усталеного іміджу самого Зеленського. Немов проповідник, він піднімав ті самі питання у своїх сатиричних монологах у «Вечірньому кварталі» кілька разів на рік протягом останнього десятиліття (хоча й без відкритого використання нецензурної лексики, яку було використано в серіалі). Влада як група позиціонувалась як об'єкт критики — як у дискурсі Зеленського, так і у виборчому дискурсі «Слуги народу». Усе це лежить в основі іміджу «правдослова». Наведені вище іміджеві маски «борці за правду» та «борці з фейками» є, швидше за все, похідними, що можна застосувати до самої партії.

Третій образ — це «команда своїх людей». У всесвіті вищезгаданого серіалу новообраний «Президент Голобородько» (Зеленський) призначив буквально «сусідніх хлопців» на ключові посади — друзів, однокласників, рідних. Реальну партію «Слуга народу» представили як «команду сусідів» Зеленського, яку розглядали як здорових, некорумпованих людей зі здоровим глуздом. Це не означає, що на цьому робився акцент у передвиборній кампанії, але це можна було прочитати між рядків. Наприклад, напередодні парламентських виборів Зеленського бачили разом із лідерами «Слуги народу» в компанії друзів.

По-четверте, «Слуга народу» уникав прямих заяв на чутливі теми, як-от Євромайдан, мова, релігія та зовнішня політика. Якщо більшість інших кандидатів і партій зайняли поляризовані позиції в усталених дискурсивних антагонізмах Майдану/Антимайдану, Росії/ЄС та релігійних конфесій, Зеленський та його партія вміло уникали цих тем, використовуючи мовчання як аргументаційну стратегію. Таким чином, їм вдалося уникнути конфронтації та замаскувати розриви, що, у свою чергу, підкріплювало імідж «політиків нового формату», виходячи за рамки звичайного політиканства та сварки.

Але в серіалі «Президент Голобородько» діяв інакше. Він не ігнорував і не маскував розколи, а усунув їх, об'єднавши «простих людей» за регіональними, етнокультурними та іншими ознаками.

Я не думаю, що таке форс-мажорне явище, як «Слуга народу», означає, що розколи знято. Кожен символічний конфлікт відтоді нагадує нам, що розколи не зникли. На них вуаль Голобородька накинули, ... проте цю вуаль знімуть буквально за рік. (ХП4, політолог, Харків, 17.10.2019)

Багато значущих елементів образу Зеленського та «Слуги народу» взяті із серіалу, що можна розглядати як специфічну політичну технологію. Як зазначив один із опитаних нами експертів, «на найпопулярнішому телеканалі країни вчили, що це хороший президент, і ми можемо його отримати» (ХП5, політолог, Харків, 17.10.2019). У спрощеному масовому сприйнятті образ Зеленського-політика створювався в змішуванні з образами Зеленського-сатирика/Голобородька:

Пам'ятаю великі дискусії в соцмережах перед виборами, де один учасник сказав: «Ні, Я вірю в Зеленського, знаю його програму, вона викладена в серіалі «Слуга народу». (ХП4, політолог, Харків, 17.10.2019)

Сконструйований образ Зеленського-політика, у свою чергу, можна застосувати до позиціонування партії. Відчуження електорату від політики призвело до гіпертрофованих уявлень про повноваження президента («що він може покарати парламент, покарати міністра, вигнати міністра» (ХП4, політолог, Харків, 17.10.2019), підкріплені аргументаційними стратегіями спрощення; «інфантильне та мрійливе українське очікування зарплати 4000 доларів, безкоштовних комунальних платежів, які обіцяв Голобородько» (ХП5, політолог, Харків, 17.10.2019).

Загалом, аргументаційна стратегія «Слуги народу» передбачала поєднання спрощення з апелюванням до очевидного, до сучасності та нового, справедливості та фактів. Емоційний тон був переважно нейтральним, але з очевидно критичною позицією щодо правлячих сил. Все це поєднувалося з образом несистемних, антиполітичних правдословів і сатириків із народу, які мають намір перемогти на виборах і стати новими обличчями в політиці, встановити мир, подолати урядову елітарність, відмовитися від радикального націоналізму та реалізувати реформи.

Висновки

Наш аналіз дискурсу «Слуги народу» та його конкурентів під час передвиборчої кампанії 2019 року показує, що риторичне використання основних соціальних розколів принципово відрізнялося у різних партій. В той час, як правляча на той момент партія «Європейська солідарність» акцентувала увагу на використанні кліважів, «Слуга народу» маскувала їх. Відповідно до цього «Європейська солідарність» артикулювала ідеологічний зміст при поданні своїх кандидатів; «Слуга Народу» не робила цього. Також наш аналіз показує, що «Слуга народу» повністю уникала тем етнополітики та релігії — двох основних розколів, на яких базувалася кампанія «Європейської солідарності». Так само значно рідше на перший план «Слуга народу» висувала геополітику.

Важливо, що її передвиборна кампанія однаково охопила всі регіони України, тоді як зусилля інших партій були зосереджені в обраних регіональних опорних пунктах, що відображало їхню позицію з питань розколу.

Ці спостереження формують нове уявлення про роль розколів в українській політиці. Розколи не є «замороженими» і не проявляються в рухомих лініях розломів; їх також можна риторично анулювати, як це зробила «Слуга народу». Партія відповіла на фундаментальне прагнення до згуртованості великих верств електорату, які віддавали перевагу помірності проти радикалізму. Кампанія «Слуга народу» відзначалася стриманим тоном і незначною апеляцією до націоналістичних настроїв, що різко контрастувало з войовничою риторикою «Європейської солідарності».

«Слузі народу» вдалося позиціонувати себе не лише над розколами, а й поза межами тодішнього дискредитованого політичного класу. Пояснення тут треба шукати в самому типі партії «Слуга народу». Вона не мала коріння в народних рухах, не мала спадщини минулого, партійної структури та чіткої програми. Вона також не забезпечила жодних зв'язків між громадянами та політикою, що традиційно розглядається як основна демократична функція політичної партії. Кандидатів до депутатів Верховної Ради обирали шляхом «прослуховування», а не шляхом звичайних процесів висування за участю відданих партійців.

Успіх «Слуги народу» на виборах залежав від популярності її засновника Володимира Зеленського. Таким чином, це була харизматична партія, яка спиралася на популізм знаменитостей, що робить актуальним глибший розгляд її лідера та того, що він уособлював. Як знаменитість, Зеленський символізував самоконструювання і був новачком у політиці. Його минуле та попередні економічні настрої були прозорими. Він культивував повсякденний вигляд, із невимушеним ставленням до обох основних мов, що використовуються в публічній сфері в Україні. У своїх виступах він поєднував здоровий глузд та іронію. Все це свідчило на користь «свіжого струменю».

Успішна харизма і персоналізація «Слуги народу» роблять її протилежною тому, що в науковій літературі про партії розглядається як критерії сприятливого розвитку демократії. І все ж її переконлива перемога у 2019 році зупинила просування радикальних та радикалізованих партій та їхню риторіку, що наклеювала на суперників ярлики «сепаратистів», «антиукраїнських сил», «проросійських» тощо (зараз вже очевидно, що то була не зупинка, а дуже коротка перерва, після якої «Слуга народу» перейняла та навіть підвищила радикалізм цієї риторики). Українська партійна система зберегла колишню персоналізацію та технологічний/виборно-маркетинговий характер партійних проєктів, але жодного інституційного зв'язку між партією та громадянами не виникло за результатом електорального успіху «Слуги народу».

Суттєво не змінилися й фактичні суспільно-політичні процеси після приходу Зеленського та його партії до влади. Націоналістична риторика з мілітаристським ухилом продовжує використовуватися, загострюючи існуючі регіональні та етнічні розбіжності (відносно свіжу ілюстрацію цього можна побачити в щорічній промові президента перед депутатами 20 жовтня 2020 року, з частим використанням образів зовнішнього ворога на Сході та універсального союзника на Заході). У сфері державного управління задіяні корупційні схеми, як і за попередній владі: непрозорі призначення, законопроекти із «сірим» лобіюванням, «сіра» приватизація тощо.

Ми можемо зробити висновок, що якщо соціальний запит на згуртованість залишиться незадоволеним, він, ймовірно, буде використаний іншими політичними суб'єктами у технологіях виборчого маркетингу на майбутніх українських виборах, як це 2019 року зробила «Слуга народу».

Бібліографія:

- Almond, G. and Coleman, J. (1960). *The Politics of the Developing Areas*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Bartoszewicz, M. G. (2019). Celebrity Populism: A Look at Poland and the Czech Republic. *European Politics and Society* 20(4): 470–485.
- Belashko, S. (2013). Politichni partii ta politichna uchast' yak chinniki formuvannia ukraïnskoï politichnoi natstii XX–XXI'st.: istorichna retrospektiva i suchasni tendencii [from Ukr.: Political parties and political participation as factors in the formation of the Ukrainian political nation in the 20th–21st centuries: a historical retrospective and modern trends]. *Visnyk NTUU 'KPI'. Politologiya. Sociologiya. Pravo* 1(17): 13–20.
- Bun, V. (2009). Sotsiopolitychni podily yak determinanty elektoralnoho vyboru: sut ta osnovni teoriyi. *Naukovii visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Politolohiya, Sotsiolohiya, Filosofiya* 12: 79–83.
- Bureiko, N. and Moga, T. L. (2019). The Ukrainian–Russian Linguistic Dyad and Its Impact on National Identity in Ukraine. *Europe-Asia Studies* 71(1): 137–155.
- Cianciara, A. K. (2016). 'Europeanization' as a Legitimation Strategy of Political Parties: The Cases of Ukraine and Georgia. *Southeast European and Black Sea Studies* 16(3): 391–411.
- Chaisty, P. and Whitefield, S. (2018). Critical Election or Frozen Cleavages? How Voters Chose Parties in the 2014 Ukrainian Parliamentary Election. *Electoral Studies* 56: 158–169.
- Dalton, R. J., Farrell, D. M., McAllister, I. (2011). *Political Parties and Democratic Linkage: How Parties Organize Democracy*. Oxford: Oxford University Press, 6–7
- Dublikash, T., Litovchenko, A., Muradyan, E., Nikulin, V. (2015). Radikalizm v ideologiiakh i praktikakh podderzhki integratsionnikh i dezintegratsionnikh proektov v razdelennikh obshchestvakh. [from Rus.: Radicalism in ideologies and practices of support of integrative and disintegrative projects in divided societies]. *Metodologiya, teoriia i praktika sotsiologicheskogo analiza sovremennogo obshchestva* 21: 38–45.
- Fairclough, N. (2013). Critical Discourse Analysis and Critical Policy Studies. *Critical Policy Studies* 7(2): 177–197.

- Flora, P., Kuhnle, S., Urwin, D., eds. (1999). *State Formation, Nation-Building and Mass Politics in Europe: The Theory of Stein Rokkan*. Oxford: Oxford University Press.
- Fond Demokratychni iniciatyvy. (2019). Shlyakhi dosyagnennya miru na Donbasi suspilni nastroi ochikuvannya perestorogi zagalnonatsionalne opituvannya. [from Ukr.: Ways to achieve peace in Donbas: public attitudes, expectations, warnings - nationwide survey]. *Fond Demokratychni iniciatyvy*, 6 February, <https://dif.org.ua/article/shlyakhi-dosyagnennya-miru-na-donbasi-suspilni-nastroi-ochikuvannya-perestorogi-zagalnonatsionalne-opituvannya> (accessed 27 April 2020).
- Ganzha, A. (2017). Politichni partii Ukrayini yak formalizovani patronazhno-kliientarni merezhi. [from Ukr.: Political Parties in Ukraine as formalized patron-client networks]. *Visnik Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya 'Pitannia politologii'* 30: 62–65.
- Gherghina, S., Volintiru, C. (2020). Political Parties and Clientelism in Transition Countries: Evidence from Georgia, Moldova and Ukraine. *Acta Politica*.
- Henderson, A. and Romanova, V. (2016). Multi-level Voting and Party Competition in Vertically Simultaneous Elections: The Case of Ukraine. *Post-Soviet Affairs* 32(3): 201–236.
- Himka, J.-P. (2015). The History Behind the Regional Conflict in Ukraine. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 16 (1): 129–136.
- Irkha, K. (2013). Elektoralna aktyvnist' yak ob'ekt politolohichnoho doslidzhennya. [from Ukr.: Electoral activity as object of the Politology research]. *Politolohichni zapysky* 7.
- Khanstantinov, V. (2011). Sotsial'no-politychni rozmezhuвання – vyklyk tolerantnosti v Ukraini. [from Ukr.: Socio-political cleavage - a challenge to tolerance in Ukraine]. *Suchasna ukrainska polityka – Polityky i politolohi pro nei*: 159–170.
- Kitschelt, H. (1995). Formation of Party Cleavages in Post-Communist Democracies: Theoretical Propositions. *Party Politics* 1: 447–472.
- Knutsen, O. (2018). The Impact of Social Structure and Value Orientations Compared, in *Social Structure, Value Orientations and Party Choice in Western Europe*, Oddbjørn Knutsen (ed.). Cham: Palgrave Macmillan.
- Krasnova, M. (2014). Fenomen „partii vladi” u postradianskikh politychnikh poriadkah – ukraiins'ka specyfika. [from Ukr.: Phenomen of the party in power in post-soviet political system. Ukrainian specifics]. *Visnik Kharkivskoho natsional'noho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya 'Pitannia politologii'* 1111(1): 66–71.
- Kriesi, H. (1998). The Transformation of Cleavage Politics: The 1997 Stein Rokkan Lecture, *European Journal of Political Research* 33: 165–185.
- Holm-Hansen, J. and Kropp, S. (2022). Rehional'ne riznomanittya Ukrayiny: chy mozhlyva federalizatsiya? [from Ukr.: Regional diversity of Ukraine: Is federalization possible?]. *Ideology and Politics Journal* 3(22): 23–47.
- Kudelia, S. and Kuzio, T. (2015). Nothing Personal: Explaining the Rise and Decline of Political Machines in Ukraine. *Post-Soviet Affairs* 31(3): 250–278.
- Kulik, V. (2011). Language Identity, Linguistic Diversity and Political Cleavages: Evidence from Ukraine. *Nations and Nationalism* 17(3): 627–648.
- Kuzyk, P. (2019). Ukraine's National Integration Before and After 2014. Shifting 'East– West' Polarization Line and Strengthening Political Community. *Eurasian Geography and Economics* 60(6): 709–735.
- Lavrenyuk, I. (2015). Institut partiinoho liderstva u systemy partiyetvorennia suchasnoyi Ukrainy. [from Ukr.: Institute of party leadership system of the party creation of modern Ukraine]. *Grani* 18(8): 48–54.
- Litovchenko (Lytovchenko), A., Muradyan, O. (2015). Social and Political Preconditions for Regional Divisions in Ukraine. *Visnyk Kharkivs'koho natsional'noho universytetu imeni V. N. Karazina* 1148: 90–100.

- Litovchenko (Lytovchenko), A. (2003). Diskurs kak sotsial'nyi fenomen: popytka sotsiologicheskogo ponimaniia. [from Rus.: Discurs as social phenomenon: an attempt of sociological Interpretation]. *Vísnik Khar'kovskoho natsional'noho universiteta im. V. N. Karazína, Sotsiologiya* 577: 43–50.
- Lipset, S. M. and Rokkan S. (1967). Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction. In *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, Lipset and Rokkan (eds.). New York: Free Press.
- Lytovchenko, A. (2014). «Edinaya strana»: kritiko-sociologicheskij analiz obosnovannosti gosudarstvennoj propagandy. [from Rus.: "United Country": Critical Sociological Analysis of the Validity of State Propaganda]. *Metodologiya, teoriya i praktika sociologicheskogo analiza sovremennogo obschestva*. Kharkiv, 150–165.
- Mair, P. (2014). *On Parties, Party Systems and Democracy*. Colchester: European Consortium for Political Research Press.
- Morar, M. (2014). Rol' partiynoho liderstva v aktyvizatsiyi politychnykh protsesiv suchasnoyi Ukrainy [from Ukr.: The Role of the Party Leadership to Activization the Political Process of Modern Ukraine]. *Grani* 2(106): 67–72.
- Morar, M. (2014). Tolerance as a Principle of Political Activity of the Party Leaders. *Grani* 17(5): 152–156.
- Nosenko, D. (2015). Osnovni tendentsii rozvytku partiinoi systemy Ukrainy za 1998– 2014 roky. [from Ukr.: The main tendencies of development of the Ukraine's party system in 1998-2014]. *Grani* 1: 125–129.
- Odarchenko, K. (2016) Spetsyfika horyzontalnykh ta vertykalnykh zv'iazkiv u politychnii komunikatsii v Ukraini na tli protsesu partiynoho budivnytstva: politologichna teoriia ta vymohy do Ukrainskoho politychnoho kontekstu. [from Ukr.: Specifics of horizontal and vertical relations in Ukrainian political communication on the background of the party building's process, political science theory and requirements to Ukrainian political context]. *Grani* 138(10): 39–45.
- Pop-Eleches, G. and Robertson, G. B. (2018). Identity and Political Preferences in Ukraine—Before and After the Euromaidan. *Post-Soviet Affairs* 34(2–3): 107–118.
- Poroshenko, P. (2020). Rusofobiya porodzhue Putin (interview). [from Ukr.: Putin creates Russophobia]. *Glavkom*, 13 February, <https://glavkom.ua/country/politics/petro-poroshenko-dzherelo-zagrozi-v-nas-odne-rosiya-pid-kerivnictvom-putina-659593.html> (accessed 12 April 2021);
- Prasiuk, O. (2017). Pozyciuvannia imidzhu v politichnikh partii pid chas viborchikh kampanii v Ukraini. [from Ukr.: Image positioning in political parties during election campaigns in Ukraine]. *Visnyk NTUU 'KPI'. Politologiya. Sotsiologiya. Pravo*. 1/2 (33/34): 147–149.
- Rokkan, S. (1967). Geography, Religion and Social Class: Cross Cutting Cleavages in Norwegian Politics in *Party Systems and Voter Alignments*, S. M. Lipset and S. Rokkan (eds.), New York: The Free Press, 368–369.
- Ruiz, J. (2009). Sociological Discourse Analysis: Methods and Logic. *Forum Qualitative Sozialforschung/ Forum: Qualitative Social Research* 10: 2.
- Slipetska, J. (2019). Elektoral'ni partiyi: ideolohichne pozytsionuvannya parlaments'kykh partiy v Ukraini [from Ukr.: Electoral Parties: The Ideological Positioning of Parliamentary Parties in Ukraine]. *Grani* 21(12): 5–15.
- Torikai, M. (2019). The Electoral Logic of Governor Rotations in Ukraine: Rulers' Authority, Party Strength, and Regional Polarization. *Post-Soviet Affairs* 35(3): 258–276.

- Tupitzya, Oleg. (2016). Vnutrishnopartiina demokratiia yak chynnyk konsolidatsii perekhidnoho suspilstva. [from Ukr.: Internal party democracy as a factor of transitional society consolidation]. *Grani* 19 (9): 81–88.
- Vinnikova, N. (2019). *'Paradoksy politychnykh rishen' v epokhu post-demokratii*. [from Ukr.: Paradoxes of political decisions in the era of post-democracy]. Kharkiv, V. N. Karazin Kharkiv National University.
- Ze!President. (2019). Zelenskiy interview: viyna na Donbasi, oligarhy ta "Sluha Narodu" [from Ukr.: Zelenskiy interview: Donbas war, oligarchs and 'Servant of the People']. *Ze!President*, 21 March, <https://youtu.be/Ls0tv5M6fMs?t=535> (at 8 m 58 sec) (accessed 27 April 2020).

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ, СОЦІАЛЬНА ЗГУРТОВАНІСТЬ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНА РІЗНОМАНІТНІСТЬ У ПРИКОРДОННИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ ¹

Одне Осланд

Норвезький інститут урбаністичних та регіональних досліджень, Осло Метрополітен Університет
ORCID: 0000-0002-6516-9283

Ольга Філіппова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна; Карельський інститут,
Університет Східної Фінляндії
ORCID: 0000-0001-8242-551X

Олександра Дейнеко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна; Норвезький інститут урбаністичних
та регіональних досліджень, Осло Метрополітен Університет
ORCID: 0000-0002-3659-0861

Руслан Запорожченко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
ORCID: 0000-0001-7353-4933

DOI: 10.36169/2227-6068.2022.03.00006

Анотація. Однією з головних особливостей реформи децентралізації, що триває в Україні, є об'єднання невеликих місцевих громад у більші та життєздатніші територіальні одиниці. Результатом такого об'єднання є змішання населення, яке раніше проживало в невеликих і більш однорідних місцевих громадах. У цій статті розглядається, чи були питання соціальної згуртованості, включаючи етнокультурні аспекти, на порядку денному при формуванні цих нових об'єднаних територіальних громад (ОТГ), а також вплив реформи на соціальну згуртованість, у тому числі на відносини між етнокультурними групами, у цих нових утвореннях. Стаття базується на тематичних дослідженнях двох дуже різних прикордонних областей у різних куточках країни – Чернівецької та Харківської, які характеризуються досить змішаним етнокультурним ландшафтом. Стаття спирається на теорію Дженсон про багатовимірність та вісі соціальної згуртованості, а також на теорії контактів і конфліктів, що пояснюють, як етнокультурне розмаїття може впливати на соціальну згуртованість. У статті виявлено, що в обох досліджуваних регіонах економічні мотиви значно переважали над етнокультурними та іншими міркуваннями соціальної згуртованості при створенні ОТГ. Хоча розбудова соціальної згуртованості потребує часу, у багатьох новостворених ОТГ вже можна

¹ Ця стаття є прямим перекладом книги «The Accommodation of Regional and Ethno-cultural Diversity in Ukraine» під редакцією Aadne Aasland та Sabine Kropp, опублікованої Springer у 2021 році. При перекладі статтю не було оновлено чи доповнено актуальними дослідницькими даними.

спостерігати нове відчуття єдності, яке ґрунтується на розширенні участі громадян та практичному вирішенні повсякденних проблем, і яке долає етнокультурні розбіжності.

Ключові слова: *децентралізація, соціальна згуртованість, етнокультурна різноманітність, політики ідентичності, реформи, Україна*

Реформа децентралізації в Україні, яка розпочалася у 2014 році, зумовила передачу владних повноважень та ресурсів з центрального на місцевий рівень (Sydorchuk & Chabanna 2017). Дана реформа давно назрівала в українському суспільстві, але її швидке впровадження новою політичною елітою після Революції Гідності 2013–2014 років стало відповіддю на: (1) узурпацію влади колишньою елітою під час режиму президента Віктора Януковича; (2) регіональні сепаратистські настрої. Децентралізація в Україні розглядається як процес, який зміцнює національну єдність і протидіє федералізації та сепаратистським тенденціям (Umland 2019). Також вона реалізується як цілісна реформа, що спрямована на пом'якшення напруженості та орієнтована на возз'єднання українських регіонів після конфлікту на Донбасі, надаючи більше повноважень та фінансових можливостей саме місцевій владі.

Основним елементом реформи є скорочення великої кількості адміністративно-територіальних одиниць України до меншої кількості більш сильних і життєздатних об'єднаних територіальних громад (далі – ОТГ). Реформу децентралізації в Україні досліджують й аналізують з точки зору її геополітичного контексту (Romanova & Umland 2019), фінансових та економічних наслідків (Levitas & Djikic 2017), її впливу на місцеву демократію (Aasland & Lyska 2020), а також її наслідки обговорюються з точки зору зменшення контролю з боку центру над регіонами (ICG 2017). Проте поза фокусом досліджень залишається аналіз впливу реформи децентралізації на відносини між різними етнокультурними групами на місцевому рівні.

Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування» у процесах об'єднання необхідно враховувати *регіональні відмінності*, включаючи етнічні, мовні та соціально-економічні (Zakon Ukrainy 2015). По-перше, у цій статті ми ставимо перед собою запитання: *етнокультурні проблеми мотивували громади чи перешкоджали їхньому об'єднанню?* А по-друге, ми досліджуємо вплив реформи децентралізації на соціальну згуртованість на місцевому рівні, приділяючи особливу увагу її етнокультурним та етнополітичним аспектам. Із цією метою ми вивчаємо досвід процесу децентралізації у двох прикордонних областях України: Чернівецькій, що межує з Румунією і Молдовою; та Харківській, що межує з Російською Федерацією. Ці прикордонні регіони є особливо актуальними через їхню етнокультурну та мовну різноманітність. Ми припускаємо, що соціальна згуртованість, імовірно, послаблюється, коли раніше невеликі, досить

однорідні території об'єднуються у більш гетерогенні територіальні організації. Однак, як буде показано далі, погляди авторів розрізняються щодо того, як саме етнічне різноманіття впливає на соціальну згуртованість.

Стаття починається з короткого огляду самої реформи децентралізації, наголошуючи на аспектах об'єднання, після чого йде теоретична дискусія, яка пов'язує реформу із соціальною згуртованістю та етнокультурним різноманіттям. Після представлення емпіричної та методологічної основ дослідження, а також певної довідкової інформації щодо двох регіонів, ми презентуємо емпіричні результати, зосереджуючись як на впливі реформи децентралізації на соціальну згуртованість у нових ОТГ, так і на відносинах між етнокультурними групами, які там проживають. Ми підкреслюємо відмінності між двома регіонами та обговорюємо наші емпіричні висновки у світлі запропонованих теорій. Окрім того, ми виявляємо, що економічні причини переважають будь-які етнокультурні чи інші мотиви соціальної згуртованості для створення ОТГ. З іншого боку, у багатьох новостворених об'єднаних громадах з'явилося нове відчуття єдності, яке спирається на активну участь громадян у житті громади та повсякденне вирішення нагальних проблем, що долають етнокультурні розколи і протиріччя.

Реформа децентралізації в Україні: короткий огляд.

Ключовим елементом реформи децентралізації в Україні стало формування нового базового рівня місцевого самоврядування — об'єднаних територіальних громад. Як органи місцевого самоврядування, об'єднані громади несуть відповідальність за широкий спектр послуг на місцевому рівні: освіту, медицину, соціальне обслуговування та інфраструктуру (Tkachuk 2017).

Станом на 10 січня 2020 року (відразу після проведення польового етапу дослідження) в Україні нараховувалося 1029 об'єднаних територіальних громад у 490 районах. На той час лише 43% колишніх рад місцевого рівня (спочатку було близько 12 000) завершили процес об'єднання, але реформа ще триває¹. Об'єднання територіальних громад в Україні в різних регіонах відбувається різними темпами, без чіткої географічної закономірності: регіони-лідери у формуванні ОТГ розподілені по всій країні досить рівномірно.

Ураховуючи добровільний, принаймні на папері, характер об'єднання громад, багато адміністративно-територіальних одиниць не поспішають об'єднуватися. Тут задіяні різноманітні економічні, інфраструктурні та політичні чинники серед яких, зокрема, політико-владні: лідери ризикують втратити свої нинішні позиції при зменшенні кількості керівних посад. Також спостерігається політично вмотивоване небажання з боку місцевих державних адміністрацій делегувати повноваження новоствореній об'єднаній територіальній громаді.

¹ Інформацію про реформу децентралізації можна знайти на веб-сторінці Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України (<https://decentralization.gov.ua>).

Виклик зростаючого розриву між «ною децентралізованою та старою ієрархічною Україною» (Zhalilo et al. 2019) є ще однією перешкодою, оскільки необ'єднані громади мають обмежений спектр доступних інструментів для стимулювання власного розвитку, що утворює соціальну напругу та породжує нові форми соціальної нерівності. Критерієм добровільного об'єднання територіальних громад є їхня спроможність. «Спроможна» територіальна громада визначається як громада, де місцевих бюджетних, інфраструктурних та людських ресурсів достатньо для вирішення важливих для громади питань (Tkachuk 2018).

Утім, процес об'єднання має значний вплив не лише на розвиток економіки регіону, а й потенційно на соціальну згуртованість як на місцевому рівні, так і на регіональному або національному (Zhalilo et al. 2019). Він може посилити соціальну взаємодію на місцевому рівні, створити новий розподіл формальних та неформальних соціальних ролей і статусів, впливати на місцеву ідентичність і давати нове розуміння таким поняттям, як «сусідство», «спільнота» та «місцевість». На особливу соціальну природу українських ОТГ суттєво впливає і спосіб їхнього утворення, який розглядається як «неадміністративний», тобто висхідний і добровільний.

Ми знаходимо багато прикладів прояву адміністративного тиску, коли обласні державні адміністрації та локальні політико-економічні еліти прагнуть та здатні контролювати процес об'єднання (Bader 2020). Частково це можна пояснити сильною спадщиною радянської управлінської традиції. Такий підхід суперечить добровільному, в якому громадянам передбачається надавати вирішальну роль через відкриті та демократичні процеси об'єднання. Децентралізація може об'єднати раніше розділені сільські, селищні та міські ради, але також може спровокувати дезінтеграцію й утворення нових соціально-культурних бар'єрів. Реформа супроводжується багатьма конфліктами через примус зверху та опір знизу. Тож емпіричне питання цієї статті ми формулюємо таким чином: *наскільки реформа децентралізації сприяє посиленню соціальної згуртованості?*

Ураховуючи українську етнокультурну специфіку, означену тему необхідно розглядати ще й у зв'язку з етнокультурним різноманіттям України, із залученням та участю етнічних та мовних груп, що проживають в об'єднаних громадах. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» відзначає необхідність урахування історичних, природних, етнічних, культурних та інших факторів, що впливають на соціально-економічний розвиток ОТГ. Ці аспекти особливо актуальні в багатьох прикордонних районах, де різні етнокультурні групи можуть проживати в безпосередній близькості одна від одної, або компактно (як у Чернівецькій області), або змішано (як у Харківській області).

У переважній більшості досліджень висвітлюються економічні та політичні аспекти реформи децентралізації (дивіться, наприклад, монографію під редакцією Shelest & Rabinovich 2020). Також досліджуються і більш чутливі теми, як, наприклад, соціальна згуртованість, політики ідентичності, етнокультурне розмаїття в Україні (Onuch et al. 2018). Утім зв'язок між ними, а саме вплив реформи децентралізації та процесів об'єднання на соціальну згуртованість й етнокультурну єдність

у новостворених громадах, не був достатньо ретельно опрацьований і проаналізований. Досвід українських революцій і міжнародних конфліктів показує, що соціокультурні особливості за певних обставин можуть набувати сильної рушійної сили, яка здатна змінювати соціальний порядок.

Зв'язок між децентралізацією, соціальною згуртованістю та етнокультурним різноманіттям

Немає однозначної думки щодо визначення та застосування поняття «соціальна згуртованість». Джозеф Чан з колегами розрізняють два основних підходи: *академічний* та *політико-орієнтований* (Chan et al. 2006). Зацікавленість політиків значною мірою зумовлена широко поширеною занепокоєністю щодо соціальної дезінтеграції, що викликана глибокими суспільними змінами, такими як зростання етнокультурного різноманіття, збільшення розриву між багатими та бідними (Wilkinson & Pickett 2010), скорочення видатків держави загального добробуту, секуляризація та технологічні зміни, які роблять життя людей менш пов'язаним із місцевістю (Castells 1998). Такий політико-орієнтований підхід розглядає соціальну згуртованість як кінцеву мету, до якої має прагнути суспільство; це передбачає покращення «здатності суспільства забезпечити добробут усіх його членів, мінімізацію диспропорцій та уникнення маргіналізації» (Council of Europe 2008), «благополуччя всіх його членів, боротьбу із виключенням і маргіналізацією, створення почуття приналежності, сприяння до довіри та пропозиції своїм членам можливості висхідної мобільності» (OECD 2012). Іншими словами, соціальна згуртованість є макросоціальним явищем.

Означений підхід меншою мірою стосується таких макросоціальних характеристик соціальної згуртованості, як якість «єдності» громади, ідентичність, ціннісні орієнтації і міжособистісні відносини. Та все ж, означені аспекти були теоретизовані в рамках саме академічного підходу, який, тим не менш, не зміг забезпечити однорідне розуміння соціальної згуртованості (Friedkin 2004). Як підсумовують Ксав'є Фонсека та його колеги (Fonseca et al. 2019), визначення соціальної згуртованості в дослідницькій літературі включає широкий діапазон аспектів, таких як відсутність конфлікту або злочинності (Durkheim 1897), здатність суспільства забезпечувати добробут усіх його членів (Council of Europe 2008), бажання індивідів бути приналежним до групи (Festinger et al. 1950), обсяг і сила взаємного позитивного ставлення між людьми (Lott & Lott 1966), порядок і стабільність, що забезпечуються певними спільними цінностями і нормами (соціальним капіталом) у суспільстві (Parsons 2013), міцність зв'язків індивідів з групою (Braaten 1991), постійний процес розвитку спільноти (Jeannotte 2003).

У своєму порівняльному дослідженні соціальної згуртованості у кількох західних та азійських суспільствах Ян Делі та його колеги прийшли до висновку, що соціальні відносини та мережі, соціальна та політична довіра, толерантність, громадянська свідомість, партисипація та відсутність конфліктів розглядаються як складові соціальної згуртованості майже в усіх підходах (Delhey et al. 2018).

Однак інші аспекти, такі як економічна нерівність, ціннісний консенсус, суб'єктивне благополуччя та етнічна однорідність, залишаються досить суперечливими.

У цій статті ми працюємо з визначенням соціальної згуртованості, яке визнає багатомірність концепції і є релевантним для її аналізу на рівні місцевої спільноти. Ми застосовуємо поняття соціальної згуртованості, запропоноване Георгієм Драголовим та його колегами; вони визначають соціальну згуртованість як «якість соціальної співпраці та єдності колективу, визначених у геополітичних термінах (держава, місцева громада тощо), що виражається у ставленні та поведінці її членів». Таким чином, соціально згуртоване суспільство (у нашому випадку місцева громада, ОТГ), «характеризується стійкими соціальними відносинами, позитивним емоційним зв'язком між окремими членами та спільнотою, і яскраво вираженою орієнтацією на загальний добробут» (Dragolov et al. 2016).

Як аналітичний інструмент і для того, щоб екстраполювати концепцію соціальної згуртованості на наші дослідницькі кейси, ми застосовуємо п'ятивимірну модель соціальної згуртованості, запропоновану Джейн Дженсон (Jenson 1998). Використовуючи дослідницьку літературу, вона розділила концепцію на складові виміри або вісі: *приналежність/ізолюваність* (спільні цінності та наявність колективної ідентичності); *включення/виключення* (рівність можливостей на економічному ринку); *участь/незалучення* (політична та соціальна участь); *визнання/неприйняття* (повага і толерантність до різноманітності); та *легітимність/нелегітимність* (підтримка легітимності інститутів). Ця модель включає в себе реляційні, ідейні та поведінкові аспекти визначення Драголова та його колег, поєднуючи політичну орієнтацію (ефекти реформи децентралізації) з увагою до мікросоціальних характеристик концепції.

У цій статті ми шукаємо відповіді на запитання, чи є ці виміри актуальними для ОТГ у контексті українського прикордоння, як вони реалізуються, а також проявляються до та після об'єднання громади.

Учені пропонують суперечливі теорії щодо причин впливу етнокультурного різноманіття на соціальну згуртованість, зазвичай наводячи аргументи на користь негативного взаємозв'язку. Вони наголошують, що жителі гетерогенних спільнот мають менше довіри один до одного, а формальні та неформальні мережі зазвичай є слабкими (Putnam 2007). Однак інші вчені стверджують, що не різноманітність, а етнічна концентрація є шкідливою для соціальної згуртованості (Vervoort et al. 2011), і що саме несприятливий стан, а не різноманітність, має найбільш негативний, фатальний вплив (Laurence 2009).

Відповідно до теорії конфліктів (Blalock 1967), етнічно різноманітні соціальні середовища викликають почуття загрози та тривоги між групами меншості та більшості, і такі відчуття виникають через реальну або уявну конкуренцію за дефіцитні ресурси (Bobo 1988); також вони пов'язані із соціальною ідентичністю (Tajfel 1981) та відносними позиціями у владі та ієрархії статусів (LeVine & Campbell 1972). Це породжує стереотипні характеристики та дискримінаційне ставлення до етнічних меншин (Giles & Buckner 1993).

На відміну від теорії конфліктів, теорія міжгрупового контакту стверджує, що расове та етнічне різноманіття може зменшити стереотипи та упередження, підводячи людей до прямого контакту з представниками інших етнічних груп (Hewstone & Brown 1986). Тому прямий контакт між різними етнічними групами знижує широкий спектр ціннісних та поведінкових типів негативної позагрупової оцінки (Pettigrew & Tropp 2006).

Наше тематичне дослідження включає місцеві спільноти, які в результаті реформи децентралізації швидко перейшли від етнокультурної однорідності до злиття у більші за розмірами об'єднані громади, що, як правило, призводило до значного етнокультурного різноманіття і змішування різних соціальних груп. *Чи підходять теорії конфлікту або контакту для пояснення впливу цих процесів на соціальну згуртованість?* Таке наше емпіричне питання, на яке ми прагнемо пролити світло.

Тут ми сформулювали два загальних дослідницьких питання:

- 1) Яким чином проблеми соціальної згуртованості (якщо такі були), а особливо – етнокультурний аспект, – вплинули на створення ОТГ під час впровадження реформи децентралізації в прикордонних регіонах?
- 2) Яким чином децентралізація вплинула на соціальну згуртованість і, зокрема, на взаємодію між різними етнокультурними групами у новостворених ОТГ?

Дані, методи, кейси

Дані та методи

Польовий етап дослідження був реалізований у Харківській та Чернівецькій областях протягом жовтня 2019 року. Загалом у зборі даних взяли участь 12 дослідників, зусиллями яких було проведено 89 напівструктурованих інтерв'ю з експертами та 11 фокус-групових інтерв'ю. Із них у 26 інтерв'ю мова йшла про те, як поточна реформа децентралізації у нових ОТГ впливає на етнокультурну складову соціальної згуртованості. Утім питання децентралізації також висвітлювалися і в інших частинах емпіричного матеріалу, де в інтерв'ю мова йшла про реформу освіти та політичні події на місцевому рівні (дивіться інші статті цього випуску).

Напівструктуровані інтерв'ю, що були присвячені реформі децентралізації, проводилися переважно з експертами з питань децентралізації, представниками громадянського суспільства, місцевими виборними посадовцями та місцевою адміністрацією. Окремо проводилися фокус-групові інтерв'ю із вчителями та батьками, що проживають в об'єднаних громадах, для отримання інформації про те, як реформа децентралізації впроваджується знизу (на мікросоціальному рівні). Путівники з інтерв'ю були розроблені у співпраці українських та

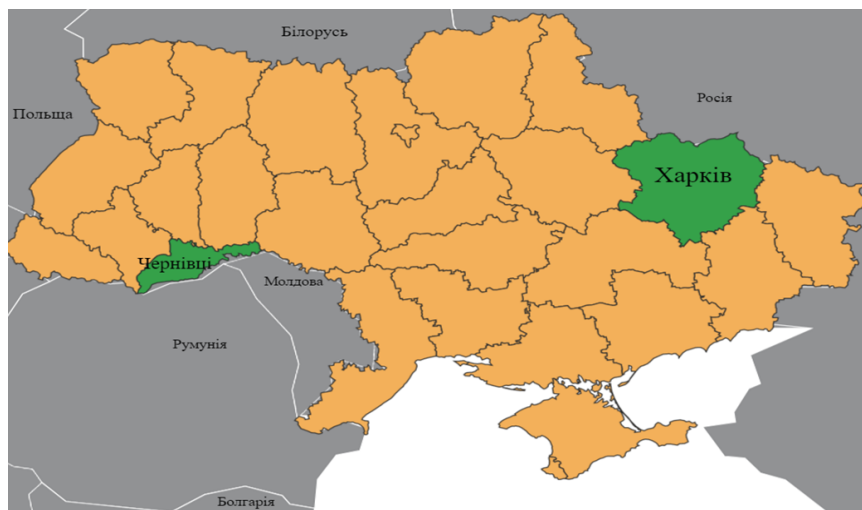
норвезьких учасників проекту, з широким простором для адаптації до різних категорій опитаних та місцевих умов під час інтерв'ю.¹

Питання про «соціальну згуртованість» не ставилися безпосередньо: інтерв'юери використовували терміни, які, як очікувалося, були б більш знайомими інформаторам; мова йде про частково похідні від категоризації соціальної згуртованості Дженсон: *належність, включення, єдність, різноманітність, напруженість, конфлікт, участь* тощо. Через ризик того, що питання про етнічне різноманіття та конфлікти можуть викликати суспільно бажані відповіді, ми подали запити на конкретні приклади діяльності та практики, які б підтверджували твердження про етнічну гармонію. З огляду на етичні проблеми та враховуючи чутливість деяких питань, які висвітлювалися, респондентам було обіцяно підтримувати сувору анонімність². Далі ми посилаємося лише на категорію респондентів та регіон, що унеможлиблює відстеження тверджень про конкретних осіб чи конкретні місця.

Ситуація у Харківській та Чернівецькій областях

Харківська та Чернівецька області є прикордонними регіонами. Харківська область розташована на сході України (поруч з конфліктом на Донбасі) і межує з Російською Федерацією; Чернівецька область розташована в Західній Україні і межує з Румунією та Молдовою (див. рис. 6.1). Ці регіони зазнали сильного впливу Російської (Харківська) та Австро-Угорської (Чернівецька) імперій, до яких вони колись належали.

Рис. 1. Мапа, що показує розташування регіонів, обраних для проведення польового етапу дослідження

¹ Інтерв'ю проводилися тією мовою, якій надав перевагу респондент, але з помірним проханням використовувати російську мову під час інтерв'ю, до яких були залучені норвезькі дослідники, які не володіють українською мовою. Усі інтерв'ю були закодовані в програмі Nvivo Pro 12. Коди були розроблені в ітераційному процесі, заснованому на структурі посібника з інтерв'ю, але з урахуванням уточнення кодів під час кодування.

² Проект ARDU (Акомодація регіонального розмаїття в Україні) отримав етичне підтвердження від Норвезького центру дослідницьких даних (NSD), яке підтверджує, що обробка персональних даних у проекті відповідає законодавству про захист даних.

Харківська область відноситься до історичного етнокультурного регіону «Слобожанщина» і характеризується домінуванням двох етнічних груп: українців і росіян. Проживаючи разом протягом декількох століть, вони впливали один на одного, утворюючи специфічне етнокультурне середовище, для якого є притаманним суміш мов (наприклад, суржик), культур, розмиття культурних кордонів конкретного етносу (Søvik & Filippova 2005; Pirie 1996).

Чернівецька область, як історичний етнокультурний регіон, називається «Буковина» (вона утворює північну частину регіону, а південна частина розташована на території Румунії). Для цього регіону властива традиція етнічного змішування населення, у якому домінують українські та румунські етнічні групи (Bureiko et al. 2020). За мовою та культурою обидві етнічні групи, як правило, уникали змішування і значною мірою їм вдалося зберегти свою етнічну приналежність від розмивання.

За розміром території Харківська область є четвертою за величиною в Україні, а Чернівецька – найменшою. Населення Харківської області складає 2,67 млн осіб; Чернівецької області – 901 тисяча осіб. Економічна потужність та інфраструктурний потенціал Харківської області значно розвиненіші, ніж у Чернівецькій області.

Етнічний, мовний та національний склад регіонів не фіксувався з часу останнього національного перепису населення, що був проведений у 2001 році. На той час у Харківській області українці становили 70,7% від загальної кількості населення, росіяни – 25,6%, а всі інші етнічні групи складали менше одного відсотка. У Чернівецькій області населення за ознакою національності складалося з українців – 75,0%, румунів – 12,5%, молдаван – 7,3%, росіян – 4,1% та представників інших етнічних груп – 1,1%.¹ Через еміграцію та інші демографічні зміни, а також політичні події, які вплинули на самоідентифікацію та використання мови, склад, імовірно, значно змінився з 2001 року, і сьогодні в обох регіонах більше людей ідентифікують себе як етнічних українців і використовують українську мову для спілкування (Kulyk 2017).

Територіальні, демографічні та економічні особливості кожного з регіонів прямо чи опосередковано відображаються і в процесі реформи децентралізації. У рейтингу швидкості формування ОТГ Чернівецька область, на момент проведення польового етапу дослідження, посідала 9-те місце серед областей України, а Харківська – 14-те (Detsentralizatsiia 2019: 10). Однак у перший період реформи об'єднання в Чернівецькій області відбувалося набагато швидше.

Ці два регіони значно відрізняються за багатьма демографічними та соціально-економічними показниками, але обидва регіони є територіями, де зустрічаються різні елементи пост-імперської, національної та транснаціональної просторовості й темпоральності. Крім того, оскільки обидва регіони були багатоетнічними протягом століть, етнокультурне різноманіття залишається «нормативним полем»,

¹ Мовний склад щодо рідної мови у Харкові складав наступні показники: українська – 53,8%, російська – 44,3%, інші мови – 1,9%; тоді ж як у Чернівецькій області цифри були наступними: українська – 75,6%, румунська та молдавська – 18,7%, російська – 5,3%, інші мови – 0,4%.

що формує відносини між різними групами, які тут проживають. Це робить їх особливо актуальними для вивчення впливу процесів об'єднання на соціальну згуртованість.

Емпіричні результати.

Переходячи до наших емпіричних результатів, у цій статті ми спочатку досліджуємо роль соціальної згуртованості та етнокультурного різноманіття для ухвалення рішень про об'єднання. Потім ми аналізуємо вплив децентралізації на різні аспекти соціальної згуртованості у новостворених ОТГ, включаючи специфічні етнокультурні аспекти в окремій частині цієї статті. Зрештою, ми вказуємо на деякі важливі подібності та відмінності між двома регіонами.

Рішення про об'єднання: економічні та інфраструктурні проблеми

Якщо ми не пропонували нашим співрозмовникам подивитися на процес об'єднання крізь призму концепції Дженсон, то вони рідко згадували фактори соціальної згуртованості, які б впливали на рішення про об'єднання. Для абсолютної більшості при ухваленні рішення про те, з ким об'єднуватися, економічні міркування та вплив на рівень життя переважили будь-які побоювання щодо впливу об'єднання на місцеву ідентичність, єдність спільноти та міжгрупові відносини. Наші інтерв'ю показали, що будь-який можливий вплив на соціальну згуртованість буде скоріше похідним результатом (дивіться нижче), а не основною / головною мотивацією для громад у прийнятті рішення про об'єднання.

Об'єднання рідко спиралось на спільну місцеву ідентичність чи ідею. Більш значущими були практичні та прагматичні міркування, прикладом чого є ця заява місцевого чиновника з Чернівецької області:

Єдине, що нас усіх об'єднує, це бажання грамотніше та раціональніше організувати розподіл ресурсів. Немає загальної ідеї. [...] Рішення про об'єднання було засноване на економічних міркуваннях. І другий елемент, географічне положення, наскільки це дасть додаткові можливості в плані організації інфраструктури. Те, що була б якась основна ідея — етнічна чи соціальна — ні, цього не існує. Єдина ідея полягала в тому, щоб покращити раціональний розподіл коштів між усіма членами громади.

За словами наших респондентів, етнокультурний склад потенційних ОТГ майже ніколи не фігурував на порядку денному в місцевих дискусіях про об'єднання. Порівняно з іншими проблемами, серед яких економічні та матеріальні, міркування про інфраструктуру та географічну близькість були набагато важливішими:

Етнічна складова тут не є центральною, ми всі поділяємо одні й ті самі цінності: це ефективне управління, це знайти хорошого лідера, який очолить громаду; це речі, які були поставлені на перше місце у наших обговореннях. (Чернівецька область, експерт з децентралізації)

Насправді використання критеріїв етнокультурних відмінностей для формування ОТГ навіть було описано як архаїчне та відстале:

Наше село – українське, але ми не звертали уваги на це: якою мовою говорять люди, які свята святкують. Для сучасної людини є робота, їй потрібен дах над головою, щоби було, що їсти. Більше того, без транспорту і без сполучення нікуди не дінешся. Ну, в основному були використані ці критерії, які потрібні сучасній людині. Тут не було місця для духовних чи патріотичних амбіцій – ну, ми все це проігнорували. (Чернівецька область, місцевий чиновник)

Як зазначалося раніше, Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» передбачає, що враховуються історичні, природні, етнічні, культурні та інші фактори, що впливають на соціально-економічний розвиток територіальних громад. Коли ми нагадали про це місцевим чиновникам і запитали, чи були враховані ці принципи при створенні об'єднаної громади, відповіді були різними. Дехто прямо відповів, що питання не стояло на порядку денному, або що його проігнорували. Інші відповіли, що це було враховано, і посилалися на історичні корені, які об'єднували ОТГ.

Лише кілька респондентів, і зазвичай лише після того, як їх про це запитали, вказали, що етнокультурний склад сусідніх сіл брався до уваги у формуванні нових ОТГ. У Чернівцях це було частіше, ніж у Харкові:

Можна помітити слабку тенденцію, що українські громади намагаються об'єднатися одна з одною, тоді як румунські громади все більше тяжіють до інших румунів. Вона [тенденція] не настільки виражена, але подекуди така тенденція присутня. [...] Ну, мабуть, це на рівні менталітету, чи я не знаю. [...] Я не чув, однак, про категоричну відмову, в якій українська громада відмовилася б приєднатися до румунської. (Чернівці, місцевий чиновник)

Два виміри соціальної згуртованості Дженсон поставили особливо актуальні в процесі об'єднання. Перше, *включення/виключення*, є прикладом турботи про розподіл ресурсів між селами та містами-учасниками. Те, що ресурси повинні розподілятися справедливо між часто більш винахідливими містами та більш віддаленими селами, було одним із головних питань порядку денного і слугувало сильною мотивацією для рішення про об'єднання. Наступним виміром, який часто підкреслювали, є вісь *легітимність/нелегітимність*. Це стосувалося розподілу повноважень у нових об'єднаних громадах; того, як різні села будуть представлені в установах ОТГ; рішення про те, де розмістити центр громади; залучення громадян до рішень про об'єднання тощо. Незважаючи на напруженість та дискусії у деяких питаннях під час об'єднання, реформа децентралізації, як зазначали учасники інтерв'ю, в цілому відбувалася мирно, рівномірно і вдало.

Соціальна згуртованість після об'єднання: нові простори для участі

Щоб встановити, чи є вплив на соціальну згуртованість, включаючи відносини між етнокультурними групами, одним із найбільш помітних наслідків об'єднання, ми запитали наших співрозмовників, що вони вважали найважливішими досягненнями та проблемами після створення ОТГ. Опитані в обох регіонах відзначили більший доступ до ресурсів і можливості для громади встановлювати власні пріоритети розвитку, розподіляючи бюджетні кошти відповідно до місцевих потреб. У фокус-групових інтерв'ю учасники відзначили

помітні інфраструктурні зміни в місцевих громадах у результаті виділення ресурсів на потреби ОТГ. Більшість опитаних стверджували, що переваги явно переважають будь-які проблеми, пов'язані з об'єднанням.

Також не згадувалося про негативний вплив на будь-які аспекти соціальної згуртованості серед ключових проблем, коли респонденти говорили про процес об'єднання. Проблеми включали такі питання, як передбачувана конкуренція між різними рівнями влади, особливо між ОТГ і міським, районним та обласним (регіональним) рівнями. Деякі респонденти наголосили про дефіцит професіоналів, які не бажають працювати в нових органах влади при ОТГ через низьку заробітну плату та непривабливість роботи у віддалених селах і містах. В одному ОТГ деякі респонденти були стурбовані нібито узурпацією влади керівником громади у процесі об'єднання. Нарешті, невизначеність щодо майбутнього реформи була опосередкованою: деякі респонденти побоювалися, що найближчим часом виникне більше напруги та конфліктів у зв'язку з тим, що реформа децентралізації перейде від добровільної до адміністративної фази, і більше громад будуть змушені об'єднуватися.

Відповідаючи на пряме запитання щодо впливу реформи на відносини між різними групами населення (спочатку ми не натякали ні на які етнокультурні аспекти), деякі респонденти вважали, що занадто рано оцінювати, чи вплине реформа на почуття єдності між селами та людьми в ОТГ. Батьки у харківській фокус-групі, де об'єднання відбулося у 2017 році, погодилися, що робити висновки зарано, констатуючи це твердження такими словосполученнями: «Поки що важко сказати»; «Це все ще таке нове»; «Громаді лише два роки»; «Прошло небагато часу».

Кілька учасників інтерв'ю стверджували, що нічого особливого в плані інтеграції та єдності громади не сталося. Наприклад, представник НУО, опитаний у Харківській області, сказав: «Об'єднання, здебільшого, не торкається стосунків між людьми, скоріше це просто злиття владних структур на місцевому рівні. Спілкування між людьми не змінилося». Він стверджував, що єдина зміна з потенційним довгостроковим впливом на згуртованість стосується лише транспортної інфраструктури (дороги та громадський транспорт), що сприяє кращому зв'язку між селами та центром громади.

За словами місцевого експерта з децентралізації в Харківській області, невідповідність декларацій політиків/медіа реальності є однією з причин, чому деякі люди глузують і жартують з приводу об'єднання:

Раніше ми були селом, тепер ми ОТГ, ура! [сміється] Я не вірю, що мешканці помітили якісь зміни щодо себе. Можливо, дещо змінилося в їхньому поселенні, але в їхньому приватному домі майже нічого.

Так само, багато з наших респондентів скептично ставилися до того, чи зрозуміла більшість людей, що насправді означає об'єднання.

Це можна інтерпретувати як вказівку на те, що реформа насправді не настільки актуальна в їхньому повсякденному житті. Або розглядати це як реакцію на медіа-дискурс, який, як правило, представляє реформу як дуже успішну (Aasland 2018), тоді як багато місцевих жителів сприймають її зовсім по-іншому.

Однак у більшості ОТГ респонденти наголосили на важливому впливі реформи децентралізації на місцеву соціальну згуртованість. Хоча це не було вказано як головна мотивація до об'єднання, наші респонденти навели багато прикладів того, як об'єднання посилює місцеву активність, зблизило людей і тим самим зміцнило місцеву єдність. Просто бути разом і бути більшими [мається на увазі розмір громади] вважалося великою перевагою:

Якщо раніше селища були самостійними, то тепер у їхній ОТГ їх багато, і разом вони здатні вирішувати багато проблем. (Харківська обл., експерт з децентралізації)

Те, що цей процес зблизило людей, було особливо помітно в тих місцях, де були об'єднані села зі спільним історичним корінням. Це могло бути з дорадянських часів, як у випадку з ОТГ, здебільшого заснованим на поселенні російських старообрядців на околицях Російської імперії на території сучасної Харківської області. А може бути з пізнішого часу, наприклад, з ОТГ у Чернівецькій області на території колишнього радянського колгоспу, де збереглися спогади про попереднє спільне життя.

Процес об'єднання сприяв соціальній активізації людей у багатьох селах. Тепер вони мали можливість впливати на майбутнє свого села: на громадських зборах та інших місцевих заходах вони зустрічалися з іншими людьми та обговорювали питання, що стосувалися чогось спільного. Хоча у деяких громадах це призвело до виникнення конфліктних ситуацій та ворожості, наприклад, при ухваленні рішення про те, де розмістити новий центр ОТГ. Проте респонденти повідомили, що процеси зазвичай відбувалися з достатньою прозорістю та часто з підвищеним рівнем залучення місцевих органів влади:

Це дало змогу людям протягом цих чотирьох років створити певне відчуття товариства, почуття участі, що хтось рахується [...] зважає на них із ними, що вони можуть впливати на процеси у своїй громаді та своїй країні. (Чернівецька область, експерт з децентралізації)

Якщо раніше місцеві питання вирішувалися «згори», то сподівання, що рішення будуть прийматися на місцях, тепер об'єднує людей: «[...] ми більше не є частиною району, ми – самостійна одиниця! Ми справляємося [...] Пораємося самі, це дає нам відчуття єдності».

Проте не скрізь зі створенням ОТГ зросла соціальна активність місцевого населення. Це могло бути пов'язано з відсутністю бажання керівників залучати мешканців, а іноді також з пасивністю та небажанням брати активну участь у зборах громади. У таких громадах суспільно-політичний абсентеїзм ставав способом уникнути участі в місцевій політиці та управлінні.

Тому деякі посадовці місцевого самоврядування, окрім керівництва ОТГ, вважали за важливе мотивувати мешканців брати участь у прийнятті місцевих рішень.

Лідерські здібності були критерієм місцевої єдності та згуртованості, на чому і наголосили респонденти. За словами учасника інтерв'ю, в одній громаді Харківської області було проведено опитування мешканців щодо ключових факторів подальшого розвитку їхньої об'єднаної громади. Більшість відповіла, що це залежить в основному від керівництва: особливо важливою була здатність керівника громади розвивати всю ОТГ. Один із опитаних експертів у Чернівцях пояснив, що протягом перших років після об'єднання багато керівників ОТГ свідомо виділяли біднішим селам більшу частину бюджету, щоб вирівняти рівень життя між селами та заможнішими містами, щоб створити більшу єдність і спільну ідентичність у всій громаді.

Так само і здатність заступників голови ОТГ працювати в команді, а не лише боротися за інтереси свого села чи міста, була підкреслена респондентами як вирішальна для єдності об'єднаної громади. Те, що депутати сидять за одним столом, розподіляють ресурси та вирішують спільні проблеми, зближує їх, і це дає позитивні результати для місцевих мешканців:

... потрібно розділити гроші, бюджет і поділити їх справедливо, пропорційно. Жоден «дядько» до вас не прийде це робити, як це було раніше, коли приїжджали з району чи області». (Чернівецька обл., місцевий чиновник)

Також частіше, ніж раніше, збираються люди з різних частин ОТГ. Одним із прикладів є численні фестивалі, на яких села та міста, які святкували раніше окремо, почали нову практику спільних святкувань всією громадою. Це також посилює відчуття спільної ідентичності.

Іншими способами об'єднання людей, які деякі респонденти вважають важливішими за спільні фестивалі та святкування, є громадські слухання та спільні зустрічі з питань, важливих для всього населення громади:

Проведення громадських слухань — це одна з можливостей об'єднання людей. І коли люди зберуться разом — не на державне свято, а з певною метою, — то вони, швидше за все, почнуть виробляти щось спільне. (Харківська область, експерт з децентралізації)

В одній з харківських ОТГ, яку ми відвідали, було запроваджено бюджет участі, де мешканців запрошували подавати власні пропозиції щодо громадських проектів. Щоб оголосити «переможця», усі жителі громади мали право взяти участь в онлайн-голосуванні. Учасники фокус-групи, яка обговорювала цю ініціативу, погодилися, що цей процес підвищив громадянський дух жителів громади, і що відібрані проекти принесли користь людям з різних частин ОТГ.

Однак визначення ступеня, в якому процеси об'єднання утворюють відчуття нової ідентичності, солідарності чи єдності у нових громадах, видається передчасним. Щоб такі перетворення прижилися, потрібен час, і багато залежатиме від подальшого розвитку реформи. Хоча чимало мешканців, як і раніше, відчують свою первісну ідентичність як пов'язану з їхнім місцевим селом, багато залежатиме від того, чи відчують вони, що поділяють спільні інтереси, як підкреслив один із респондентів:

Кожен, хто живе на території певного села, є насамперед патріотом цієї «малої батьківщини», і, звичайно, буде виступати за ці інтереси і захищати їх. Але все-таки нам якось вдалося зібрати людей і включити їх у вирішення проблем, які важливі для всього нашого [назва АТЦ]. (Харківська область, місцевий чиновник)

Місцевий чиновник у Чернівцях заявив, що такі спільні інтереси можуть навіть запобігти локальному конфлікту, коли на кін поставлено щось важливе, наприклад, зовнішні інвестиції у місцеву економіку:

Ми достатньо мудрі, щоб все було добре. Якщо десь є конфлікт, то інвестор не піде туди, де конфлікт. Він захоче, щоб все було добре, зустріти нормальних людей, які можуть просто спілкуватися. Тому ми намагаємося бути добрими, хорошими для інвесторів. (Чернівецька область, місцевий чиновник)

Поки що матеріальні міркування, здається, переважають соціальну згуртованість об'єднаних громад як мотивацію та результат об'єднання. З іншого боку, оскільки мешканцям вдається разом вирішувати повсякденні проблеми та виклики, святкуючи фестивалі та створюючи нові простори для спілкування, цілком ймовірно, що з часом може розвинути сильне почуття єдності. Це може пройти швидко і рівно; деякі громади, які ми відвідали, вже могли продемонструвати видимі результати через кілька років після об'єднання. В інших ОТГ процес рухається повільніше, з періодами підвищеної напруженості та конфліктів.

Таким чином, вісь *участь / незалучення* виділяється як найбільш важливий вимір для зміцнення або послаблення соціальної згуртованості в ОТГ одразу після їх створення. Наші висновки також показують, що ця вісь поєднується з іншими осями соціальної згуртованості, такими як *приналежність/ізолюваність* та *визнання / неприйняття*, і впливає на них. Завдяки розширеним можливостям участі в житті громади, мешканці, здається, отримують більше відчуття приналежності до громади. Вісь *визнання / неприйняття* підкреслюється, коли йдеться про те, як установи ОТГ справляються з прийняттям і толерантністю до різноманітності. Можна очікувати, що рівень збільшиться, коли раніше однорідні села об'єднуються в більш різноманітні, гетерогенні з етнокультурної точки зору об'єднані громади, як буде досліджено нижче.

Етнокультурні відносини у фокусі наслідків об'єднання громад

Як зазначалося, етнокультурні особливості рідко називалися серед факторів, що сприймалися важливими, коли села вирішували, з ким об'єднатися. У більшості громад питання етнічної належності та етнічної ідентичності не стали лініями розмежування між людьми і після створення ОТГ. Знову ж таки, це питання не піднімалося в наших інтерв'ю, якщо не підказував інтерв'юер, а коли ми запитували напряду, його зазвичай відхиляли як абсолютно нерелевантне.

Наші респонденти давали різні пояснення очевидно непорушеної етнокультурної гармонії в нових і більш гетерогенних об'єднаних громадах.

По-перше, довга історія мирного багатонаціонального та полікультурного співіснування як у Чернівецькій, так і в Харківській областях зробила різноманітність правилом, а не причиною внутрішнього конфлікту. Наступні два уривки є репрезентативними для багатьох таких тверджень:

У нас немає протистоянь між людьми: росіянин розуміє українську, а українець розуміє російську. Це питання ніколи не здавалося актуальним і ніколи не було умовою протистояння в нашій громаді. (Харківська область, місцевий чиновник)

[Нам] вдалося об'єднати сусідні села, які розмовляють різними мовами. Чому це так? [...] Ми робимо це, тому що ми живемо пліч-о-пліч століттями, розмовляючи різними мовами. (Чернівецька область, експерт з децентралізації)

Взаємна повага підкреслювалася як запорука цієї етнокультурної гармонії в нових об'єднаних територіальних громадах. Це передбачало повагу до людей, які користувалися іншими мовами, крім української. Навіть державні службовці, які зазвичай повинні спілкуватися українською мовою, робили винятки, якщо місцеві жителі їх не розуміли. Таким чином, у відносинах між мешканцями та місцевою владою домінує прагматизм:

Це село та сусідні здебільшого російськомовні, все-таки треба враховувати, що більшість з тих, хто тут живе, – люди пенсійного віку, яким було б важко написати заяву чи висловити свої думки українською. І з людиною важко спілкуватися, якщо бачиш, що вона не розуміє мови. (Харківська область, місцевий чиновник)

У Харкові деякі респонденти стверджують, що напруженість з етнополітичним компонентом частіше спостерігається в місті Харкові, а не в навколишніх сільських районах, де були сформовані нові ОТГ. У цих сільських місцевостях люди століттями живуть як сусіди з невиразною етнічною ідентичністю і часто розмовляють суржилом. Крім того, деякі респонденти стверджували, що Харківська та Чернівецька області є особливо гармонійними в етнокультурному плані, тоді як напруженість і конфлікти більш поширені в інших регіонах України – як приклади були згадані Закарпаття та Одеса. Таким чином, результати нашого тематичного дослідження не слід вважати репрезентативними для всіх прикордонних регіонів України.

Проте було кілька винятків із цієї очевидної локальної етнокультурної гармонії. У кількох ОТГ, які ми відвідали, виникли місцеві релігійні суперечки після об'єднання тих, хто вважав за краще, щоб їхня церква залишалася в складі УПЦ МП, та тих, хто виступав за перехід до ПЦУ (утворена після надання Константинопольським патріархом Томосу про автокефалію). Представник місцевої влади в Чернівцях, яка зазнала досить гострих суперечок у своєму селі навколо цього питання, наголосила на важливості проявляти повагу та відвідувати церкви різних релігійних громад, а не ставати на чийсь конкретний бік. Знову ж таки, визнання різноманітності тут було центральним.

Утім, учасниками інтерв'ю відзначався й інший бік об'єднання. Голова щойно об'єднаної ОТГ вважав, що цей процес був далеким від добровільності і що його село, яке складається переважно з етнічних румунів, зазнало тиску на об'єднання з двома селами, де переважають етнічні українці.

Об'єднання було зроблено через страх бути поглиненим значно більшою міською територією: «тоді ми автоматично були б поглинені містом, і ми були б знищені як етнічна група». Злиття з українськими селами також було кращим за злиття з невеликим румунським селом зі значно меншим бюджетом. Таким чином, матеріальні турботи, здається, переважали етнокультурну однорідність як мотивацію для об'єднання. Однак подібне формальне об'єднання не призвело до єдності. Голова поскаржився на відсутність згуртованості, описуючи об'єднання як «примусовий шлюб», у якому сторони продовжують жити окремим життям і збираються разом для вирішення спільних питань лише тоді, коли це необхідно:

Ми зібралися і написали, що кожне [село] збереже те, що має. Етнічність, традиції, обряди, ми всі зберігаємо своє, а вони — своє. Території змінюватися не будуть. Кордони залишаться такими ж [...], якщо буде якийсь закон відокремлення [ОТГ], то всі збережуть те, що мали. [...] Наразі ми насправді не об'єдналися. Усі [залишаються] самі по собі. (Чернівці, місцевий чиновник)

Серед наших співрозмовників нерідко зустрічалася думка, що політики свідомо експлуатують етнополітичні суперечки для власної вигоди, щоб підняти напругу, поляризувати дебати та розділити спільноти. Дехто навіть натякав, що не має гарантії, що теперішні досить гармонійні стосунки між місцевими етнокультурними групами триватимуть, якщо виникне конфліктна ситуація. Однак цей ризик вважався відносно низьким, що відображено в наступній заяві:

Чітких змін у громадах у мовному, культурному чи релігійному плані у зв'язку з децентралізацією [...] в Україні поки що не помітно. І я вірю, що найближчим часом таких не буде. Хоча в цьому плані багато залежить від політики на центральному рівні: якщо збережеться обіцянка єдності, якщо не буде посилення заборон, то я не бачу таких ризиків. (Харківська область, експерт з децентралізації)

Інші зазначили, що реформа децентралізації є тим заходом, який може зблизити людей у країні, яка потерпає від постійного конфлікту:

Ймовірно, десь напруженість зросла, звісно, враховуючи, що відбувається радикалізація суспільства у зв'язку з війною. Певною мірою посилився суспільний розкол. Децентралізація, навпаки, покликана згладити ці розмежування. Коли люди більше усвідомлюють себе як частину цього конкретного населеного пункту, це має об'єднувати людей. (Чернівці, представник ГО)

Подібність і відмінності між двома регіонами

Незважаючи на відмінності між Харківською та Чернівецькою областями, як зазначено вище, наші результати загалом показують схожість у тому, що реформа децентралізації сприймалася як вплив на соціальну згуртованість у нових ОТГ.

Респонденти в обох регіонах згадували однакові типи досягнень та проблем децентралізації. Найбільш помітним впливом на соціальну згуртованість в обох регіонах була «активізація на місцях», що зближувала людей і таким чином зміцнювала місцеву єдність. Сам процес об'єднання спонукав жителів до участі в обговоренні майбутнього свого села та громади. І в Харкові, і в Чернівцях ми змогли відзначити важливість вісі *участь / невтручання* Дженсон для зміцнення місцевої соціальної згуртованості.

У процесі об'єднання зазвичай уникали етнокультурної напруженості, хоча опитані в обох регіонах очікували, що деякі конфлікти виникнуть після того, як перша фаза реформи, заснована на добровільному об'єднанні, буде завершена і об'єднання відбуватиметься за допомогою рішень, які приймаються на вищих адміністративних рівнях¹.

Спільним для обох регіонів є також домінування економічних мотивів: об'єднання рідко відбувалося навколо якоїсь спільної місцевої ідентичності чи ідеї, але, як правило, включало практичні та прагматичні міркування.

Тим не менш, ми виявили деякі суттєві відмінності, що впливають на соціальну згуртованість. У Харкові процес об'єднання протікав набагато повільніше, принаймні на початковому етапі реформи. Один експерт, опитаний у Харкові, запропонував таке пояснення повільного процесу об'єднання:

У Харківській області реформа йде дуже повільно, [...] з тієї простої причини, що з боку тих же громад дуже мало активності щодо об'єднання, а процес застопорився на регіональному рівні. За неофіційною інформацією, близько року-двох тому громади не допустили до виборів [голови громади та депутатів], бо не змогли перемогти «правильні люди» — я маю на увазі представників правлячої партії. [...] Ну, мені чомусь здається, що навряд чи ситуація сильно зміниться, хіба що наступного разу всіх об'єднають шляхом примусу.

Така позиція демонструє специфіку реформи децентралізації у Харківській області, яку ми визначаємо як таку, що «контролюється та проектується згори», відображаючи сильний вплив місцевої (локальної) політичної еліти. Таку тенденцію ми пояснюємо залежністю від радянських часів, яка все ще повторюється в адміністративній практиці місцевих державних адміністрацій.

Натомість, у Чернівцях пріоритет було надано місцевим рішенням про об'єднання, які характеризувалися бажанням «знизу» та добровільністю. Експерт з децентралізації навів історичні причини, щоб пояснити, чому Чернівці найперші отримали лідерство у швидкості процесу об'єднання:

[Ц]і історичні підвалини дозволили нам сформувати більш громадську, свідому місцеву громаду, яка хоче змінюватися, готова брати на себе відповідальність за рішення, знаходить лідера та знаходить рішення між собою [...]. Якщо порівнювати сільську раду п'ять років тому, і які громади зараз, то це зовсім інші повноваження, інші завдання, інші функції, ширші функції, ширші обов'язки. Тому я дуже сподіваюся на перспективи цієї реформи. Я думаю, дивлячись на мапу України, що у нас досить непогане місце.

Обидва регіони дотримувались різних підходів до впровадження реформи децентралізації. У Харкові була *«тактика малих кроків»*, де процес зайняв більше часу, але де нові ОТГ, як правило, є більшими за територією і населенням, тому вважаються більш життєздатними в майбутньому. Чернівці віддають перевагу швидшому, але *«добровільному темпу»*: ОТГ тут менші за розміром,

¹ На момент написання цього звіту ще не було визначено, коли відбудеться такий адміністративний поворот реформи.

і в майбутньому, імовірно, буде зроблено багато нових і, можливо, спірних, суперечливих доповнень до них.

Важко передбачити, яка тактика в результаті стане більш успішною. Місцеві експерти з децентралізації, яких ми опитали, як правило, віддавали перевагу підходу свого регіону. Але зрозуміло, що кожен із підходів передбачає напруженість щодо розвитку соціальної згуртованості на рівні громади. З одного боку, регіональний досвід Харкова свідчить про напруженість між елітою на рівні громади та регіональним державним управлінням, що пояснює ситуацію «контрольованого об'єднання» в цьому регіоні, залишаючи менше можливостей для місцевого впливу через процеси знизу. Через слабку участь громадян може знадобитися більше часу для розвитку місцевої єдності та нової ідентичності об'єднаної громади. З іншого боку, ризики майбутнього повторного об'єднання новостворених ОТГ у Чернівецькій області можуть зробити досягнення соціальної згуртованості на рівні громад нестабільними та крихкими в довгостроковій перспективі.

Заклучна дискусія

У цій статті ми досліджували вплив одного ключового аспекту реформи децентралізації в Україні – об'єднання менших територій у більші територіальні одиниці (ОТГ) – на соціальну згуртованість у двох прикордонних регіонах України. Зокрема, ми проаналізували, чи було етнокультурне розмаїття важливим аспектом при створенні нових громад і чи призвело об'єднання до більшої єдності або, навпаки, розпаду між етнокультурними групами.

Ми поставили два основні дослідницькі запитання: (i) Яким чином проблеми соціальної згуртованості, і особливо її етнокультурні аспекти, вплинули на створення ОТГ під час впровадження реформи децентралізації в прикордонних регіонах України? (ii) Яким чином децентралізація вплинула на соціальну згуртованість і, зокрема, на взаємодію між різними етнокультурними групами у новостворених ОТГ? По-перше, наші висновки чітко показують, що економічні мотиви об'єднання значно переважають над будь-якими міркуваннями щодо соціальної згуртованості, будь то етнічні, мовні чи релігійні. Соціальна згуртованість та етнокультурна різноманітність не були ні мотивацією, ні перешкодою для створення ОТГ під час впровадження реформи децентралізації у двох українських прикордонних регіонах, що досліджувалися нами. За одним винятком (у Чернівцях), наші респонденти не згадали етнічні чи мовні проблеми як основні елементи дезінтеграції або конфлікту.

Щодо другого питання дослідження, результати свідчать про поступовий, хоча й повільний розвиток у напрямку нового відчуття єдності в новостворених об'єднаних громадах; єдності, яка ґрунтується на активізації місцевих жителів. Такій єдності сприяють розширені соціальні взаємодії (наприклад, фестивалі, спільні інституції тощо) та практичне вирішення проблем. Хоча багато респондентів не повідомили про значні зміни, наші висновки свідчать про те, що завдяки розширенню місцевих ресурсів та нових режимів і можливостей для участі

на місцевому рівні реформа децентралізації зміцнила соціальну згуртованість на рівні ОТГ – і може продовжувати це робити.

Визнаючи, що соціальна згуртованість є багатовимірним явищем, наші тематичні дослідження показали, що різні вісі соціальної згуртованості, запропоновані Джейн Дженсон, були нерівномірно підкреслені на різних етапах процесу об'єднання (див. рис. 6.2). На початковому етапі формування ОТГ, як правило, увага приділялася осям *включення/виключення* та *легітимність/нелегітимність*, з акцентом на розподіл ресурсів та інституційну структуру між об'єднаними селами і містами. Багато що залежало від участі місцевих жителів у цьому процесі. Після того, як були створені нові об'єднані громади, вісь *участь/невтручання* виділилася через нові можливості для резидентів брати участь у житті громади в соціальному сенсі. Дійсно, вже є ознаки того, що посилення участі сприяло розвитку осей *приналежність/ізолюваність* та *визнання/неприйняття* через розвиток нового почуття єдності, яке спирається на вже встановлене визнання та повагу до різноманітності.

Рис. 2. Зв'язки між етапами формування громади та осями побудови соціальної згуртованості на основі п'ятивимірної моделі соціальної згуртованості Дженсон (1998)

Що стосується етнокультурного різноманіття, наші висновки в обох регіонах загалом підтримують «контактну» теорію: коли етнічні групи об'єднуються та спілкуються (як у новостворених ОТГ), вони також поступово мають тенденцію розвивати міцніші зв'язки, і будь-які етнокультурні проблеми залишаються позаду. В обох регіонах ми відзначили переважання економічних переваг (перевагу економічних питань) над питаннями етнокультурної однорідності під час формування ОТГ. «Нестандартний» випадок у Чернівцях, де одна ОТГ,

населена переважно етнічними румунами, зазнала тиску «згори», щоб вона об'єдналася з двома селами, чиї мешканці є етнічними українцями, розглядався як «примусовий шлюб». Якщо таке злиття сприймається як вимушене, то ознаки теорії «конфлікту» з більшою ймовірністю з'являться, коли етнічно різноманітне соціальне середовище викличе відчуття загрози та занепокоєння між групами меншості та більшості — особливо щодо реальної чи уявної конкуренції за дефіцитні ресурси та відносні позиції у владних і статусних ієрархіях. Таким чином, як історичний етнокультурний контекст, так і поточні соціально-економічні умови, у яких відбувається реформа, можуть вплинути на те, чи вийдуть на перший план лінії розмежування між етнокультурними групами.

Крім того, ми відзначили деякі суттєві відмінності в реалізації реформи децентралізації у двох регіонах, які вплинули на соціальну згуртованість. Різні темпи просування реформ показують різні «джерела» потоку децентралізації: «внутрішнє», що характеризується місцевими рішеннями про об'єднання, які виглядають як «знизу вгору» та добровільними в Чернівцях, і «контрольованим, розробленим згори» у Харкові, що свідчить про сильніший вплив місцевої політичної еліти. З них харківський досвід видається ближчим до радянської традиції державного управління. Проте ми не спостерігали більшого конфлікту щодо конкретних процесів чи результатів укрупнення в Харківській області, ніж у Чернівцях, незважаючи на більше залучення місцевих жителів до процесу об'єднання в останньому випадку.

Хоча об'єднання в деяких ОТГ, які ми відвідали, ще не мало серйозного впливу на соціальну згуртованість, помітні ефекти вже спостерігалися в більшості місць, де посилення місцевої участі повільно викликало нове відчуття єдності між об'єднаними територіальними громадами. Однак ця єдність може виявитися крихкою і може бути поставлена під сумнів, якщо внутрішні конфлікти або зовнішні події розпалять і порушать ці нові лояльності та ідентифікації.

Бібліографія:

- Aasland, Aadne and Lyska, Oleksii (2020). Signs of progress: Local democracy developments in Ukrainian cities. In *Decentralization, Regional Diversity, and Conflict*, Shelest, Hanna and Rabinovych, Maryna (eds). Cham: Palgrave Macmillan.
- Aasland, Aadne. (2018). Mot økt folkelig innflytelse? Desentralisering og lokaldemokrati i Ukraina. *Nordisk Østforum* 32: 174–194.
- Bader, Max. (2020). Decentralization and a risk of local elite capture in Ukraine. In *Decentralization, Regional Diversity, and Conflict: The Case of Ukraine*, Shelest, Hanna and Rabinovych, Maryna (eds). Cham: Palgrave, 259–282.
- Blalock, Hubert (1967). *Toward a Theory of Minority-group Relations*. New York: Wiley.
- Bobo, Lawrence. (1988). Group conflict, prejudice, and the paradox of contemporary racial attitudes. In *Eliminating Racism*, P. A. Katz and D. A. Taylor (eds), New York: Plenum Press, 85–114.
- Braaten, Leif. (1991). Group cohesion: A new multidimensional model. *Group* 15(1): 39–55.

- Bureiko, Nadiia, Moga, Teodor, Gheorghiu, Alexandra and Ibănescu, Bogdan-Constantin. (2020). Between the home and kinstate: Self-Identification and attachment of Ukrainians and Romanians in the Ukrainian–Romanian Borderland of Bukovina, *Problems of Post-Communism*. DOI: <https://doi.org/10.1080/10758216.2020.1734470>.
- Castells, Manuel (1998). *End of Millennium. The Information Age: Economy, Society and Culture*. Hoboken: Wiley-Blackwell.
- Chan, Joseph, To, Ho-Pong and Chan, Elaine (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social Indicators Research* 75(2): 273–302.
- Council of Europe. (2008). *Report of High-level Task Force on Social Cohesion: Towards an Active, Fair, and Socially Cohesive Europe*. Strasbourg: Council of Europe.
- Delhey, Jan, Boehnke, Klaus, Dragolov, Georgi, Ignácz, Zsófia, Larsen, Mandi, Lorenz, Jan and Koch, Michael. (2018). Social cohesion and its correlates: A comparison of Western and Asian societies. *Comparative Sociology* 17(3–4): 426–455.
- Detsentralizatsiia. (2019). Monitorynh protsesu detsentralizatsii vlady ta reformuvannia mistsevykh orhaniv derzhavnoi vlady [from Ukr.: Monitoring of the process of decentralisation of power and reform of local government bodies], 10 November, <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/494/10.11.2019.pdf> (accessed 27 April 2023).
- Dragolov, Georgi, Ignácz, Zsófia, Lorenz, Jan, Delhey, Jan, Boehnk, Klaus and Unzicker, Kai. (2016). *Social Cohesion in the Western World. What Holds Societies Together: Insights from the Social Cohesion Radar*. Springer ebooks.
- Durkheim, Emile. (1897). *Le suicide: étude de sociologie*. Paris: F. Alcan.
- Festinger, Leon, Schachter, Stanley and Back, Kurt. (1950). *Social Pressures in Informal Groups: A Study of Human Factors in Housing*. Harper and Bros.
- Fonseca, Xavier, Lukosch, Stephan and Brazier, Frances. (2019). Social cohesion revisited: a new definition and how to characterize it. *Innovation: The European Journal of Social Science Research* 32(2): 231–253.
- Friedkin, Noah (2004). Social cohesion, *Annual Review of Sociology* 30: 409–425.
- Giles, Michael and Buckner, Melanie. (1993). David Duke and Black Threat: An old hypothesis revisited. *The Journal of Politics* 55(3): 702–713.
- Hewstone, Miles and Brown, Rupert. (1986). Contact is not enough: an intergroup perspective on the 'contact hypothesis'. In *Social Psychology and Society: Contact and Conflict in Intergroup Encounters*, Hewstone, Miles and Brown, Rupert (eds). Oxford: Basil Blackwell, 1–44.
- ICG. (2017). *Ukraine: Will the Centre Hold?* Brussels: International Crisis Group.
- Jeannotte, Sharon. (2003). Singing alone? The contribution of cultural capital to social cohesion and sustainable communities. *The International Journal of Cultural Policy* 9(1): 35–49.
- Jenson, Jane. (1998). *Mapping Social Cohesion: The State of Canadian Research*. Ottawa: Canadian Policy Research Networks.
- Kulyk, Volodymyr. (2017). Identity in transformation: Russian speakers in post-Soviet Ukraine. *Europe-Asia Studies* 71(1): 156–178.
- Laurence, James. (2009). The effect of ethnic diversity and community disadvantage on social cohesion: A multi-level analysis of social capital and interethnic relations in UK communities. *European Sociological Review* 27(1): 70–89.
- LeVine, Robert and Campbell, Donald. (1972). *Ethnocentrism: Theories of Conflict, Ethnic Attitudes, and Group Behavior*. New York: Wiley.

- Levitas, Tony and Djikic, Jasmina. (2017). *Caught Mid-Stream: 'Decentralisation', Local Government Finance Reform, and the Restructuring of Ukraine's Public Sector 2014 to 2016*. Stockholm: Swedish Association of Local and Regional Authorities.
- Lott, Albert and Lott, Bernice. (1966). Group cohesiveness and individual learning. *Journal of Educational Psychology* 57(2): 61.
- OECD, *Perspectives on Global Development 2012: Social Cohesion in a Shifting World*. (OECD Publishing, 2011) http://dx.doi.org/10.1787/persp_glob_dev-2012-en (accessed 27 April 2023).
- Onuch, Olga, Hale, Henry and Sasse, Gwendolyn. (2018). Studying identity in Ukraine. *Post-Soviet Affairs* 13(1): 79–83.
- Parsons, Talcott (2013). *The Social System*. London: Routledge.
- Pettigrew, Thomas and Tropp, Linda. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology* 90(5): 751.
- Pirie, Paul (1996). National Identity and politics in Southern and Eastern Ukraine. *Europe-Asia Studies* 48(7): 1079–1104.
- Putnam, Robert. (2007). E pluribus Unum: Diversity and community in the 21st century. *The 2006 Johan Skytte Prize Lecture, Scandinavian Political Studies* 30(2): 137–174.
- Romanova, Valentyna and Umland, Andreas. (2019). Decentralising Ukraine: Geopolitical implications. *Survival* 61(5): 99–112.
- Shelest, Hanna and Rabinovych, Maryna. (2020). *Decentralization, Regional Diversity, and Conflict: The Case of Ukraine*. Cham: Palgrave.
- Søvik, Margrethe and Filippova, Olga. (2005). Images of languages and the politics of language and identity in Ukraine: the burden of the past and contestation in the present. *Ab Imperio* 2: 369–392.
- Sydorchuk, Oleksii and Chabanna, Marharyta. (2017). Decentralization of power in Ukraine: Achievements and challenges. In *Constructing a Political Nation: Changes in the Attitudes of Ukrainians during the War in Donbass*, Haran, Olexiy and Yakovlyev, Maksym (eds). Kyiv: Kyiv Stilos Publishing.
- Tajfel, Henri (1981). *Human Groups and Social categories: Studies in Social Psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tkachuk, Anatoliy. (2017). *From a Perspective Plan to the Community Development Strategy*. Kyiv: Juston.
- Umland, Andreas (2019). Four Geopolitical Dimensions of Decentralization in Ukraine. *Dzerkalo tyzhnia*, n.d., http://dt.ua/internal/chotiri-geopolitichni-vimiri-decentralizaciyi-ukrayini-299352_.html (accessed 27 April 2023).
- Vervoort, Miranda, Flap, Henk and Dagevos, Jaco. (2011). The ethnic composition of the neighborhood and ethnic minorities' social contacts: Three unresolved issues. *European Sociological Review* 27(5): 586–605.
- Wilkinson, Richard and Pickett, Kate. (2010). *The Spirit Level: Why Equality is Better for Everyone*. London: Penguin.
- Zakon Ukrainy. (2015). Pro dobrovillne obiednannia hromad [from Ukr.: On voluntary amalgamation of hromadas], 05 February, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text> (accessed 27 April 2023).
- Zhalilo, Yaroslav, Shevchenko, Olga and Romanova, Valentina. (2019). *Decentralization of Power: Agenda for the Medium Term*. Kyiv: National Institute for Strategic Studies.

ОСВІТНЯ РЕФОРМА ТА МОВНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: ВПРОВАДЖЕННЯ В ПРИКОРДОННІ РЕГІОНИ ¹

Марта Хандо Міре

Норвезький інститут урбаністичних та регіональних досліджень, Осло Метрополітен університет
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2113-7765>

Олена Мурадян

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0990-9635>

Оксана Нехаєнко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5201-8200>

DOI: 10.36169/2227-6068.2022.03.00007

Анотація. У вересні 2017 року в Україні було прийнято новий Закон «Про освіту», який через пункт про мови навчання викликав невдоволення серед меншин (угорців, росіян, румунів, молдаван) та реакцію деяких країн, які можна називати «зовнішніми батьківщинами» зазначених меншин. Закон передбачає поступовий перехід системи освіти на українську мову, не залишаючи альтернатив, окрім тих що зазначені в законі, але через певні колізії юридична норма не є такою, що працює ефективно. З радянських часів в Україні існували школи, де всі або більшість предметів викладалися мовами національних меншин. Проте новий закон обмежив обсяг навчання цими мовами на користь державної. За результатами фокус-груп з батьками та вчителями, а також інтерв'ю з місцевими експертами, у статті досліджується, як мовні положення сприймаються у двох дуже різних областях: Чернівецькій, що межує із Румунією, де проживає значна румунська меншина, та Харківській, що розташована на кордоні з Росією та де проживає значна кількість російськомовного населення. Мови цих груп трактуються по-різному в законі «Про освіту». Викладання мовами ЄС дозволено більшою мірою, ніж іншими мовами, як-от російська, для якої немає винятків; а той факт, що значна частина населення України є російськомовними і при цьому не визнаються національною меншиною, мінімізує можливості відстоювання конституційних прав, бо освітянський закон позбавляє цю та подібні групи юридичних важелів. Хоча як росіяни/російськомовні, так і румуни бачать мовне забезпечення закону «Про освіту» частиною триваючих зусиль української держави щодо націоналізації, тим не менш, дають неоднозначну оцінку наявним тенденціям.

¹ Ця стаття є прямим перекладом книги «The Accommodation of Regional and Ethno-cultural Diversity in Ukraine» під редакцією Aadne Aasland та Sabine Kropp, опублікованої Springer у 2021 році. При перекладі статтю не було оновлено чи доповнено актуальними дослідницькими даними.

Ключові слова: мовне законодавство, національні меншини, зовнішні батьківщини, тріадичний зв'язок, освітня реформа

У вересні 2017 року Верховна Рада прийняла новий Закон «Про освіту». Закон був підписаний президентом Петром Порошенко 25 вересня, та започаткував національну освітню реформу, яка торкнулася різних аспектів початкової та середньої освіти. Українська система шкільної освіти складається з трьох ступенів; початкова освіта (1–4 класи), нижча середня загальна освіта (5–9 класи) та старша середня загальна освіта (10–12 класи). У цій статті останні два ступені називаються «середня освіта».

Положення про мову навчання спричинило реакцію сусідніх держав, які номінально можуть визначатися як «батьківщини» етнокультурних меншин України; такими країнами є: Росія, Угорщина, Румунія, Польща та Молдова; це положення також викликало активну дискусію під час обговорення в українському парламенті (Sadecki, Dabrowski, Piechal 2017). Із радянських часів в Україні існували школи, орієнтовані на меншини, де всі або більшість предметів викладалися мовами національних меншин (Kulyk 2018). Новий Закон України «Про освіту» представниками національних меншин та їх номінальними «батьківщинами» сприйнявся як посягання на їхнє право здобувати освіту рідною мовою, оскільки прямо обмежує навчання іншими мовами та запроваджує українську мову як основну (а подекуди і єдину) мову освіти.

Спираючись на результати фокус-груп зі вчителями та батьками, а також напівструктуровані інтерв'ю з адміністраціями шкіл та іншими експертами, ця стаття пропонує поглиблене вивчення Закону 2017 року – його ефектів та сприйняття – у двох дуже різних прикордонних регіонах України – Харківському та Чернівецькому. У обраних регіонах компактно проживають великі етнокультурні меншини: росіяни та російськомовні українці у Харківській області; румуни в Чернівецькій області.

Статуси мов, зазначених національних груп в Законі «Про освіту», трактуються та оцінюються по-різному: викладання мовами ЄС дозволено більшою мірою, ніж мовами, які не входять до ЄС, про російську мову в нормативному акті жодних положень немає. Роль Росії та російської мови в українському державотворенні (Bureiko and Moga 2019) залишається невизначеною в тому числі і у зв'язку з досі невирішеним конфліктом на Донбасі (Kulyk 2017); тож положення російськомовного населення в Україні суттєво відрізняються від положення румунського населення, що проживає у Чернівецькій області, яка безпосередньо межує з країною Європейського союзу. Становище російськомовного населення ускладнюється і тим фактом, що воно не є етнокультурною меншиною як такою.

Ми розглядаємо імплементацію Закону «Про освіту», а також мовних його аспектів крізь призму схеми «трикутника» Роджера Брубейкера та виходимо з гіпотези про те, що Закон сприймається національними меншинами як політика націоналізації, а також як частина більш масштабного проекту українського націотворення.

Ми ставимо наступні питання:

- 1) Що мала на меті українська влада, коли просувала Закон «Про освіту» і які можуть бути наслідки його імплементації та подальшої реалізації на теренах України?
- 2) Як сприймається Закон у двох відмінних прикордонних регіонах, як саме оцінюють законодавчу ініціативу представники румунської меншини та російськомовне населення України?

Ми виявили, що хоча і росіяни/російськомовні, і румуни розглядають мовне положення Закону «Про освіту» як частину зусиль, що направлені на націоналізацію української держави, певна різниця у сприйнятті все ж таки була зафіксована: росіяни та російськомовні у Харкові більше готові до сприйняття тенденції українізації, ніж румуни в Чернівцях, де люди активно відстоюють свій статус національної меншини.

«Тріада» Роджерса Брубейкера

Ситуація, що склалася навколо мовного пункту Закону «Про освіту», може слугувати ілюстрацією концепції «трикутника» Роджерса Брубейкера: націоналізуюча держава, національні меншини та їх «зовнішні батьківщини» (Brubaker 1995). Ми фіксуємо наявність націоналізуючої держави (Україна); «зовнішніх батьківщин», які відстоюють права своїх етнонаціональних «родичів» в іншій країні (Угорщина, Румунія, Польща та Молдова); наявність етнокультурних груп, національних меншин, які проживають у державі, що запроваджує політику націоналізації (оскільки Венеціанську комісію попросили оцінити закон, можливо, ситуацію тут навіть краще охоплює «квадратичний зв'язок» Девіда Сміта — четвертий зв'язок між міжнародними організаціями (див.: Smith 2002)).

На думку Брубейкера, держава є «націоналізуючою», якщо її політика, практика, символи тощо сприймаються національними меншинами цієї держави та зовнішніми національними країнами як націоналізуючі. Це означає, що держава, яка запроваджує політику націоналізації, може розглядатися як «нереалізована» в національному аспекті, тобто у державі не існує сталої та сформованої нації; в певному сенсі держава та нації, які проживають на її території, є відокремленими. Ми фокусуємося на відносинах між державою, що націоналізує, та національними меншинами, що її населяють, а також поглядом останніх на першу.

«Зовнішня» національна батьківщина є політичною категорією — це політичні або культурні еліти держави, які визначають те, що Брубейкер називає «етнонаціональною спорідненістю», тобто визначають та виокремлюють певні групи населення в інших державах як членів однієї нації; відповідно до цього визначення такі групи мають право на захист або підтримку зовнішньої батьківщини.

Ступінь такої «спорідненості» в різних державах та за різних обставин може відрізнятися; більш того, національні меншини не є однорідними.

Брубейкер визнає цю неоднорідність, підкреслюючи, що він розуміє національні меншини не як «постійні утворення, а як політичні поля з різною конфігурацією та внутрішніми протиріччями» (Brubaker 1995: 111–112).

Представники національних меншин можуть мати різні погляди на політику держави та, власне, на сам статус «національної меншини». Деякі бачать порушення своїх прав, тоді як інші можуть підтримувати політику націоналізації держави, в якій проживають, або принаймні готові з нею погодитися. Однак, хоча «національна меншина» як така не є постійним утворенням, проте вона як *юридичний термін* дозволяє владі приймати нормативні акти, спрямовані на людей і групи з певними культурними ознаками. Із точки зору їхнього законного права отримувати навчання рідною мовою, російськомовне та румуномовне населення може претендувати на ці права як представники національної меншини, незалежно від того, чи ідентифікують вони самі себе у такий якості, чи ні. Брубейкер стверджує, що статус національної меншини є полем боротьби в подвійному сенсі: «це боротьба за нав'язування та підтримку певної позиції щодо «спорідненої» держави; але водночас це боротьба за нав'язування та підтримку певного *сприйняття* держави, в якій проживають меншини, саме як держави, що націоналізує, чи як національно репресивної. Ступінь підтримки такого бачення серед меншин зумовлюють ступінь мобілізації меншин до певної боротьби і, власне, формують сприйняття групи як «меншини» (Brubaker 1995 : 116).

Іншими словами, якщо приймаюча держава більше не розглядається як національно репресивна, це підриває обґрунтування мобілізації групи як національної меншини. Ми вважаємо, що частково подібна ситуація характерна для російського/російськомовного населення України. Проте зазначимо, що питання мови навчання «національних меншин» знаходить підтримку у меншин, а відносно м'які позиції щодо мовного законодавства є актуальними як для росіян, так і для румунів: про це свідчить той факт, що багато батьків обирають мовою навчання своїх дітей українську, а не рідну.

Сприйняття законодавчих змін у двох прикордонних регіонах: методи та відбір учасників дослідження

Наше дослідження базується на польових роботах, проведених у Харківській та Чернівецькій областях з 11 по 25 жовтня 2019 року.

Харківська область на кордоні з Росією включає друге за величиною місто в Україні – Харків, яке було великим російським культурним центром у колишній Російській імперії. Харківська область сьогодні розглядається нами як східний прикордонний регіон, де близько чверті населення є російськомовними. Російськомовних жителів України формально не можна назвати меншиною, оскільки, за даними перепису, росіяни – це друга за чисельністю етнічна група України; 2001 року росіяни становили 17,2% (All-Ukrainian population census 2001) населення країни; безумовно, за 19 років ситуація суттєво змінилася.

Після Євромайдану, коли Росія фактично взяла під контроль частину української території, багато російськомовних в Україні почали більшою мірою ідентифікувати себе з Україною та українською нацією; деякі почали частіше вживати українську мову, але разом з тим не відмовляючись від рідної мови (Kulyk 2016). Деякі люди, які раніше ідентифікували себе як «росіяни», почали ідентифікуватися як «українці», оскільки поняття набуло більш «громадянського» значення (Cheskin & Kachuyevski 2019). Таким чином, частка самоідентифікованих українців у Харківській області могла дещо збільшитися.

Чернівецька область, що знаходиться на кордоні з Румунією (а отже, і з ЄС), історично була частиною багатоетнічної прикордонної території Буковини, протягом століть, населеної, серед інших, молдаванами та румунами. Наприкінці XIX століття територія була поділена між трьома державами: Австро-Угорщиною, Королівством Румунія та Російською імперією. У 1918–1919 рр. внаслідок Першої світової війни та розпаду двох могутніх імперій – Австро-Угорської та Російської – майже вся Чернівецька область була захоплена Румунією; а під час Другої світової війни була анексована Радянським Союзом.

За даними останнього перепису населення, румунська етнічна меншина в Україні налічує 151,1 тисячі осіб, при цьому більша його частина компактно проживає саме в Чернівецькій області (12,5% населення Чернівецької області – румуни) (All-Ukrainian population census 2001). То ж можемо зазначити, що у Чернівецькій області нині проживає значна частина румунської меншини в Україні. Для дослідження було обрано райони, де зосереджені румунські школи, тобто місця компактного проживання румунів. У Харківській області, окрім шкіл міста Харкова, ми відвідали школи двох громад області; деякі з них досі є школами з російською мовою навчання.

Для вивчення питань реформування системи освіти України було обрано якісні методи соціологічного дослідження: метод фокусованих групових інтерв'ю та глибинних інтерв'ю. У зв'язку з обраною тактикою дослідження проводилося в три паралельні етапи, а емпіричний матеріал містить:

- 1) глибинних інтерв'ю з адміністраціями шкіл та освітніх державних структур (27 інтерв'ю в Харківській області, 24 в Чернівецькій області);
- 2) фокусованих групових інтерв'ю з батьками учнів (по дві ФГІ в кожній області);
- 3) фокусованих групових інтерв'ю з учителями різних шкіл, різних класів та профілів (по дві ФГІ в кожній області).

Були проведені напівструктуровані інтерв'ю із завучами та заступниками директорів, методистами шкіл із різними мовними профілями, а також спеціалістами обласних та міських управлінь освіти: особи, які могли б надати інформацію про фактичне впровадження реформи та стан щодо мови навчання. У Чернівецькій області ми опитали представників румунських культурних організацій.

Однак у Харківській області ми не змогли знайти таких організацій у російській або російськомовній спільноті, тому опитали деяких незалежних активних прихильників використання російської мови. Тривалість інтерв'ю була від 25 хвилин до майже 90. Щодо гендерного розподілу, то серед директорів шкіл та вчителів більшість склали жінки, що відображає загальне переважання жінок у освітньому секторі в Україні (Osvita.ua. 2011).

Батьки, які долучилися до участі у фокус-групах, також були переважно жінки. Щоб отримати ширше уявлення щодо знання людей про реформу та про те, як було сприйнято мовне положення, ми провели фокус-групові інтерв'ю з батьками, чиї діти навчалися в різних школах, та з вчителями різних шкіл. Очікувалося, що шкільні адміністратори при висловлюванні своєї точки зору стосовно державної політики будуть більш стриманими, бо вони обмежені своєю позицією державних службовців, тоді як представники культурних організацій, а також батьки, можливо, будуть стримуватися у висловлюванні думок меншою мірою. У Чернівцях, однак, деякі директори румунських шкіл були активістами в румунських культурних організаціях, які пропагували румунську мову та культуру в Україні, що знайшло своє відображення у їх відповідях на наші запитання.

Усі учасники підписали форму згоди, яка підтверджує їх добровільну участь у дослідженні. В інформованих згодах вони також надали довідкову інформацію, таку як вік, етнокультурна самоідентифікація та мова, якою розмовляють вдома (див. додаток). Через обмежене розуміння норвезькими дослідниками української мови, респондентів та учасників фокус-груп запитали, чи влаштовує їх проведення інтерв'ю/фокус-груп російською. Опитуваних та учасників запевнили, що вони можуть вільно вибирати мову, яка їм подобається. Хоча більшість людей не проти, щоб запитання ставили російською, вони часто воліли відповідати українською. Інформанти, які відповідали російською мовою, навіть самопроголошені росіяни та румуни або переважно російсько/румуномовні, часто переходили на українську, коментуючи питання, безпосередньо пов'язані з українською мовою. У фокус-групах із вчителями у Харкові ми відзначили, як люди переходили на українську для демонстрації вільного володіння мовою чи своєї лояльності. Було використано гнучкий посібник для інтерв'ю, який був адаптований для окремих інформантів. Були записані інтерв'ю та фокус-групи; українські частини були перекладені російською мовою, а потім проаналізовані за допомогою програмного забезпечення Nvivo для якісного аналізу. Система коду відпрацьовувалася крок за кроком, коли ми аналізували отриманий матеріал.

Мова навчання в українській початковій та середній освіті. Закон «Про освіту» 2017 року та мовні положення

Хоча Конституція України закріплює українську мову як єдину офіційну державну мову «держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування» (Verkhovna Rada of Ukraine 1996a).

Крім того, відповідно до статті 53 «громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до Закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства» (Verkhovna Rada of Ukraine 1996b).

У 1987 році, до розпаду Радянського Союзу, понад половина українських учнів навчалася в школах з російською мовою навчання (Bilaniuk and Melnyk 2008). Після здобуття незалежності українська мова швидко зміцнила свої позиції в державно-освітній сфері (Kulyk 2013). У 1991 році 45 відсотків усіх школярів навчалися українською мовою, а 54 відсотки – російською – до 2006 року частка викладання українською мовою зросла до 78 відсотків (Bilaniuk and Melnyk 2008: 352). Проте російська мова залишалася важливою в деяких регіонах, наприклад, Крим, Луганськ, Донецьк, а також Харків (Bilaniuk and Melnyk 2008). У Харківській області частка учнів загальноосвітніх шкіл, які навчаються українською мовою, зросла з 28% у 1991/1992 н.р. до 74% у 2013/2014 н.р. Частка тих, хто віддавав перевагу російській мові в процесі навчання, за той же період знизилася з 72% до 25% (Stebelsky 2018). Таким чином, і до імплементації закону «Про освіту» існувала чітка тенденція, де перевага віддавалася українській мові як основній мові навчання; поступово зменшувалася і кількість неукраїнських шкіл. Незважаючи на зміцнення позиції української мови у навчанні, українська влада пояснювала акцент на мовному аспекті Закону «Про освіту» поганим володінням українською мовою серед громадян-представників національних меншин у окремих регіонах. Так, у 2017 році 54% випускників середньої школи Закарпаття, регіону з чисельною угорською меншиною, не склали іспит з української мови, необхідний для вступу до університету (ЗНО) (Tulup 2017).

У Чернівецькій області частка учнів, які не склали цей іспит, більш ніж вдвічі перевищує середню по країні (25% проти 11%); а в Герцаївському районі, де є велика концентрація румунів, більше половини учнів (52 %) не склали ЗНО з української мови (Kosse 2019).

Відповідно до статті 7 Закону «Про освіту» заклади освіти забезпечують обов'язкове вивчення державної мови, зокрема заклади професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти – в обсязі, що дає змогу провадити професійну діяльність у вибраній галузі з використанням державної мови. Офіційно метою даного положення є забезпечення володіння державною мовою на «належному рівні», що забезпечить рівний доступ до вищої освіти та ринку праці «незалежно від національності», як це гарантує Конституція (Verkhovna Rada of Ukraine 2017). Проте «зовнішні вітчизни» меншин дії української влади оцінюють, радше, як посягання на права меншин, що проживають на українських територіях.

Міністерство закордонних справ Росії у доповіді щодо стану захисту прав людини в Україні у розділі «Дискримінація національних меншин в сфері освіти та користування власною мовою» звинуватило українських законодавців у намаганні ввести моноетнічний мовний режим у багатонаціональній країні, в утисках щодо усіх мов, крім української (Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation 2020).

Офіційна Румунія відреагувала скасуванням державного візиту президента Клауса Йоханніса до Києва. Крім того, міністри закордонних справ Угорщини, Болгарії, Греції та Румунії направили спільний лист до Ради Європи та ОБСЄ із закликом до захисту прав на мову меншин в Україні (Stormont 2017). Серед країн-членів ЄС найсильніша реакція була з боку Угорщини, міністр закордонних справ якої Петер Сіярто погрожував заблокувати євроінтеграцію України, якщо закон не буде змінено. Через міжнародну реакцію українська влада звернулася до Європейської комісії, відомої як Венеціанська комісія, яка мала надати оцінку нормативно-правовому акту. Висновок, опублікований у грудні 2017 року, містив низку критичних зауважень. Було відзначено, що положення Закону не визначають, які гарантії існують для навчання мовами меншин; до того ж термін запровадження нових правил був невинуватим коротким. Крім того, зазначалося менш сприятливе ставлення до мов, які не є офіційними мовами ЄС, зокрема російської, найпоширенішої мови в Україні, окрім державної: така ситуація визначалася Венеціанською комісією невинуватим такою, що потенційно породжує проблеми дискримінації (Venice Commission 2017). Раніше етнічні меншини України могли здобувати початкову та середню освіту рідною мовою, але новий закон дозволяє використовувати мови меншин лише на рівні дошкільної та початкової школи, тобто до п'ятого класу. Такий підхід робить навчання рідною мовою у середній школі фактично неможливим, хоча в законодавстві зазначається, що особам, які належать до національних меншин України, гарантується право на навчання в комунальних закладах освіти для здобуття дошкільної та початкової освіти, поряд із державною мовою, мовою відповідної національної меншини; це право реалізується шляхом створення відповідно до законодавства окремих класів (груп) з навчанням мовою відповідної національної меншини поряд із державною мовою і не поширюється на класи (групи) з навчанням українською мовою (Verkhovna Rada of Ukraine 2017).

Таким чином, у Законі немає нічого, що забезпечувало б роботу шкіл національних меншин (Sadecki, Dabrowski & Piechal 2017). Однак для юридичної категорії «корінних народів» зроблено винятки (хоча законодавчого визначення даного поняття тоді так і не було надано). У законі до корінних народів віднесено кримських татар, караїмів та гагаузів. Тобто, лише зазначені групи зберігають право навчатися рідною мовою (разом з державною) протягом усієї середньої освіти.

У законі 2017 року також було зазначено, що один або кілька предметів можуть викладатися двома або більше мовами: державною мовою, англійською, іншими офіційними мовами ЄС (Verkhovna Rada of Ukraine 2017). Це фактично була лазівка, що дозволяла національним меншинам, які розмовляють мовою ЄС, продовжувати отримувати навчання, принаймні частково, рідною мовою.

Крім того, закон не забороняє приватне фінансування шкіл, які викладають мовами меншин (Stormont 2017).

Володимир Кулик (Kulyk 2018a) пояснив ухвалення закону тим, що постєвромайданівська влада більш чутлива до вимог українських активістських груп, які домагалися націоналізаційного порядку денного, ніж до організацій меншин та їх «зовнішньої батьківщини», які раніше перешкоджали подібним ініціативам. У період формування Закону тодішній президент Петро Порошенко неодноразово говорив про українську мову як про «запоруку нашої єдності» та «потужну зброю» у боротьбі за суверенітет України, і про необхідність законодавчого закріплення панівного статусу української мови. Пізніше, у лютому 2018 року, Конституційний Суд визнав неконституційним Закон «Про мову» від 2012 року, що надавав «регіональний статус» мовам меншин, якими розмовляє щонайменше 10% населення регіону (Nitsova, Pop-Eleches and Robertson 2018). 25 квітня 2019 він був замінений Законом «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (Verkhovna Rada of Ukraine 2021d), який розглядався як «символічна перемога української мови над російською» (Kudriavtseva 2019). Цей закон має те ж саме формулювання, що й Закон «Про освіту» 2017 року щодо мови навчання в українській середній освіті. Однак під час нашої польової роботи ще не було зрозуміло, якою мірою «галас» навколо мовних положень зупинив його фактичну реалізацію та як саме мовні положення зазначених актів будуть реалізовані.

Ефекти імплементації Закону «Про освіту» в Харківській та Чернівецькій областях

За даними Міністерства освіти і науки України (Ministerstvo Osvity i Nauki Ukraini 2019), станом на кінець 2018 року понад 90% школярів навчалися українською мовою (без врахування окупованих територій; див. таблицю 7.5). Загалом російськомовними було визначено 194 школи (див. таблицю 7.2) – на 277 менше, ніж у попередньому році. У Харківській області кількість російських шкіл зменшилася зі 109 у 2017 році до 66 у 2018 році. Це на 37% зменшило кількість учнів, які здобувають початкову та середню освіту російською мовою (з 43 285 у 2017 році до 27 229 у 2018 році) (див. таблицю 7.2). При цьому кількість шкіл із навчанням російською та українською мовами в цілому по країні зросла на 224 школи, а в Харківській області – з 70 до 109. Власне, виявляється, що зменшення кількості учнів, які відвідують російські середні школи, було майже компенсовано збільшенням кількості учнів, які відвідують школи з українською та російською мовами навчання (див. таблицю 7.4).

Що стосується румунських шкіл, то в 2018 році таких шкіл у країні було 69, їх відвідували майже 13 000 дітей (див. таблицю 7.3). Із них 57 шкіл розташовано в Чернівецькій області (на три менше, ніж у попередньому році) з 10 829 учнями, що на 191 (1,8%) більше, ніж у минулому році. Дев'ятнадцять шкіл Чернівців зареєстровано як такі, що проводять навчання як українською, так і румунською мовами.

Тут слід зазначити, що в Харківській та Чернівецькій областях, як і в Україні загалом, спостерігається тенденція до скорочення загальної кількості навчальних закладів шляхом закриття менших закладів та їхнього об'єднання з більшими (створення так званих «опорних шкіл»). Така політика спричиняє загальне скорочення чисельності шкіл, проте це не пояснює, чому так багато шкіл із російською мовою навчання стали школами з російською та українською мовами навчання (див. таблицю 7.4). Таким чином, є підстави вважати, що ця зміна може бути прямим наслідком адаптації шкіл із російською мовою навчання до нових вимог. Коли керівників шкіл, вчителів та батьків запитали про освітню реформу, більшість із них починали з того, що згадували інші аспекти, ніж ті, що стосуються мови навчання, наприклад, Нову українську школу (НУШ) – це програма нових педагогічних ідей, яка була прийнята як частина Закону «Про освіту». Декілька опитаних також пов'язували реформу з додатковим фінансуванням, яке дозволило удосконалити шкільне обладнання та зробити ремонт, що, ймовірно, відбулося завдяки одночасному впровадженню реформи децентралізації (див.: Aasland et al. 2022). Інтерв'юєру часто доводилося запитувати конкретно про мовний аспект та акцентувати увагу інформантів саме на цьому питанні.

Визначити, наскільки успішною була імплементація мовного аспекту Закону та які зміни є прямими наслідками Закону «Про освіту», на відміну від змін, що були б внесені незалежно від цього закону, виявилось досить складним. Якщо в Харкові деякі адміністратори шкіл згадали про зміни, які були внесені внаслідок реформи, то в Чернівцях було менше ознак того, що школи змінили свою практику викладання внаслідок дії закону. Можливо, це зумовлено тим, що перехідний період для «мов ЄС» ще триває, повний перехід має відбутися до 2023 року (тоді як для мов, що не входять до ЄС, це було до 2020 року), і деякі директори все ще сподівалися, що новий президент (Володимир Зеленський) внесе корективи до Закону, щоб зберегти статус-кво (ЧОЗ, ЧО8)¹. Багато директорів шкіл повідомили, що збільшили обсяг викладання українською мовою ще до прийняття Закону «Про освіту», адаптуючись до загальних змін в країні. Співробітники шкіл, а також батьки часто висловлювали думку, що акцент на українській мові як основній мові навчання в середній освіті є необхідним кроком відповідно до загальних подій у країні. Із 2017 року вища освіта мала здійснюватися державною мовою (хоча багато хто визнавав, що це притаманно не всім університетам, наприклад, у Харкові досі широко використовується російська); а з 2008 року для вступу до ВНЗ усі учні середньої школи повинні були здати ЗНО з української мови (ХО21, ЧО5). Як зазначили декілька опитаних в обох регіонах, із 2010 року всі офіційні документи оформлюються виключно українською мовою (ХО11, ХО13, ЧО13, ЧО22), а українська мова та література були та є обов'язковими шкільними предметами. Таким чином, державна мова вже відносно давно була впроваджена і в школах етнокультурних меншин.

¹ В ході обробки та аналізу результатів дослідження застосоване кодування: «ЧО» означає, що інтерв'ю проводилося в Чернівецькій області, «ХО» – у Харківській. «ФГ» означає фокус-групу. Кожен інтерв'юваний/учасник фокус-групи пронумерований та зазначений у таблиці опитаних у Додатку.

Серед шкіл, представлених у цьому дослідженні, були і такі, які вже використовували українську мову як основну мову навчання, тому новий Закон майже не торкнувся їх, а також були школи, де заняття велись двома мовами (українською та російською/румунською). Кілька російських та румунських шкіл також повідомили, що вони розширили використання української мови у навчанні до прийняття Закону «Про освіту» 2017 року. Наприклад, українською мовою викладалися й інші предмети, крім української мови та літератури, такі як історія та географія України (XO21, XO22).

У Чернівцях респонденти зазначили, що влада рекомендувала румунським школам викладати додаткові предмети українською мовою, але це не нав'язувалося (ФГЧО_родители_1, XO13). Школи також знайшли власні способи підготовки румунських класів до майбутнього ЗНО; одна школа використовувала підручники обома мовами з предметів зі складною термінологією, наприклад, із хімії; крім того, вони надали додаткові години для вивчення української мови (XO2).

Деякі з російських шкіл, які ми відвідали, почали використовувати як російську, так і українську ще до реформи. Це передбачало поступовий перехід та введення все більшої кількості предметів українською мовою в класах, які раніше навчалися російською. До закінчення навчання всі предмети викладалися українською (XO19, XO20). Інші російські школи після реформи збільшили кількість годин викладання українською мовою; у майбутньому вони прогнозували повний перехід на українську мову, бо, як сказав один із російських заступників директора: «підручники, які написані українською мовою, набагато доступніші, особливо ті, що призначені для «Нової української школи». І українська - це державна мова, її треба знати, бо вона буде в майбутньому» (XO25). У Харківській області впровадження НУШ, здавалося, передбачало використання української мови як засобу навчання вже з першого класу — не з п'ятого, як це передбачено новим законом. У школах, які ми відвідали, перший і другий класи тепер навчалися за новими педагогічними принципами та державною мовою. Частково саме введення НУШ пояснює різке збільшення кількості шкіл з викладанням як українською, так і російською мовами у 2018 році. У новій програмі російська мова часто навіть не включалась як предмет, навіть у школах, де її викладали раніше (XO11, XO14, XO18). Директор російської сільської школи сказав, що вписати російську мову в освітню програму НУШ протягом перших двох років було неможливо. Проте на перервах діти спілкувалися між собою російською (XO9).

Директор російської школи, розташованій у російськомовному селі (ця особа назвала себе українцем та зазначила, що вдома розмовляє переважно українською) так описала розвиток мови навчання в об'єднаній громаді:

Дослідник: Яка мова домінує у вашій громаді? Яка мова використовується в більшості шкіл, і у вашій школі зокрема?

Опитуваний: Зрозуміло, що в нас російська переважає, в більшості шкіл у нас теж російська, хоча не в більшості вже, не в більшості, 50/50 у нас виходить у ОТГ: три школи у нас російські, а три — українські. Деякі школи зараз

із російської переходять на українську. Вважаю, що це, в принципі, правильний варіант.

Дослідник: Ви кажете, школи переходять з російської на українську мову — це в останні два роки відбувається, чи цей процес розпочався раніше?

Опитуваний: Ні, село Х — там вони давно перейшли на українську, а ось ці У, наприклад, лише два роки... ну, як тільки НУШ ввели — почали з'являтися українські класи. Але, я думаю, це правильно. (ХО26)

Судячи з цього твердження, перехід шкіл з російською мови на українську не був чимось новим. Проте реформа активізувала цей процес, і, як ми можемо бачити, інформант схвалює існуючі тенденції. У приватній школі Харкова адміністративні працівники повідомили, що їх реформа не торкнулася та їх не зобов'язали до будь-яких змін. Проте заступник директора заявив (перейшовши на українську мову), що хоча їхня школа була і залишається російською, вони все одно україномовні: навчають своїх учнів української п'ять годин на тиждень, святкують українські свята, а іноді проводять «український тиждень», де вони всі спілкуються українською (ХО13). У кількох російських (двомовних) середніх школах нещодавні зміни, що пов'язувалися безпосередньо з реформою, включали проведення свят державною мовою. Раніше усі свята у школах проводилися російською мовою, а тепер все частіше відзначаються державною мовою (ХО11, ХО8).

Заступник начальника Відділу освіти, культури, молоді та спорту Харківської області розповів про те, як місцеві жителі начебто пристосувалися та досить позитивно сприйняли посилене використання державної мови:

Ну, документація, вона у нас і була українською мовою, тут нічого не змінилося абсолютно. Державні свята, можливо, вони раніше тут більше були російською мовою тому, що не було впроваджено цього закону. Може, російськомовному населенню, це ближче було, більш прийнятно, так би мовити. Але те, що зараз проводиться — українською, ми і день села тут проводили... і все проводилося українською мовою, люди нормально все сприймають. Пісні співаються і російською, і українською, і народ так спілкується і російською, і українською (ХО11).

Той факт, що на запитання про зміни, пов'язані з Законом «Про освіту», респонденти згадали, що святкування проводяться українською мовою, може свідчити про те, що люди сприймають мовні зміни як частину загального націотворення та політики націоналізації. Знову ж таки, це свідчить і про прийняття цих змін.

Статус українця серед національних меншин. Батьки як замовники освітніх послуг

Адміністратори шкіл в обох регіонах підтвердили, що батьки можуть багато сказати про мовний аспект навчання дітей. Зміни, що стосуються мови навчання, часто були результатом бажання батьків, а не тільки вказівок, які школи отримували «згори». Реформа освіти 1958 року дала батькам можливість обирати мову навчання для своїх дітей. У той час це послабило позиції української мови в школах, оскільки багато хто вважав російську більш престижною та корисною, враховуючи реалії радянської мовної політики (Arel 2018). Однак у 2019 році

шкільна адміністрація в обох регіонах заявила про збільшення попиту на українську мову. У Харкові кілька керівників шкіл погодилися, що батьки мають бути зацікавлені в переведенні освіти на українську мову, оскільки добре знання української мови буде вирішальним для їхніх дітей у майбутньому: «якщо вони хочуть, щоб їхні діти здобули хорошу освіту та вступили до університетів, то краще перейти на українську мову одразу. Якщо у школі викладали більше предметів українською мовою, тоді перехід не буде таким болючим» (ХО14).

Думка про те, що починати навчання українською мовою краще вже з першого класу, а не з п'ятого, як передбачає закон, була поширена не лише серед директорів та вчителів, а й серед батьків. Вони передбачали, що без поступового коригування перехід на українську мову в п'ятому класі буде для дітей стресом (ФГХО_родители_1: 1, 3, 6). На запитання, як вони будуть реалізовувати закон, враховуючи регіональні особливості, батьки в Харкові запропонували таку модель:

Р6: Викладати все українською з першого класу, крім російської літератури та російської мови, які слід викладати російською.

Р4: Зберігайте рівну кількість годин для російської та української мови.

Р6: Діти повинні вивчати російську мову так само, як ми зараз українську в російських школах. Усі інші предмети вони можуть викладати українською з першого класу (ФГХО_родители_1).

Цю модель, зазначали вони, можна використовувати для всіх національних меншин. Впровадження класів із українською мовою з першого класу за бажанням батьків також було поширеним у Чернівцях. Вибір батьків був основним фактором введення двомовної освіти: саме батьківський запит був вирішальним у тому, щоб навчання велося українською та румунською мовами. Начальник Відділу освіти одного з районів підтвердив, що вони намагалися задовольнити побажання батьків щодо мови, хоча це часто призводило до проблем, бо, по-перше, ця думка не завжди була загальною; по-друге, існували певні труднощі із комплектацією класів та педагогічним навантаженням.

Є такі заклади, які раніше були румуномовними, і вони поступово перейшли і стали абсолютно україномовними. І от румуномовне село – школа україномовна. Поступово вони самі собі це запроваджували. І це було далеко до тих моментів, про які почали говорити. Це було десь років 10 тому, цей процес пішов. І люди розуміють, що діти живуть в Україні, продовжують навчання, як правило, в українських вишах, вони самі в цьому зацікавлені, вони спілкуються і якогось такого тиску немає [...]

Які заяви пишуть, такі класи і відкриваємо. Так, ми маємо проблеми з тим [...] в нас проблема не тільки з фінансуванням... ми ідемо на зустріч і відкриваємо класи всі, тобто скільки хочуть українських і скільки хочуть румуномовних, але нам це тягне до збільшення кількості. Ми зверталися і навіть писали в Кабінет Міністрів України про те, що треба врахувати ці моменти. От у нас мережа 13 закладів і плюс ще 3 з ОТГ передали нам повноваження. От у нас є в кількості 2 класи 23 учні, якщо взяти... зрозуміло, що вони хочуть 30 учнів в 1 клас і тут є українські і румунські. І оскільки у нас є таких... 2 класи і 26 дітей, це може є трошки розкішшю, але для того, щоби задовольняти

потреби населення, розуміючи ці проблеми, ми все рівно відкриваємо. Але якщо взяти тепер, то є одне село, де відкрили суто український клас, хоча в них є от скільки румуномовних, але інших заяв не було, батьки вибрали пріоритети. Якщо взяти інше село, то вони відкрили один клас, але тільки румуномовний. Там було декілька батьків, що були проти, але зрозуміло, що для 2-3 дітей клас не відкриють, тому ми направили в сусіднє село, де є україномовний клас. А от скільки у нас є таких, де ми порушуємо норми наповнюваності, але це пов'язано суто з тим, що ми відкриваємо румунські та українські класи. (ЧО1)

Заступник директора в румунській школі, в якій відкрилась україномовна паралель шість років тому, запропонувала кілька можливих причин, чому батьки обрали українську:

Я не знаю чому. Може, думають про вступ до вищих навчальних закладів, щоб дітям було легше. Але я не бачу такої проблеми, бо наші діти із румуномовних класів вступають до вищих навчальних закладів і дуже добре їх закінчують із червоним дипломом. Може, у них є такий бар'єр у першому семестрі, але таких суттєвих труднощів не видно. Наприклад, я сама навчалася в румуномовній школі, вступила, закінчила і коледж, і університет, без суттєвих труднощів. Може, батьки думають про майбутнє. А може, це мода, це престиж, бо можуть бути у батьків різні такі думки. Думаю, швидше вони думають про перспективу. (ЧО6)

Дехто вважав, що навчання українською стало більш модним і престижним (ЧО14, ЧО12). Це може свідчити як про підвищення формального статусу української мови, так і про специфічний різновид демонстрації лояльності до держави.

Директор румунської школи та активіст румунських культурних організацій, однак, побачив у відкритті українських класів загрозу для румунських шкіл. Він зізнався, що намагався запобігти цьому, розмовляючи з батьками та радив їм віддавати дітей до румунських класів:

Ми боїмося, що якщо ми дозволимо ввести паралельний український клас, то незабаром перший і другий класи перейдуть на українську, а потім, румунська мова зникне, як зникла [зі шкіл] у двох інших селах. (ЧО21)

У двомовних румунських школах в українські класах румунська мова залишилася як окремий предмет (ЧО5, ЧО6). Таким чином, хоча останніми роками спостерігалася тенденція до збільшення попиту на українську мову як основну мову навчання, майбутнє для румунських шкіл Чернівецької області здавалося дещо обнадійливим для румунської меншини, ніж для російських шкіл у Харкові.

Цього року [2019] у нас було два нових класи, один румунський та один український. У румунських класах дітей менше, бо всі хочуть до українських. Але ми вже почали збирати батьків і дітей, які будуть зараховані в 2020 році, і все більше людей, які запитують мене, чи буде клас румунської мови. Вони бачать, що румунський клас вивчає румунську та українську мову паралельно, причому з однаковою кількістю годин. Також деякі діти знову почали навчатися за кордоном, особливо в Румунії — це допомагає. (ЧО4)

Незважаючи на «український поворот», були інші стимули для вивчення румунської мови в школі, ніж просто місцева рідна мова. Як сказав один директор: «це має бути рішенням батьків, і вони повинні мати вибір». Це залежить від того, як вони бачать майбутнє своїх дітей: хтось бачить майбутнє дитини в Румунії чи Молдові, хтось в Україні» (ЧО5). Крім майбутніх перспектив навчання і, можливо, роботи за кордоном, деякі респонденти згадали, що румунська держава почала виплачувати стипендію дітям, які навчаються в румунських класах. Таким чином «зовнішня батьківщина» стимулювала інтерес до румунської мови, і це могло б залучити більше дітей до румунських шкіл і класів (ЧО11, ЧО21, ЧО24). Румунія також надає спрощений доступ до громадянства для румуномовних жителів колишніх румунських частин України.

Положення про мову: сприйняття, ідентичність та етнічна приналежність

Загалом внутрішня опозиція мовному пункту Закону «Про освіту» виявилася досить нечіткою, проте угорською та румунською меншинами були організовані деякі протести (Nitsova, Pop-Eleches and Robertson 2018). У Чернівцях одразу після прийняття закону румунська громада підготувала відкритий лист Президенту України з вимогою скасувати закон на підставі його неконституційності (Ukrainska Pravda 2017). Зазначимо, що серед російськомовного населення Харкова не було протесту громадськості, незважаючи на те, що російськомовна меншина значно перевищує кількісно. Однак, як зазначають Ніцова та ін., «відсутність протесту не обов'язково прирівнюється до відсутності скарг» (Nitsova, Pop-Eleches & Robertson 2018). Відсутність протесту могла бути пов'язаною із побоюваннями адміністративного тиску у відповідь, із переконаністю у безперспективності протестів і т.ін. Кілька респондентів наголосили на важливості поступового перехідного періоду; дехто висловлював побоювання, що термін, встановлений урядом, не є достатнім. Як заявив російськомовний шкільний директор у Харкові:

історично склалося так, що ми [у Харкові] більше розмовляли російською мовою. Але я підтримую ці позитивні зміни, щоб вона [українська] стала мовою освіти. Однак ми не можемо зробити це за одну ніч, ми повинні досягти цього, розвиваючи почуття гордості за власну країну. [...] Я дуже люблю українську мову [сказано українською], але я добре знаю, що якби я комусь нав'язувала [її], ця людина її не прийме. (ХО15)

У Чернівецькій області деякі критично ставилися до мовного положення саме тому, що вони відчували, що влада змушує їх приймати українську мову як засіб навчання, не залишаючи їм вибору. Педагог румунського походження згадала, як за радянських часів у школі паралельно з рідною вивчали російську:

Ми вчили російську в школі, щоб мати можливість спілкуватися з людьми з усіх [радянських] республік. І я пам'ятаю свою першу вчительку, вона сказала: «якщо ти поїдеш у ту республіку, то будеш говорити російською, бо той вірменин не знатиме румунської». І ми охоче (якось толерантно) тоді вивчали російську, і нам це подобалося – але ніколи ніхто не казав, що треба забути свою [мову]. (ЧО14)

Те, що люди сприймали як вимушений акцент на українській мові, мало протилежний ефект від того, що планувала державна влада; це періодично відзначали інформанти інтерв'ю і учасники фокус-груп:

... я бачу тенденцію останнім часом... цей націоналізм, дещо перебільшений, цей націоналізм веде до відмови від української мови. (ФГЧО_родители_2: 7)

Ця румунська мати розповіла нам про свою доньку, яка з дитинства була україномовною, але тепер вивчала румунську – і, на превеликий подив її матері, нещодавно почала говорити також російською, якої ніколи не вчила [у школі]:

... я її часто про це питаю, а вона каже: «Мамо, не напружуй мене більше тим українським». І це її рідна мова! Якщо вони змусять нас вчитися, це призведе до відмови від мови взагалі. Наші навички в цьому не будуть гіршими, тому що ми її знаємо, але не будемо любити її так, як любили досі. Це мають розуміти ті, хто хоче, щоб ми викладали інші предмети українською. [...] Вони налаштовують українське населення проти рідної української мови. Чому вони це роблять? Можливо, вони самі не розуміють. (ФГЧО_родители_2: 7)

Кілька румунсько- та російськомовних респондентів називали українську мову своєю «рідною». У Чернівцях також було кілька респондентів, які згадали, що багато румунської молоді розмовляли трьома мовами – вони засвоїли російську через Інтернет і дивлячись російські фільми та серіали. У фокус-групі з вчителями румунської школи деякі учасники вважали, що обмеження можливостей використання румунської мови як мови навчання може призвести до конфліктів між українцями та румунами (ФГЧО_учителя_1). Інші не вважали, що це призведе до таких конфліктів, але вважали, що нові положення не потрібні та не мають ніякої мети. Як сказав самоідентифікований румун:

Україна починається з вас», – сказав президент. Так, цим законом вони хотіли української мови, хотіли виховувати патріотів. Ми вже патріоти своєї країни, я вважаю. І немає різниці, якою мовою ми говоримо вдома, на роботі чи в суспільстві. Ми українці, ми поважаємо закони, ми працюємо на державу, ми платимо податки.... (ФГЧО_учителя_1: 6)

Інші наголошували, що в країні є й інші питання, набагато важливіші для нагального вирішення, наприклад, необхідність припинення конфлікту на Донбасі, створення умов для працевлаштування та гідну оплачувану роботу та підвищення загального рівня життя (ЧО20, ФГЧО_родители_2: 6). На думку інформантів, мовні питання подеколи використовуються для того, щоб завуалювати реальні проблеми, що існують в Україні

Наміри влади та безальтернативність державної мови

Коли респондентів у Харківській області запитали, що, на їхню думку, має на меті держава, запроваджуючи зміни у мовному законодавстві, багато хто відповів, що вбачає у цьому процесі намагання об'єднати націю, а отже, це може розцінюватися як цілеспрямована націоналізація: «Щоб ми відчували, що ми – українці» (ХО14), (ХО25), «Демонстрація того, що всі ми – українці» (ХО13).

Декілька опитаних заявили, що вважають неприйнятним, коли, наприклад, представники угорської меншини взагалі не вивчають українську мову (XO15, XO16, XO20).

Думка про те, що держава повинна мати одну державну мову, яку повинні знати всі громадяни, була присутньою в обох регіонах (XO20, XO8, XO9, XO6, XO14, XO20). Серед тих, хто підтримував акцент на українській мові в освіті, були й керівники шкіл, які визначили себе як переважно російськомовних етнокультурних росіян:

А де б російськомовні діти інакше вивчали українську мову? Повинне бути природне мовне середовище, де вони зможуть це практикувати. Дві години української мови на тиждень недостатньо. (XO18)

Крім підвищення рівня володіння українською серед дітей (XO12), вважалося, що закон також має на меті підвищити статус української мови в суспільстві та формувати відчуття національної приналежності та гордість у людей, які говорять нею (XO24). Натомість у Чернівецькій області, хоча подекуди фіксувалася підтримка ідеї єдиної державної мови, яку повинні знати всі, більшість респондентів вважали, що нові мовні положення переважно обмежують права етнокультурних груп, які представлені в Україні. Деякі інформанти розглядали мовні положення Закону як частину державної політики асиміляції (ФГЧО_учителя_1, ФГЧО_родители_2: 6, 7). Як сказав румунський директор:

Метою держави є українізація нації. Я категорично проти [...] Невже Україна зовсім забула 18-19 століття, коли тривала повна русифікація? [...] Ми вчимо дітей у школі, що тоді була русифікація, германізація, але, вибачте, зараз нас чекає ось різновид – тотальна українізація. (XO25)

І в Харкові, і в Чернівецькій області були респонденти, які вважали, що законодавчі положення тісно пов'язані з політичною ситуацією та війною з Росією після Євромайдану та анексії Криму. Російська за етнокультурним визначенням вчителька трактувала мовні положення як ознаку «русофобії»:

Кому заважає російська мова? Чиїм ворогом є сама мова? Нічиїм. Це конфлікт між націями, ні, не націями, а політиками і державними лідерами, нашими лідерами, розумієте? Ми не ворожі до українського [...] ми співаємо [українською] «Україно, Україно, моя Україно»... (XO19)

Румунський представник шкільної адміністрації в Чернівцях сформулював це так:

Так чи інакше, у кожній державі, якою б цивілізованою вона не була, відбувається асиміляція національних меншин у титульну націю. Але коли це відбувається тихо і поступово, люди навіть не відчують, що це відбувається з ними, це здається майже добровільним [...] Я розумію, що зараз відбувається радикалізація через війну – під час війни завжди радикалізація. Я переконаний, що якби не війна з Росією, у нас не було б цих речей. (XO9)

Таким чином, ці положення розглядалися як крок, який влада зробила в рамках своєї політики націоналізації, що спровокована конфліктом з Росією.

«Ієрархія» мов

У Харківській області відреагували на те, що російська мова, а тому й російськомовні, відповідно до Закону «Про освіту», розглядаються інакше, ніж мови ЄС (ХО10, ХО14, ХО19). «Тривожить те, що російська мова виявляється не такою європейською, як «європейські» мови, мови ЄС; що мова, якою ви можете говорити в ООН і якою розмовляє значна частина населення, у нашій країні більше не буде мовою навчання» (ХО21). Люди також звинувачували в цьому політику, яка, як сказала одна жінка, перетворила російську мову в Україні на «мову агресора» (ХО26).

У Чернівцях також були скарги на те, що сьогодні в Україні штучно формується «ієрархія» мов, яку українська влада спеціально створила та закріпила Законом «Про освіту». Декілька представників румунського населення були незадоволені тим, що закон трактував їх інакше, ніж «корінні народи» (ЧО21).

Представники культурних організацій та румунські батьки у фокус-групах стверджували, що їх слід включити до категорії «корінних», оскільки румуни століттями заселяли нині українську частину Буковини. У офіційному листі до української влади румунські меншини просили включити їх до переліку «корінних», але безуспішно (ФГЧО_родители_2, ЧО21).

Р7. Коли придумали цей закон (хай довго живе Лілія Гриневич [тоді міністр освіти і науки], тільки нам не заважає жити), коли вона винайшла цей закон, вона вигадала його спеціально проти російськомовного населення. Чому вони не зробили винятку для нас, як корінного населення? Це шовіністичний націоналізм...

Р8. Але росіяни також...

Р7. Але росіяни, російськомовні, також мають право на освіту рідною мовою. Вони також живуть тут десятиліттями, а деякі й сотнями років, чи не так? Але вони не корінні народи, багато хто тут жив тривалий час, тут навчаються їхні діти, тут навчалися їхні предки. Тому вони також мають право. Потім сталася така ситуація: агресія, Росія, війна. Ми можемо це зрозуміти. Але по відношенню до румунів, поляків, мадярів (угорців) це злочин і дискримінація, як уже казав мій колега (ФГЧО_родители_2).

У той час як учасниця 7 вважає положення спрямованими на обмеження використання російської мови, а румунів розглядає як випадкових жертв, критичне зауваження її колеги спонукає її включити російськомовне населення до тих, хто має право на освіту рідною мовою. Однак вона додає, що можна пояснити (проте це не означає — підтримати), чому до російськомовного та румуномовного населення ставляться по-різному, враховуючи ситуацію війни з Росією. В одному селі Чернівецької області вчителі в рамках фокус-групи твердо висловили почуття приналежності до України та свого регіону, відкинувши ярлики «діаспора» та «меншість»:

Наша мова має залишитися, для наших онуків, дітей. І нехай буде і українська, ми не проти неї. Але нехай нас залишають у спокої, як в Конституції написано. [...] Ми справжнє населення, ми не діаспора, ми не меншість, ми корінні народи! Поверніть нам наші права. (ФГЧО_учителя: 5)

Представники румунської меншини у Чернівцях ходили на зустрічі з політиками та виступали зі скаргами проти мовних нововведень. У Харкові не існує культурних організацій, які виступали б за російську мову; невдоволення мовними положеннями виражалося виключно на особистому рівні. Тут причиною може бути не лише відсутність російських культурних організацій у Харкові, а й посилення ідентифікації багатьох російськомовних українців як українців, – отже, прийняття положень закону і, можливо, також побоювання щодо звинувачення у підтримці російської мови, як підтримки дій РФ. Це було продемонстровано і під час дискусії в рамках двох фокус-групи в Харкові.

Наслідки імплементації мовних положень: висновки

Мовним положенням Закону «Про освіту» українська влада декларувала намір посилити вживання державної мови в Україні, особливо серед національних меншин, і таким чином забезпечити їм рівний доступ до освіти та ринку праці. Однак водночас це створило ієрархію мов. У березні 2020 року був прийнятий новий Закон «Про повну загальну середню освіту» (Verkhovna Rada of Ukraine 2020). У цьому Законі чіткіше, ніж у Законі «Про освіту» 2017 року, визначено, який обсяг навчання іншими мовами, крім української, має бути дозволено на різних етапах середньої освіти. Найбільш привілейованими є ті, кого визначають як «корінні народи», вони зберігають право на освіту рідною мовою на всіх етапах шкільного навчання. Для національних меншин, які спілкуються мовами ЄС, передбачається поступове збільшення навчання українською мовою з п'ятого класу, передбачається, що вже у дев'ятому класі не менше 40% навчання має проводитися українською мовою, а з десятого по дванадцятий клас – не менше 60 % має викладатися українською мовою. Для інших меншин, у тому числі російськомовних, закон не передбачає поступового переходу: з п'ятого класу частка викладання українською мовою має становити не менше 80% (Verkhovna Rada of Ukraine 2019). Таке нерівне ставлення до мов не залишилося непоміченим: деякі наші російсько- та румуномовні респонденти сказали, що вважають це дискримінацією.

Із іншого боку, ідея, що державна мова повинна бути єдиною та спільною для всіх, користується підтримкою. Українська мова за останні роки набула високого формального статусу в суспільстві. Це може бути пов'язано з тим, що вона прямим чином впливає на життєві можливості, адже для вищої освіти, успішної кар'єри потрібне вільне володіння українською мовою. Батьки вважали, що знання української мови так чи інакше є важливим для майбутнього їхніх дітей в Україні, і багато хто у зв'язку з цим вирішив, щоб їхні діти навчалися українською мовою. Як у Харківській, так і в Чернівецькій областях запити батьків щодо навчання українською мовою почали зростати ще до прийняття Закону «Про освіту» 2017 року. Проте між двома регіонами були відмінності у сприйнятті та виконанні Закону: російсько- та румуномовні інформанти, як правило, розглядали мовні положення як частину націоналізаційних зусиль України, але вони по-різному оцінювали ситуацію.

Із одного боку це розглядалося як зрозумілий розвиток подій, із іншого боку – як зміна, що обмежувала їхні конституційні права. Деякі росіяни/російськомовні у Харкові, здавалося, більш охоче переходили на українську мову навчання не лише з п'ятого, а вже з першого класу.

Водночас російська мова, особливо з впровадженням «Нової української школи», автоматично втрачає позиції у багатьох школах Харкова незалежно від позиції батьків. Її майбутнє, навіть як факультативного предмету, є невизначеним, це стосується й закладів, де російська була основною мовою навчання. Хоча деякі батьки хотіли б, щоб їхні діти могли вивчати російську хоча б як предмет, кілька керівників шкіл заявили (без аргументації), що попиту на це немає. Як зазначалося, дехто з російськомовних українців перевизначили свою ідентичність після Євромайдану та конфлікту з Росією, частіше визначаючи себе як українців. Це також може бути однією зі складових пояснення відсутності організованої підтримки російської мови саме як мови навчання. У російськомовних людей, які бажають «нав'язати певну позицію щодо держави», як сказав Брубейкер, бракує об'єднуючого фактору. Російськомовні не являють собою офіційної меншості, а саме тому не мають інструментів впливу як окрема група: оскільки російськомовні не номінуються як «етнічна меншина», вони фактично втрачають у правах. Згідно із Законом, щоб отримати право на навчання «мовою етнічної меншини», необхідно визначити себе як таку – це по-перше. По-друге, російськомовні українці також можуть боятися нав'язувати бачення української держави як репресивної, артикулювати етнонаціоналізацію в той час, коли їхня номінальна «зовнішня батьківщина» окупувала частину України. Справді, багато респондентів в обох регіонах вважали, що положення про мову безпосередньо пов'язане з наявним конфліктом, навіть викликане ним.

У Чернівецькій області ми відзначили тенденцію деяких румуномовних батьків зараховувати своїх дітей до українських середніх класів. Проте існували також культурні організації, які займалися збереженням румунської мовної та культурної спадщини; а деякі румунські вчителі та директори висловлювали занепокоєння щодо триваючої українізації. Тим не менш, перспективи румунської мови та шкіл румунської меншини в Чернівцях видаються оптимістичнішими, ніж для російської мови в Харкові. У деяких школах румунська мова залишиться основною мовою навчання до п'ятого класу або довше; в інших школах румунську викладатимуть як предмет. Наші інтерв'ю показали, що більш стійка «позиція» румунської мови стосується не лише збереження румунської культури, а й перспектив навчання та роботи в ЄС. Навіть люди без румунського походження висловили зацікавленість у вивченні румунської мови зараз, коли Україна прагне міцнішої інтеграції з ЄС. Якщо раніше Росію харків'яни бачили як потенційне місце для навчання та роботи, то зараз можна сказати, судячи з уподобань мови навчання, багато з них бачать своє майбутнє в Україні.

Вдячність: Ми хотіли б подякувати Олександрі Дейнеко, Сабіне Кропп та Одне Осланду за коментарі щодо проекту даної статті. Особлива подяка Миколі Саркісяну за роботу на вирішальному етапі робочого процесу.

Бібліографія:

- Aasland, Aadne, Filippova, Olga, Oleksandra, Deineko and Zaporozhchenko, Ruslan. (2022). Detsentralizatsiya, sotsial'na zhurtovanist' ta etnokul'turna riznomanitnist' u prykordonnykh rehionakh Ukrayiny. [from Ukr.: Decentralization, social cohesion and ethno-cultural diversity in the border regions of Ukraine]. *Ideology and Politics Journal* 3(22): 118–140.
- All-Ukrainian population census (2001). *State Statistics Committee of Ukraine*, n.d., <http://2001.ukrcensus.gov.ua/eng/> (accessed 27 April 2020).
- Arel, D. (2018). Language, status and state loyalty in Ukraine. *Harvard Ukrainian Studies* 35(1-4): 233–263.
- Bilaniuk, L. and Melnyk, S. (2008). A tense and shifting balance: Bilingualism and education in Ukraine. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism* 11(3-4): 340–372.
- Brubaker R. (1995). National minorities, nationalizing states, and external national homelands in the new Europe. *Daedalus* 124(2): 107–132.
- Bureiko, N. and Moga, T. L. (2019). The Ukrainian–Russian Linguistic Dyad and Its Impact on National Identity in Ukraine. *Europe-Asia Studies* 71(1): 137–155.
- Cheskin, A. and Kachuyevski, A. (2019). The Russian-speaking populations in the post-Soviet space: Language, politics and identity. *Europe-Asia Studies* 71(1): 1–23.
- Kosse, I. (2019). Iakoiu movoiu vchyty v shkoli? Stavlennia uchasnykiv osvithnoho protsests do zakonodavchyykh zsin shchodo movy vykladannia (na prykladi okremykh raioniv Zakarpatskoi, Chernivetskoi ta Odeskoi oblastei). [from Ukr.: What language is taught at school? The attitude of participants in the educational process to legislative changes regarding the language of instruction]. *Institute for Economic Research and Policy Consulting*, n.d., https://www.slideshare.net/IER_Kyiv/ss-136099522 (accessed 27 April 2020).
- Kudriavtseva, N. (2019). Ukraine's Language Law: Whose rights are protected? *Focus Ukraine*, 8 July, <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/ukraines-language-law-whose-rights-are-protected> (accessed 27 April 2020).
- Kulyk, V. (2013). Language policy in Ukraine: What people want the state to do. *East European Politics and Societies and Cultures* 27(2): 280–307.
- Kulyk, V. (2016). Language and identity in Ukraine after Euromaidan. *Thesis Eleven* 136(1): 90–106.
- Kulyk, V. (2017). Identity in transformation: Russian-speakers in post-Soviet Ukraine. *Europe-Asia Studies* 71(1): 156–178.
- Kulyk, V. (2018a). Shedding Russianness, recasting Ukrainianness: the post-Euromaidan dynamics of ethnonational identifications in Ukraine. *Post-Soviet Affairs* 34(2-3): 119–138.
- Kulyk, V. (2018b). Ukraine's 2017 Education Law Incites International Controversy over Language Stipulation. *PONARS Eurasia Policy Memo* 525, 19 April, <https://www.ponarseurasia.org/ukraine-s-2017-education-law-incites-international-controversy-over-language-stipulation/> (accessed 27 April 2020).
- Ministerstvo Osviti i Nauki Ukraini. (2019). Informatsiinii Biuletten. [from Ukr.: Information Bulletin]. 2017/2018–2018/2019. *Ministirstvo Osviti i Nauki Ukraini*, n.d., http://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2019/03/MOVI_NAVCHANNYA-2019.pdf (accessed 27 April 2020).

- Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation. (2020). Discrimination of national minorities in the area of education and the use of their language in The Human Rights Situation in Ukraine. Report. *Ministry of Foreign Affairs of the Russian Federation*, 16 July, <https://www.mid.ru/ru/detail-material-page/1437006/?lang=en##4> (accessed 27 April 2020)
- Nitsova, S., Pop-Eleches, G. and Robertson, G. (2018). Revolution and reform in Ukraine: Evaluating four years of reform. *PONARS Eurasia*, 18 July, <https://www.ponarseurasia.org/article/revolution-and-reform-ukraine-evaluating-four-years-reform> (accessed 27 April 2020).
- Osvita.ua. (2011). Za danymy YuNESKO, 99% vchyteliv pochatkovykh klasiv v Ukrayini – zhinky. [from Ukr.: According to UNESCO, 99% of primary school teachers in Ukraine are women]. *Osvita.ua*, 4 October, <http://osvita.ua/school/news/23601/> (accessed 27 April 2020).
- Sadecki, A., Dabrowski, T. and Piechal, T. (2017). Ukraine: a blow against the national minorities' school system. *Center for Eastern Studies*, 27 September, <https://www.osw.waw.pl/en/publikacje/analyses/2017-09-27/ukraine-a-blowagainst-national-minorities-school-system> (accessed 27 April 2020).
- Smith, D. J. (2002). Framing the national question in Central and Eastern Europe: A quadratic nexus? *The Global Review of Ethnopolitics* 2(1): 3–16.
- Stebelsky, I. (2018). A tale of two regions: geopolitics, identities, narratives, and conflict in Kharkiv and the Donbas. *Eurasian Geography and Economics* 59(1): 40.
- Stormont, N. (2017). Ukraine's Education Law may needlessly harm European aspirations. *Freedom House*, 2 October, <https://freedomhouse.org/article/ukraines-education-law-may-needlessly-harm-european-aspirations> (accessed 27 April 2020).
- Tulup, M. (2017). Zakon ob obrazovanii v Ukraine: pochemu iazykovoï vopros snova vstal poperek gorla. [from Rus.: The law on education in Ukraine: why the language issue has risen across the throat again]. *Open Democracy*, 7 December, <https://www.opendemocracy.net/ru/zakon-ob-obrazovanii-v-ukraine/> (accessed 27 April 2020).
- Ukrainska Pravda. (2017). Rumunska spilnota prosyt Poroshenka vetuvaty zakon 'Pro osvitu' cherez movne pytannia. [from Ukr.: The Romanian community asks Poroshenko to promise the law "On education" because of the language issue]. *Ukrainska Pravda*, 7 September, <https://life.pravda.com.ua/society/2017/09/7/226317/> (accessed 27 April 2020).
- Venice Commission. (2017). Opinion on the Provisions of the Law on Education of 5 September. *Venice Commission (European Commission for Democracy through law)*, 11 December, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2017\)030-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2017)030-e) (accessed 27 April 2020).
- Verkhovna Rada of Ukraine. (1996a). Constitution of Ukraine. Article 10. *Verkhovna Rada of Ukraine*, 28 June, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?lang=en#Text> (accessed 27 April 2020).
- Verkhovna Rada of Ukraine. (1996b). Constitution of Ukraine. Article 53. *Verkhovna Rada of Ukraine*, 28 June, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80?lang=en#Text> (accessed 27 April 2020).
- Verkhovna Rada of Ukraine. (2017). Law of Ukraine "On Education". Article 7. *Verkhovna Rada of Ukraine*, 14 June, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19?lang=en#Text> (accessed 27 April 2020).
- Verkhovna Rada of Ukraine. (2019). Law of Ukraine "On Supporting the Functioning of the Ukrainian Language as the State Language". *Verkhovna Rada of Ukraine*, 13 May, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19?lang=en#Text> (accessed 27 April 2020).
- Verkhovna Rada of Ukraine. (2020). Zakon Ukrainy "Pro povnu zagal'nu serednû osvitu". [from Ukr.: The Law of Ukraine "On complete general secondary education"]. *Verkhovna Rada of Ukraine*, 16 January, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19?lang=en#Text> (accessed 27 April 2020).

Додатки

Таблиця 1. Учасники напівструктурованого інтерв'ю

Код уч-ка	Посада	Стать	Вік	Мова спілкування	Етнічна самоідентифікація
Харківська область					
X01	Директор школи	Ж	27	Російська	Українська
X02	Адміністративна особа з питань гуманітарної політики	М	39	Російська, українська	Українська
X03	Заступник директора з навчальної роботи	Ж	32	Російська	Російська
X04	Заступник директора Департаменту науки та освіти	М	54	Російська	Російська
X06	Директор школи	Ж	44	Російська	Російська, Українська
X07	Директор школи	Ж	64	Російська	Російська, Українська
X08	Головний спеціаліст з НУШ	Ж	49	Російська	Російська
X09	Директор школи	Ж	-	-	-
X010	Директор школи	Ж	32	Російська, українська	Українська
X011	Заступник директора Департаменту освіти та науки	Ж	42	Російська, українська	Українська
X012	Директор школи	Ж	38	Російська	Українська
X013	Завуч	Ж	40	Російська	Українська
X014	Директор школи	Ж	57	Російська, українська	Російська, Українська
X015	Директор школи	М	53	Російська	Українська
X016	Директор школи	М	45	Українська	Українська
X017	Директор школи	Ж	47	Українська	Українська
X018	Директор школи	Ж	45	Російська, Українська	Українська
X019	Директор школи	Ж	65	Російська	Російська
X020	Директор школи	М	43	Українська	Українська
X021	В.о. завуча	Ж	48	Російська	Російська
X022	Завуч	М	48	Російська	Вірменська
X023	Методист	Ж	55	Російська	
X024	Директор школи	Ж	43	Українська	Українська
X025	Завуч	Ж	56	Російська	Російська
X026	Директор школи	Ж	44	Українська	Українська
X027	Спеціаліст Відділу освіти	Ж	44	Українська	Українська

X028	Директор школи	Ж	42	Українська	Українська
Чернівецька область					
Ч01	В.о начальника районного відділу освіти	Ж	48	Українська	Українська
Ч02	Директор школи	Ж	50	Румунська	Румунська
Ч03	Директор школи	Ж	33	Українська, румунська	Румунська
Ч04	Директор школи	Ж	43	Румунська	Румунська
Ч05	Директор школи	Ж	43	Румунська	Румунська
Ч06	Завуч	Ж	39	Румунська	Румунська
Ч07	Методист	Ж	58	Російська, українська	Російська
Ч08	Директор румунського культурного центру	М	74	Румунська	Румунська
Ч09	Заступник директора Центру підвищення кваліфікації вчителів	Ж	58	Румунська	Румунська
Ч010	Засновник румунської культурної організації	М	72	Російська, українська	Російська, Українська
Ч011	Член румунської культурної організації, письменник	Ж	76	Румунська, Російська	Румунська
Ч012	Директор школи	Ж	63	Російська	Російська, Українська
Ч013	Директор школи	Ж	39	Румунська	Румунська
Ч014	Методист молодшої школи	Ж	50	Румунська	Румунська
Ч016	Директор школи	М	-	-	-
Ч017	Директор школи	М	59	Російська, українська	Українська, Російська
Ч018	Директор школи	Ж	43	Українська	Українська
Ч019	Директор школи	Ж	48	Російська, українська	Єврейська
Ч020	Директор школи	Ж	54	Молдавська	Румунська
Ч021	Директор школи	М	63	Румунська	Румунська
Ч022	Директор школи	М	52	Українська	Румунська
Ч023	Методист	Ж	33	Російська, українська	Українська
Ч024	Директор школи	М	57	Румунська	Румунська
Ч025	Директор школи	М	58	Румунська	Румунська

Таблиця 2. Учасники фокус-групового інтерв'ю

Код фокус-групи	Номер учасника	Стать	Вік	Мова спілкування	Етнічна самоідентифікація
Харківська область					
ФГХО_учителя	4	Ж	61	Російська	Єврейська
ФГХО_учителя	1	Ж	55	Російська	Українська
ФГХО_учителя	7	Ж	52	Російська	Українська
ФГХО_учителя	9	Ж	41	Російська, українська	Українська
ФГХО_учителя	2	Ж	49	Російська	Російська
ФГХО_учителя	3	Ж	55	Російська	Українська
ФГХО_учителя	5	Ж	43	Російська, українська	Єврейська
ФГХО_учителя	6	Ж	47	Російська	Російська
ФГХО_учителя	8	Ж	39	Російська, українська	Українська
ФГХО_учителя_2	5	Ж	44	Російська	Українська
ФГХО_учителя_2	6	Ж	48	Російська	Російська
ФГХО_учителя_2	8	Ж	48	Українська	Українська
ФГХО_учителя_2	7	Ж	50	Російська, українська	Українська
ФГХО_учителя_2	9	Ж	46	Російська	Російська
ФГХО_учителя_2	3	Ж	57	Російська	Російська
ФГХО_учителя_2	2	Ж	50	Російська	Російська
ФГХО_учителя_2	1	Ж	32	Російська, азербайджанська	Азербайджанська
ФГХО_учителя_2	4	Ж	49	Російська	Українська
ФГХО_родители	11	Ж	42	Російська	Українська
ФГХО_родители	6	Ж	42	Російська	
ФГХО_родители	3	Ж	40	Російська	Білоруська, італійська, литовська
ФГХО_родители	1	Ж	37	Російська	Українська
ФГХО_родители	5	Ж	42	Російська, українська	Російська, Українська
ФГХО_родители	7	Ж	34	Російська	Українська
ФГХО_родители	2	М	37	Російська	Українська
ФГХО_родители	4	Ж	38	Російська	Українська
ФГХО_родители	8	Ж	47	Російська	Російська
ФГХО_родители	10	Ж	38	Російська	Українська
ФГХО_родители	9	Ж	32	Російська	Українська
ФГХО_родители_1	2	Ж	27	Українська	Українська
ФГХО_родители_1	7	Ж	22	Українська	Українська
ФГХО_родители_1	5	Ж	36	Російська	Російська, Українська
ФГХО_родители_1	6	Ж	35	Російська	Російська, Українська
ФГХО_родители_1	4	Ж	42	Російська	Українська

Продовження таблиці 2

ФГХО_родители_1	1	Ж	47	Російська	Російська
Чернівецька область					
ФГХО_родители_1	3	Ж	35	Російська	Українська
ФГЧО_учителя	7	Ж	50	Російська, українська	Румунська
ФГЧО_учителя	6	Ж	47	Румунська	Румунська
ФГЧО_учителя	1	Ж	73	Румунська	Румунська
ФГЧО_учителя	4	Ж	45	Румунська	Румунська
ФГЧО_учителя	5	Ж	73	Румунська, Французька	Румунська
ФГЧО_учителя	3	Ж	33	Румунська	Румунська
ФГЧО_учителя	2	Ж	52	Російська, українська	Румунська
ФГЧО_учителя_1	1	Ж	31	Румунська	Румунська
ФГЧО_учителя_1	2	Ж	50	Румунська	Румунська
ФГЧО_учителя_1	3	Ж	30	Румунська	Румунська
ФГЧО_учителя_1	4	Ж	25	Румунська	Румунська
ФГЧО_учителя_1	5	Ж	50	Румунська	Румунська
ФГЧО_учителя_1	6	Ж	29	Румунська	Румунська
ФГЧО_учителя_1	7	Ж	29	Румунська	Румунська
ФГЧО_учителя_1	8	Ж	31	Румунська	Румунська
ФГЧО_учителя_1	9	Ж	60	Румунська	Румунська
ФГЧО_учителя_1	10	Ж	55	Румунська	Румунська
ФГЧО_учителя_2	9	Ж	35	Українська	Українська
ФГЧО_учителя_2	10	Ж	20	Українська	Українська
ФГЧО_учителя_2	8	Ж	34	Українська	Українська
ФГЧО_учителя_2	3	Ж	35	Українська	Українська
ФГЧО_учителя_2	6	Ж	31	Українська	Українська
ФГЧО_учителя_2	5	Ж	24	Українська	Українська
ФГЧО_учителя_2	1	Ж	23	Українська	Українська
ФГЧО_учителя_2	7	Ж	44	Українська	Українська
ФГЧО_родители	3	Ж	36	Румунська	Румунська
ФГЧО_родители	4	Ж	38	Румунська	Румунська
ФГЧО_родители	1	Ж	32	Румунська	Румунська
ФГЧО_родители	6	Ж	32	Румунська	Румунська
ФГЧО_родители	2	Ж	34	Румунська	Румунська
ФГЧО_родители	5	Ж	33	Румунська	Румунська
ФГЧО_родители	7	Ж	32	Румунська	Румунська
ФГЧО_родители_1	2	Ж	32	Румунська	Румунська
ФГЧО_родители_1	4	Ж	38	Румунська	Румунська
ФГЧО_родители_1	8	Ж	50	Румунська	Румунська
ФГЧО_родители_1	1	Ж	42	Румунська	Румунська

ФГЧО_родители_1	3	Ж	34	Румунська	Румунська
ФГЧО_родители_1	5	Ж	38	Румунська	Румунська
ФГЧО_родители_1	6	Ж	32	Румунська	Румунська
ФГЧО_родители_1	7	Ж	49	Румунська	Румунська
ФГЧО_родители_2	2	Ж	44	Румунська	Румунська
ФГЧО_родители_2	6	Ж	36	Румунська	Румунська
ФГЧО_родители_2	7	Ж	35	Румунська	Румунська
ФГЧО_родители_2	3	Ж	39	Румунська	Румунська
ФГЧО_родители_2	8	Ж	-	-	-
ФГЧО_родители_2	4	Ж	-	-	-
ФГЧО_родители_2	5	Ж	-	-	-
ФГЧО_родители_2	1	Ж	35	Румунська	Румунська

Таблиця 3а. Загальна кількість навчальних закладів, класів та учнів

Регіон	Кількість навчальних закладів			Кількість учнів			Кількість класів		
	2017	2018	Зміни	2017	2018	Зміни	2017	2018	Зміни
Харків	746	722	-24	233489	240675	7186	11078	11248	170
Чернівці	413	397	-16	99026	102281	3255	5234	5335	101
В цілому по Україні	15700	15069	-631	3848322	3972471	124149	201465	204127	2662

Таблиця 3б. Загальна кількість навчальних закладів, класів та учнів

Регіон	1-4 класи			5-9 класи			10-12 класи		
	2017	2018	Зміни	2017	2018	Зміни	2017	2018	Зміни
Харків	4616	4666	50	5165	5233	68	1297	1349	52
Чернівці	2177	2227	50	2471	2515	44	586	593	7
В цілому по Україні	84477	85731	1254	94569	95436	867	22419	22960	541

Таблиця 4а. Кількість навчальних закладів з російською мовою навчання, учнів та класів

Регіон	Кількість навчальних закладів			Кількість учнів			Кількість класів		
	2017	2018	Зміни	2017	2018	Зміни	2017	2018	Зміни
Харків	109	66	-43	43285	27229	-16056	2614	2582	-32
Чернівці	1	1	0	144	163	19	19	18	-1
В цілому по Україні	471	194	-277	202359	78774	-123585	14754	13307	-1447

Таблиця 4б. Кількість навчальних закладів з російською мовою навчання, учнів та класів

Регіон	1-4 класи			5-9 класи			10-12 класи		
	2017	2018	Зміни	2017	2018	Зміни	2017	2018	Зміни
Харків	1113	1044	-69	1198	1229	31	303	309	6
Чернівці	7	6	-1	10	10	0	2	2	0
В цілому по Україні	5983	4986	-1015	7122	6853	-269	1649	1486	-163

Таблиця 5а. Кількість навчальних закладів з румунською мовою навчання, учнів та класів

Region	Кількість навчальних закладів			Кількість учнів			Кількість класів		
	2017	2018	Зміни	2017	2018	Зміни	2017	2018	Зміни
Харків	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Чернівці	60	57	-3	10638	10829	191	866	870	4
В цілому по Україні	72	69	-3	12832	13049	217	1029	1031	2

Таблиця 5б. Кількість навчальних закладів з румунською мовою навчання, учнів та класів

Region	1-4 класи			5-9 класи			9-11 класи		
	2017	2018	Зміни	2017	2018	Зміни	2017	2018	Зміни
Харків	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Чернівці	360	365	5	402	403	1	104	102	-2
В цілому по Україні	429	434	5	478	478	0	122	119	-3

Таблиця 6а. Кількість навчальних закладів з українською та російською мовами навчання, учні та класи

Region	Кількість навчальних закладів			Кількість учнів		
	2017	2018	Зміни	2017	2018	Зміни
Харків	70	109	39	39399	58611	19212
Чернівці	1	1	0	575	615	40
В цілому по Україні	595	819	224	311471	434997	123526

Таблиця 6б. Кількість навчальних закладів з українською та російською мовами навчання, учні та класи

Region	Кількість учнів, які отримують навчання					
	українською мовою			румунською мовою		
	2017	2018	Зміни	2017	2018	Зміни
Харків	19047	222307	3260	20352	36304	159
Чернівці	460	525	65	115	90	-25
В цілому по Україні	166969	194406	27437	144502	240591	96089

Таблиця 7а. Кількість навчальних закладів з українською та румунською мовами навчання, учнів та класів

Регіон	Кількість навчальних закладів			Кількість учнів		
	2017	2018	Зміни	2017	2018	Зміни
Харків	0	0	0	0	0	0
Чернівці	19	19	0	4448	4925	477
В цілому по Україні	20	20	0	4648	5127	479

Таблиця 7б. Кількість навчальних закладів з українською та румунською мовами навчання, учнів та класів

Регіон	Кількість учнів, які отримують навчання					
	українською мовою			румунською мовою		
	2017	2018	Зміни	2017	2018	Зміни
Харків	0	0	0	0	0	0
Чернівці	1750	2287	537	2698	2638	-60
В цілому по Україні	1459	2070	575	3153	3057	-96

Таблиця 8а. Кількість навчальних закладів з українською мовою навчання, учнів та класів

Регіон	Кількість навчальних закладів			Кількість учнів			Кількість класів з українською мовою навчання		
	2017	2018	Зміни	2017	2018	Зміни	2017	2018	Зміни
Харків	567	547	-20	150805	154835	4030	8464	8666	202
Чернівці	332	319	-13	83221	85749	2528	4349	4447	98
В цілому по Україні	14414	13838	-567	3286389	3408789	122400	184365	188472	4107

Таблиця 8б. Кількість навчальних закладів з українською мовою навчання, учнів та класів

Регіон	1-4 класи			5-9 класи			10-12 класи		
	2017	2018	Зміни	2017	2018	Зміни	2017	2018	Зміни
Харків	3503	3622	119	3967	4004	37	994	1040	46
Чернівці	1810	1856	46	2059	2102	43	480	489	9
В цілому по Україні	77497	79765	2268	86360	87480	1127	20508	21220	712

ПОЛІТИКА ІДЕНТИЧНОСТІ В ПРИКОРДОННИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ ¹

Ольга Філіппова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна /
Карельський інститут, університет Східної Фінляндії
ORCID: 0000-0001-8242-551X

Олександра Дейнеко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна /
Норвезький інститут урбаністичних та регіональних досліджень, Осло Метрополітан університет
ORCID: 0000-0002-3659-0861

DOI: 10.36169/2227-6068.2022.03.00008

Анотація. У прикордонних регіонах політики ідентичності розгортаються в особливому контексті, що пов'язано з наявністю гетерогенних етнокультурних спільнот. У даному дослідженні основну увагу приділено новоствореним територіальним одиницям – громадам, як соціальним просторам, де здійснюється політика ідентичності. Аналізуючи, яким чином освітня реформа впливає на ідентичність та політику ідентичності в прикордонних спільнотах, ми зосереджуємося на перетині ідентичності та влади на місцевому, регіональному, національному та міжнародному рівнях, й показуємо залученість до політики ідентичності як інституціоналізованих, так неінституціоналізованих акторів. Ми стверджуємо, що різні етнокультурні групи не слід розглядати лише як пасивних реципієнтів нав'язаних елітами значень ідентичності: вони є динамічними неінституціоналізованими акторами, які беруть участь у політиці ідентичності через повсякденні освітні практики, пропонуючи та захищаючи власні значення ідентичності та свої права на визнання. Ця стаття ґрунтується на результатах нашої польової роботи в громадах прикордонних областей України - Харківської (схід) та Чернівецької (захід), а також на фокус-групових інтерв'ю з місцевими мешканцями.

Ключові слова: політика ідентичності, етнокультурні групи, реформа освіти, прикордонні регіони

¹ Ця стаття є прямим перекладом книги «The Accommodation of Regional and Ethno-cultural Diversity in Ukraine» під редакцією Aadne Aasland та Sabine Kropp, опублікованої Springer у 2021 році. При перекладі статтю не було оновлено чи доповнено актуальними дослідницькими даними.

Складна історична спадщина, боротьба за суверенітет, націо- й державотворення та втілення численних реформ робить Україну багатограним кейсом для досліджень питань, що потенційно можуть об'єднувати або продукувати розбіжності. У такому контексті надзвичайно важливою є політика ідентичності, яка спроможна стимулювати певні солідарності або, навпаки, конфлікти у сфері соціальних, культурних, економічних та політичних відносин. Оскільки політика ідентичності пов'язана з тим, як «працює ідентичність та які ефекти (впливи) вона створює» (Agius & Keer 2018: 2), вона може служити більш широкою лінзою для дослідження інституційних і повсякденних явищ, вивчення груп/спільнот та окремих осіб, а також їхньої взаємодії та способів вирішення численних проблем та викликів.

Політика ідентичності є центральною в етнокультурно різноманітних суспільствах, особливо в прикордонних регіонах, що характеризуються наявністю не тільки етнокультурно неоднорідних спільнот, але й перетином локального, регіонального, національного та міжнародного. Крім того, оскільки прикордонні регіони піддаються значному впливу з боку сусідніх держав, політика ідентичності часто стає геополітикою ідентичності.

Лева частка досліджень політики ідентичності виникла як відображення визвольного способу політичної дії та мислення, заснованого на поділяемому досвіді несправедливості, що відчували пригноблені соціальні групи. Також у центрі уваги досліджень політик ідентичності знаходяться питання громадянства, процеси національного будівництва, регіональні та мовні відмінності, політика щодо етнокультурних меншостей (Taras et al. 2004). Хоча існує достатньо великий корпус літератури з даної проблематики, практично немає досліджень, присвячених тому, яким чином та в яких формах політика ідентичності виникає як повсякденна практика (Berents 2018; Portwood-Stacer 2013) на місцевому рівні та стає відображенням/відповіддю на реформи, що реалізуються на національному рівні.

У даній роботі ми формулюємо низку питань стосовно політики ідентичності в етнокультурно різноманітних прикордонних регіонах України як відповіді на продовження реформи освіти з фокусом на законодавчі зміни до Закону України «Про освіту» (Закон України 2017) та прийняття Закону про мову 2019 р. «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (Закон України 2019). Варто зауважити, що законодавство в цілому визнається важливим каналом імплементації легітимізуючої політики ідентичності. Така «офіційна» версія політики ідентичності може також дати поштовх виникненню безлічі моделей сприйняття і, отже, різним стратегіям залучених акторів – прийняття, опору чи проєктування.

Зосередившись на перетині ідентичності та локальних, регіональних, національних і міжнародних впливів, у даній роботі ми прагнемо показати, що етнокультурні групи є не просто пасивними реципієнтами значень ідентичності, що передаються «зверху», а стають неінституціоналізованими акторами, які активно беруть участь у політиці ідентичності, пропонуючи свої власні значення ідентичності та формулюючи своє право на визнання.

Починаючи з викладу теоретичних основ даного дослідження та слідуючи зазначеним теоретичним рамкам, ми описуємо реформу освіти як канал політики ідентичності, а мову – як один з інструментів її реалізації. Після короткого представлення етнокультурного та історичного контексту двох розглянутих регіонів, а також стислого опису даних та методів, ми аналізуємо емпіричні результати, приділяючи особливу увагу множинному сприйняттю легітимізуючої політики ідентичності як певної рефлексії членів етнокультурно різноманітних спільнот. Ми відстежуємо, як локальне знання та досвід неінституціоналізованих суб'єктів обґрунтовують політику ідентичності, що реалізуються у повсякденних освітніх практиках.

Теоретична основа

Теоретичний фрейм, який формує даний аналіз, ґрунтується на двох концептуалізаціях – політиці ідентичності та концепції легітимізуючої ідентичності, ідентичності опору (або резистентної) та проєктивної ідентичності, запропонованої М. Кастельсом (Castells 2010). Ми також пов'язуємо ці концепції із соціальною згуртованістю, оскільки ідентичність (і політика ідентичності, яка їх породжує) є ключовим елементом соціальної згуртованості.

Політика ідентичності: операціоналізація концепту

Термін «політика ідентичності» вперше виник у межах західної політичної думки та використовувався у зв'язку з соціальними рухами, що виникли наприкінці 1960-х років. Хоча цей термін широко застосовується в соціальних науках, немає чіткого визначення, яке можна було б використовувати як операціоналізаційний інструмент для дослідження. У концептуалізації політики ідентичності одна з відправних точок аналізу пов'язана з відповіддю на головне питання: *хто пропонує та контролює значення ідентичності у суспільстві?*

Різні теорії пропонують різні погляди на сутність політики ідентичності. Марксистський та неомарксистський підходи акцентують увагу на державному контролі за політикою ідентичності; у структурно-функціоналістському підході підкреслюється вплив соціальних груп, із якими люди ідентифікують себе; ліберальні теорії приписують основні ролі окремим особам, а постструктуралісти надають велике значення дискурсам у повсякденному спілкуванні та практиках (Bernstein 2005). Методи та інструменти реалізації політики ідентичності різноманітні: вони включають правові та освітні системи, політичні рухи та неурядові організації, літературу, мистецтво (у тому числі кінематографію й анімацію) та засоби масової інформації. Домінуючі соціальні групи просувають єдиний і гегемоністський світогляд, а політика ідентичності здійснюється як нав'язування або примус. Соціологи часто розглядають національну ідентичність як щось, що національна держава «нав'язує» людині. З цього погляду логічно зосередити увагу на активній ролі національної держави, оскільки громадяни розглядаються не більше, ніж пасивні «носії» національної ідентичності (Bechhofer et al. 1999: 531).

Однак, як зазначає Лоулер, немає єдиної думки про те, що насправді є політикою ідентичності (Lawler 2014: 162). Більше того, існує певна тенденція використовувати даний термін як описову, а не аналітичну категорію (Bernstein 2005); й у більшості випадків політика ідентичності аналізується з погляду мобілізованого активізму. Як аналітичну лінзу в даному дослідженні ми застосовуємо схему операціоналізації політики ідентичності, розроблену раніше (Filipova 2009, 2012). Ця операціоналізація організована навколо низки питань: що пропонується (зміст ідентичності); хто бере участь у цьому процесі (які соціальні актори пропонують та контролюють значення ідентичності); які застосовуються інструменти чи канали реалізації політики ідентичності; яким чином здійснюється цей процес — як нав'язування/примус або як визнання; якими є результати політики ідентичності («структура змісту» ідентичності).

Ми прагнемо дослідити, як політика ідентичності концептуалізується як політика визнання, та як розширюється коло соціальних акторів, що беруть участь у колективному створенні даної ідентичності. Спираючись на дослідження в Харківській та Чернівецькій областях, ми відслідковуємо, яким чином неінституціоналізовані суб'єкти беруть участь у політиці ідентичності через повсякденні освітні практики.

Легітимізуюча ідентичність, ідентичність опору та проєктивна ідентичність

Ідентичність є не стільки примордіальною або даною, скільки багатогранною, реляційною та процесуальною (Berger & Luckmann 1971: 194; Lawler 2014: 5–6), саме тому її категоризація є досить складною. Серед теорій, які ми використовуємо у цьому дослідженні, — концепція ідентичності, що розроблена М. Кастельсом (Castells 2010). Поєднання даного підходу з концепцією політики ідентичності дозволяє аналізувати можливі стратегії інституціоналізованих та неінституціоналізованих акторів та агентів. Ідентичність — це «процес, за допомогою якого соціальний суб'єкт самоусвідомлює себе та конструює значення, насамперед, з урахуванням даного культурного атрибута чи набору атрибутів, виключаючи більш широкі посилення на інші соціальні структури» (Castells 2010: 22). Тут ми, перш за все, звертаємо увагу на механізми конструювання, природу атрибутів та роль акторів у цьому процесі. На основі обраних актором культурних особливостей, М. Кастельс пропонує три типи ідентичності: легітимізуюча ідентичність, ідентичність опору та проєктивна ідентичність. Легітимізуюча ідентичність «запроваджується домінуючими інститутами суспільства для розширення та раціоналізації свого панування над соціальними акторами» (Castells 2010: 8). Це стосується домінуючих інститутів та громадянського суспільства, громадянства та інтерналізації домінування. У нашому контексті такі інститути представлені державою та визначають відносини між акторами та структурами. Ідентичність опору «породжується акторами, які займають позиції, що знецінюються та/або стигматизуються логікою домінування, тим самим вибудовуючи підґрунтя опору та виживання на основі принципів, відмінних від принципів, що пронизують інститути суспільства, або протилежних їм» (Castells 2010: 8). У нашому дослідженні такими акторами є представники етнокультурних спільнот у громадах.

Нарешті, проєктивна ідентичність стосується здатності соціальних акторів створювати нову ідентичність, яка перевизначає їхню позицію на основі культурних ресурсів.

Типологія ідентичності Кастельса заснована на взаємодії двох соціальних рівнів – структурного рівня (які значення ідентичності створює та узаконює держава? Яким чином держава схвалює ці значення для інших акторів?) і рівня акторів – груп або індивідів (як актори сприймають ці значення та діють відповідно до цих уявлень?). Розуміння взаємозв'язку між цими двома рівнями допомагає пояснити, як будується та реалізується політика ідентичності. Що стосується теорії структурування (Giddens 1984), то ми підкреслюємо, що моделі ідентичності, запропоновані державою, не є статичними та визначають дії соціальних акторів. Сприйняття даних моделей, засноване на різному соціокультурному досвіді соціальних акторів, призводить до цілої низки практик, що відтворюють легітимізуючу ідентичність. Це робить стратегічно важливим аналіз різноманітності способів формування та відтворення ідентичності: іншими словами, аналіз політики ідентичності.

Простежуючи політику ідентичності, ми уникали прямих питань про ідентичність, розглядаючи її «не просто як [певну] класифікацію, але швидше, як участь у складній серії значень, перетинів та можливостей буття та співвіднесення цієї конструкції зі структурою соціального, політичного, культурного та економічного життя» (Agius & Keer 2018: 2). Ми фокусуємося не стільки на «номінації» ідентичності, скільки на її змісті – що розглядається як важливі компоненти, які необхідно підтримувати; за якими саме елементами ідентичності люди хочуть, щоб їх визнавали інші (інші члени їхніх спільнот, місцева та національна влада) та які офіційні дії, реалізовані у різних програмах та реформах, створюють певні виклики розумінню їхньої ідентичності?

Ідентичність часто розглядається як основний вимір соціальної згуртованості – як «соціальний клей», який утримує суспільство як єдину систему. Як зазначають Кернс і Форрест, «складовими виміру соціальної згуртованості є спільні цінності та громадянська культура; соціальний порядок і соціальний контроль; соціальна солідарність і зменшення соціальної нерівності у добробуті; соціальні мережі та соціальний капітал; територіальна належність та ідентичність» (Kearns & Forrest 2000: 996). Дженсон надав п'ятивимірну модель концептуалізації соціальної згуртованості: належність/ізоляція (спільні цінності та наявність колективної ідентичності); включення/виключення (рівність можливостей на економічному ринку); участь/незалучення (політична та соціальна участь); визнання/неприйняття (повага та терпимість до різноманітності) та легітимність/нелегітимність (підтримка легітимності інституцій) (Jenson 1998). Після анексії Криму та початку конфлікту на Донбасі соціальна згуртованість стала надзвичайно важливою для українського суспільства та національної державної політики. Відповідно до підходу, орієнтованого на політику, соціальна згуртованість розглядається як категорія національної соціальної політики, яка визначається як «постійний процес розвитку спільноти спільних цінностей, спільних проблем і рівних можливостей у державі, заснований на почутті довіри, надії та взаємності серед усіх членів» (quoted from Chan et al. 2006: 281).

У цьому плані політика ідентичності тісно взаємопов'язана з (відтворенням) соціальної згуртованості на різних соціальних рівнях – національному та регіональному. Опір та поширення проектної ідентичності на регіональному рівні може стати серйозним викликом для соціальної згуртованості на національному рівні (як буде показано далі).

Канали та інструменти легітимізуючої політики ідентичності

«Політика ідентичності» – це багатовимірна концепція, заснована на різних перспективах. Виходячи з нашого аналізу про законодавчі зміни до Закону України «Про освіту» та новий Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» у цьому дослідженні ми розглядаємо освіту як канал та мову як інструмент політики ідентичності.

Освіта як канал політики ідентичності. Освіта є важливим каналом реалізації політики ідентичності, а державна освітня політика – потужний інструмент для формування легітимізуючої ідентичності. Зокрема, в даному дослідженні ми розглядаємо нещодавно внесені зміни до Закону України «Про освіту» як комплекс атрибутів, за допомогою яких держава забезпечує «справжнє значення» того, що значить бути українцем (модель компонентів національної ідентичності). У даному каналі імплементації політики ідентичності використовується багато державних інструментів: мова, шкільні підручники з «відповідними уявленнями» про історію, культуру та націю, шкільні програми, шкільні урочистості, освітні вимоги тощо.

Основним фокусом нещодавніх поправок до Закону України «Про освіту» є зміцнення статусу української мови в освіті як ключового елемента державності та національного будівництва. Важливим тут є новий закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної», що підтверджує статус української мови для всіх сфер. У той час, як державна політика навколо мовного питання стає дедалі суворішою і прямішою, даний закон викликає різні думки серед вчителів, батьків, представників шкільної адміністрації та дітей (Mire et al. 2022).

Ми аналізуємо погляди на нещодавні зміни в освіті та мові серед представників етнічно неоднорідних спільнот, як індикатори різної політики конструювання та репрезентації ідентичності. Ми розглядаємо національну законодавчу модель ідентичності як «проект, розроблений політичною та культурною елітою та реалізований за допомогою освіти, ЗМІ та символічною політикою» (Zhurzhenko 2014: 249).

Мова як інструмент політики ідентичності

Нещодавні поправки до двох вищезгаданих законів свідчать про вирішальну роль мови як інструменту легітимізуючої моделі політики ідентичності, яка втілюється державою. Через зміцнення статусу української мови як мови всіх громадських сфер життя та обмеження можливостей використовувати інші мови, особливо у освіті, держава забезпечує «справжнє значення» того, що значить бути українцем (модель національної ідентичності). З одного боку, така політика щодо державної мови орієнтована на процес національного будівництва, розширюючи можливості моделі національної ідентичності у контексті зовнішньої військової агресії.

З іншого боку, такі законодавчі зміни не завжди сприймаються іншими учасниками, які пропонують свої значення про те, що значить «бути українцем». Саме тому неможливо розглядати лише один вимір політики ідентичності – легітимізуючу модель, яку пропонує держава. Слід звернути увагу на низку моделей політики ідентичності, які можуть бути ідентифіковані шляхом аналізу наративів ключових учасників. Таким чином, ми сформулювали два основних дослідницьких питання:

- Як етнокультурно різномірні спільноти розглядають реформи в Україні (новий закон про мову – і, зокрема, українську мову як мову навчання в школі) щодо реалізації політики легітимізуючої ідентичності у прикордонних регіонах?
- Як етнокультурні групи як неінституціоналізовані суб'єкти беруть участь у політиці ідентичності, відображаючи повсякденні освітні практики на місцевому рівні та захищаючи своє власне значення ідентичності та своє право на визнання?

Дані, методи та дослідницькі кейси

Ми спираємося на дані, отримані в рамках українсько-норвезького дослідження «Акомодація регіонального розмаїття в Україні (АРДУ)». Польові дослідження проводились у Харківській та Чернівецькій областях України в жовтні 2019 року. У цілому в зборі даних взяли участь 12 дослідників, було проведено 89 напівструктурованих інтерв'ю та 11 фокус-груп. Гайди інтерв'ю були розроблені разом українськими та норвезькими учасниками проекту¹.

У даній статті представлено аналіз фокус-групових інтерв'ю, які проводились у Харківській та Чернівецькій областях окремо з батьками та вчителями шкіл. Зауважимо, що ми не аналізуємо реформу децентралізації (докладніше див.: Aasland et al. 2022) як таку або її вплив на політику ідентичності (такий аналіз вимагає дослідження динаміки до і після децентралізації); децентралізація розглядається як поточний контекст. Фокус-групи проводились у м. Харків та м. Чернівці – міський аспект (згідно з нещодавно прийнятим законом (Zakon Ukrainy 2018) територіальні громади міст–обласних центрів визнані спроможними об'єднаними територіальними громадами) та в об'єднаних територіальних громадах зазначених регіонів (сільський аспект). Фокус-групові інтерв'ю були направлені на дослідження сприйняття реформи освіти та мовної політики держави. При виборі батьків та вчителів ми прагнули включити різні типи шкіл, класів та мовних профілів, щоб виявити спектр можливих моделей сприйняття.

Багато вчителів, які брали участь у наших фокус-групових інтерв'ю, зіткнулися з труднощами при викладенні своїх власних думок, що було викликане певним занепокоєнням щодо структурного тиску в разі негативних оцінок дій влади та реформ. Така ситуація є досить поширеною серед держслужбовців

¹ Інтерв'ю проводилися мовою, якій віддавали перевагу респонденти; в інтерв'ю, в яких брали участь норвезькі дослідники, які не володіють українською мовою, на їхнє прохання використовувалась російська мова. Усі інтерв'ю було закодовано у програмі Nvivo Pro 12. Коди розробили в ітеративному процесі, заснованому на структурі гайду, але з урахуванням уточнення кодів під час кодування.

у пострадянській Україні. З етичних міркувань та через делікатність деяких із порушених питань респондентам було запропоновано повну анонімність¹. Посилаючись на учасників, ми зазначаємо лише категорію респондентів, регіон та мову, використану в розмові, що унеможливорює прослідкувати відповідність того чи іншого твердження конкретним людям або причетності до певної школи.

Два дослідницьких кейси: контекст

Ми фокусуємось на двох прикордонних регіонах — Харківському (східна Україна) та Чернівецькому (західна Україна). Ці території відповідають історичним регіонам — Слобожанщині та Буковині; обидва складаються з різномірних етнокультурних спільнот та мають певні особливості об'єднання громад (Aasland et al. 2022). Історично ці регіони перебували під впливом Російської імперії (Харківський) та Австро-Угорської імперії (Чернівецький). Українці та росіяни є основними етнічними групами на Слобожанщині; взаємодія цих груп призвела до змішування мов та культурних традицій, а також створення «розмитої етнічності» (Pirie 1996; Søvik & Filippova 2001; Taras et al. 2002). На Буковині (Чернівецька область) домінуючі етнічні групи складають українці та румуни, культура та традиції яких позбавлені змішування або розмивання (Bureiko et al. 2020).

Харківська та Чернівецька області мають різний досвід «наявності кордону». У радянський період Українсько-російський кордон був «внутрішнім», адміністративним кордоном. Його інституціоналізація, що почалась із здобуттям Україною незалежності, була забезпечена державою та інтерналізована населенням лише в останні десятиліття (Zhurzhenko 2010). Чернівецька область мала як внутрішній адміністративний кордон (з Молдавською Радянською Республікою), так і «державний» кордон (з Румунією). Зі здобуттям Україною незалежності та процесом євроінтеграції прикордонний режим для цього регіону перейшов від адміністративного до державно-інституційного режиму з Республікою Молдова та від «жорсткого» до «кооперативного» режиму з Румунією. Ці два регіони мають певний «кордонний ландшафт» — *borderscape* (Brambilla 2015), де мова, етнічна приналежність та регіонально-локальна ідентичність взаємодіють у контексті українського націобудівництва. Крім того, кордони стають політичним інструментом української «націоналізації» та механізмом реструктуризації повсякденних соціальних просторів — важливих елементів політики ідентичності. Дані регіони мають свою особливу специфіку та багато в чому відрізняються один від одного, але обидва можуть розглядатися як «простір», де зустрічаються різні елементи ексімперської, національної та транснаціональної просторовості та темпоральності. Більше того, оскільки ці регіони століттями були багатоетнічними територіями, етнокультурна різноманітність стала їхнім «нормативним контекстом».

¹ Проект ARDU отримав етичну підтримку від Норвезького центру дослідницьких даних (NSD), якій підтверджує, що обробка персональних даних у проекті відповідає законодавству про захист даних.

Емпіричні результати

Від прийняття до опору: посилення ролі неінституціоналізованих учасників політики ідентичності

Серед вчителів та батьків, які брали участь у наших інтерв'ю у фокус-групах, ставлення до згаданих вище зміни в законодавстві відбувалось із різними «рамками сприйняття». Першу модель сприйняття ми класифікуємо як *модель прийняття*. Вона є широко поширеною:

Я не приймаю відповіді російською мовою, тим більше, що викладаю історію, але я також намагаюся підбадьорити дітей. Я весь час говорю їм, що їм все одно треба скласти ЗНО¹ українською мовою. (місто Харків, україномовна учителька)

... тому що він [закон] справді призначений для потреб дітей. Статистика показує, що меншини дуже погано адаптовані до вищих навчальних закладів і просто не справляються із завданнями ЗНО. (ОТГ Чернівецької області, російськомовний батько)

Ці позиції ілюструють прагматичні мотиви, що лежать в основі моделі прийняття та ґрунтуються на необхідності для дітей з етнічно гетерогенних спільнот скласти випускні шкільні іспити. Легітимізуюча ідентичність сприймається та відтворюється через структурні механізми освітньої системи. Деякі батьки та вчителі заявили про необхідність більш жорстких заходів та адміністративного способу зміцнення української мови як мови навчання:

Я хочу стати на бік колег, які повністю підтримують цей закон. Й особливо хочу наголосити, що мовну політику треба зробити жорсткою. У садку вони [діти] завжди говорили українською, у школі теж говорять українською... А якщо не знають, то нехай навчаються. Вони повинні вчитися і повинні знати, тому що це Україна й це і є українськість. (місто Харків, російськомовна учителька)

Модель прийняття також охоплює дещо ширший підхід, що пов'язано із ідею націотворення. Це ґрунтується на розумінні ролі української мови як основи націотворення і зосереджується не стільки на структурній перебудові, як на мотивах формування нації:

... п'ять років тому ми навіть не думали проводити заходи українською мовою, а тепер намагаємося (також з батьками...); просять проводити такі заходи українською мовою, щоб було більше української. Але вони зовсім не відмовляються від російської. (ОТГ у Харківській області, російськомовна учителька)

Серед причин, що ставлять під сумнів успішність впровадження легітимізуючої моделі ідентичності, деякі батьки відзначили небажання вчителів, як суб'єктів реалізації мовного закону, переходити на українську мову в шкільному навчанні на належному рівні. Така думка була очевидна в Харківській області:

¹ Відповідно до ст. 47 Закону України «Про освіту» зовнішнє незалежне оцінювання (ЗНО) – це оцінювання результатів навчання, отриманих особою на заданому рівні освіти (тут: загальна середня освіта), що проводиться спеціально уповноваженою державною установою чи організацією.

Ми готові, я готова, моя дочка готова до цього переходу, без проблем. Ми це приймемо, але я сумніваюся, що вчителі, які вже [літні люди], які завжди говорили і викладали в нашій школі російською, швидко перейдуть на українську. Я в цьому сумніваюся. (ОТГ у Харківській області, російськомовна учителька)

Тут ми хочемо підкреслити не факт вікової дискримінації, а саме сприйняття батьків. Як показали соціологічні дослідження¹, люди літнього віку в Україні зберегли стійку радянську модель ідентичності (легітимізуюча модель ідентичності в СРСР) та радянський спосіб життя, обидва з яких є протилежністю культурних атрибутів «правильного значення» того, що означає бути українцем за визначенням влади сьогодні. Зіткнення між попередньою радянською моделлю ідентичності та новою моделлю, що впроваджується нинішньою українською владою, ставить під сумнів політику прийняття як серед вчителів, так і серед батьків. Це демонструє слабкі сторони створення української національної ідентичності, яке забезпечувалось державою після розпаду СРСР. Як підсумовує Т. Журженко:

...правляча еліта України не виконала свого завдання щодо формування сильної національної ідентичності, і цей провал призвів до політичної кризи, анексії Криму Росією та збройного конфлікту на Сході. (Zhurzhenko 2014: 249)

З іншого боку, «радянський слід» є очевидним у ролі мови, сформованою специфікою радянської мовної політики. Як зазначила вчителька однієї із харківських шкіл, близько 25 років тому було складно перейти на використання української мови як мови навчання: «...з усіма російськомовними школами навколо, ми всі були якимись "невдалими", бо говорили українською». Російська мова була однією з основ радянської ідентичності як спільна мова для всіх радянських республік; інші мови не мали такого значення (навіть в тій чи іншій формі піддавалися дискримінації). Сьогодні Україні доводиться боротися з наслідками радянської моделі легітимізуючої ідентичності — відлунням радянської політики ідентичності.

Дана ситуація пов'язана з попередньою мовною та культурною політикою, коли російська мова позиціонувалась як мова прогресу та високої культури, тоді як українська вважалася менш розвиненою мовою, мовою низької культури та периферії (Søvik & Filippova 2022: 30, Zhurzhenko 2002). Додатково це доповнювалось і регіональними стереотипами, що склалися за радянської ідеології. Як зазначив один із співрозмовників:

Ще з дитинства, за радянських часів, нам говорили: «Не їдьте на західну Україну, там бандерівці, не дай Боже... там вас з'їдять»... Але коли я приїхав до Львова, я зрозумів, що це просто неправда. (місто Харків, російськомовний батько)

¹ Проведене соціологічною групою «Рейтинг» (Rating Group Ukraine) у 2018 р. соціологічне дослідження «Динаміка патріотичних настроїв українців» встановило, що 6% українців досі вважають себе радянськими людьми. Це переважно людей літнього віку, які проживають переважно у східних та південних областях України (Dynamika patriotychnykh nastroyiv urkaintsiv 2018).

Батьки особливо підкреслюють роль та вплив вчителів у процесах переходу на українську мову шкільного навчання. Як показали інші дослідження, під час навчання знання, влада та ідентичність опосередковуються між учнями та вчителями. Інтеракції учня та вчителя можуть допомогти пояснити, як у взаємодії виникають асиметрії знань і влади, а також зв'язок між взаємодіями на мікрорівні та динамікою влади на макрорівні, що характеризує процеси навчання (Gray & Morton 2018). Вчителі відіграють важливу роль у реалізації політики ідентичності: вибір ними тієї чи іншої моделі відтворення ідентичності (прийняття, опір чи проектування) визначає ефективність реалізації державної політики загалом. Самі вчителі усвідомлюють важливість своєї ролі та впливу в цьому відношенні:

Тон зустрічі та тон розмови завжди задає вчитель, тому вони [діти] підлаштовуються під вчителя і намагаються наслідувати. (ОТГ Харківської області, російськомовна вчителька)

В освітній процес залучені також й інші суб'єкти. На мезорівні ми відзначаємо вплив педагогічного та сімейного оточення, які «підживлюють» певними атрибутами та значеннями процес конструювання ідентичності. Ми виявили, що серед вчителів та батьків досить поширена гнучка лінгвістична модель, яка передбачає адаптацію до запитів суб'єктів або існуючих у спільноті соціальних норм:

Оскільки у нас україномовна школа, ми проводимо батьківські збори українською мовою. Але спілкуємося з батьками мовою, якою вони користуються. Для тих, хто розмовляє російською, ми відповідаємо російською. Ми маємо значний досвід переходу з української мови на російську. Якщо не проблематизувати, все встає на свої місця. (м. Харків, російськомовний учитель)

Ми розпочинаємо педагогічні наради правильно [українською мовою], а згодом переходимо на більш легкий шлях [російською мовою]. На канікулах ми розмовляємо між собою [педагогічний колектив], на жаль, російською, але з дітьми намагаємося говорити українською. (м. Харків, російськомовна вчителька)

Такі твердження вказують на гнучку модель політики ідентичності, яка встановлює середнє положення на вісі « прийняття–опір» через прийняття набору атрибутів, що надаються державою. Гнучкість проявляється у загальному прийнятті української мови як засобу навчання, але з можливістю контекстно-детермінованих варіацій, таких як перехід з української на російську чи румунську і навпаки. Такі позиції ми часто фіксували серед вчителів та батьків в обох прикордонних регіонах:

Я думаю, що в тих місцевостях, де є потреба в мові національних меншин, це має бути введено як окремий предмет. Загалом, навчання у класах має проводитися тільки українською мовою. (ОТГ Чернівецької області, російськомовний батько)

Подібна гнучкість зробила дітей найважливішими дійовими особами у побудові політики ідентичності:

На уроках, звичайно, ми використовуємо українську. Але, якщо діти говорять зі мною у класі російською, я не заперечую, а просто відповідаю російською. (місто Харків, російськомовний викладач)

Будь-яка держава завжди дбає про створення та відтворення сильної «національної ідентичності»: така, що сприяє соціальній згуртованості в суспільстві, забезпечує «гідність у різноманітності», усуває ідеологічні прогалини та консолідує етнокультурні групи. Але для досягнення таких результатів необхідні відповідні інструменти та методи. Часто протягом нашого спілкування у фокус-групах респонденти висловлювали свої ідеї щодо бачення бажаних способів реалізації легітимізуючої ідентичності (тут: державна мова та освітня політика). Два основних підходи, позначені нашими співрозмовниками, можна аналітично розділити на "жорсткий" та "гнучкий". Думки часто зосереджувалися на важливості надання батькам права вибору мови навчання, ідеї поступового переходу на українську мову навчання та критики примусових (адміністративних) методів нав'язування української мови як засобу навчання. Гнучка тактика «тягти, а не штовхати» відзначена у думках респондентів в обох регіонах:

Так, вони [діти] повинні мати доступ до освіти державною мовою, вони повинні знати державну мову. Але, якщо батьки мають бажання здобувати освіту російською мовою, то їм також потрібно надати це право. (місто Харків, російськомовний учитель)

Якщо вони продовжать [примусово вводити українську мову навчання], змушуючи нас, буде відмова. Ми не будемо знати її [мову], це ще гірше, тому що ми її вже знаємо, але не будемо любити її так, як ми любили її досі. Нехай це зрозуміють ті, хто хоче змусити нас вивчати інші предмети українською мовою. (місто Чернівці, російськомовний батько)

У нас багато сімей, де мати румунка, батько – українець, чи навпаки. Вони обирають, якою мовою користуватися в сім'ї. Вони можуть вибрати українську школу чи румунську. Це нормально, поки є вибір. (ОТГ Чернівецької області, російськомовна мати)

Крім прийняття легітимуючої ідентичності також можливе створення проектної ідентичності. Ми пов'язуємо цей процес із посиленням гнучких позицій у моделі сприйняття. Тут ми хотіли б виділити загальну природу для проектного типу ідентичності та ідентичності опору. Їм притаманна спільна основа – відмова від атрибутів, запропонованих легітимними акторами (державою). Ідентичність опору та проектна ідентичність розрізняються за відповідним сприйняттям та подальшими діями. У деяких випадках вони можуть збігатися:

Дійсно, ми шоковані цими заявами, бо це дискримінація: ми тут народилися; тут народилися наші батьки, діди, прадіди – тому є підтвердження. Якщо зайти на цвинтарі нашого краю, то знайдете лише румунів. Якщо вони [держава] нас не почують і не змінять цю сьому статтю [закону], я думаю, це означатиме геноцид національних меншин в Україні. (місто Чернівці, російськомовний батько)

Реалізація проєктивного типу ідентичності вбачається у пропозиціях про те, щоб вчителі та батьки були залучені до процесу внесення законодавчих змін.

Це корелює з перспективою формування соціальної згуртованості за віссю участі/незалученості (політична та соціальна участь) відповідно до п'ятивимірної моделі соціальної згуртованості Дженсона. Багато респондентів, особливо в Чернівецькій області, наголосили на важливості вибору мови навчання на рівні громади:

Не думаю, що все має йти з Києва, з центру... Ми всі, живемо ми в Поліссі, чи на Буковині, чи в Харкові, краще знаємо, які напрямки, якою мовою, що вчити, як вчити. Звичайно, державну мову ми знаємо дуже добре, і на високому рівні. Проти цього ніхто ніколи й слова не скаже – але регіональна специфіка, історія, менталітет тощо необхідно враховувати. (ОТГ Чернівецької обл, російськомовний батько)

Що ж, є причина, чому вони створили ОТГ – щоб великі хлопці знали потреби мешканців... (ОТГ у Чернівецькій області, російськомовний батько)

Такі заяви свідчать про те, що громади стали активними акторами політики конструювання та відтворення ідентичності. З одного боку, це може бути корисним для підтримки позиції державної влади у деяких випадках. З іншого боку, це може створити проблеми щодо державної легітимності, якщо є колізія між інтересами державним і місцевих громад.

Розуміння спільного та відмінного між резистентним (ідентичність опору) та проектним типами ідентичності передбачає, що в деяких випадках резистентне підґрунтя може бути не артикульованим, але слугувати тригером для резистентних дій. Наприклад, власний шлях політики конструювання ідентичності продемонстрували представники однієї з приватних шкіл Харкова: їхня школа є протилежною до державної орієнтації щодо мови викладання, однак це сприймається не з точки зору опозиції, а з точки зору власної стратегії:

Ми розмовляємо російською мовою, дуже рідко спілкуємося з колегами українською. Всі інструкції – російською, з колегами – дуже рідко українською, й шкільні заходи всі проводяться російською мовою. (м. Харків, російськомовна вчителька)

У деяких випадках, однак, резистентний фон чітко сформульований:

Ми хочемо вчитися рідною мовою (румунською) за власні гроші, і ми зараз отримали цей закон, який змушує нас піти і закрити наші школи. (ОТГ Черновецької обл., російськомовний батько)

Підґрунтя для відмови в деяких випадках пов'язане з неприйнятним (нашим співрозмовникам) інструментів державної політики ідентичності через зміст підручників. Один із батьків у Чернівецькій області описав це таким чином:

Два роки тому я прочитав у підручнику історії, що Буковина була окупована Румунією. Моя дитина, якщо це прочитає, дізнається, що він – окупант. Цього не повинно бути в підручнику історії. (м. Чернівці, російськомовний батько)

Знову ж таки стимулюється небажання вивчати українську мову, міжконфесійні чвари... і ворожнечу. Ви – румун, але ваші прадіди окупували мою бідну українську Буковину. (м. Чернівці, батьки російськомовні)

За іронічною фразою «моя бідна українська Буковина» даний респондент демонструє критику української влади та офіційну версію історії, що представлена в підручнику.

Таким чином, новий мовний Закон України передбачає впровадження легітимізуючої політики ідентичності через зміни в усіх сферах життя. На місцевому рівні представники різних етнокультурних груп відтворювати легітимізуючу політику ідентичності через своє сприйняття та дії відповідно до двох висей: проекція прийняття/опору та адміністративна жорсткість/гнучкість.

Румунія як прикордонна держава: від факторів привабливості до «дискурсу порівняння» як елементу політики ідентичності наднаціонального актора

Практично всі держави прагнуть створити та підтримувати сильну національну ідентичність, що забезпечується ефективною політикою ідентичності. На цей процес впливає багато суб'єктів на різних рівнях. Ми вже відзначали значний вплив інституціоналізованих агентів та акторів (законодавство, медіа, освіта, шкільна адміністрація) та місцевих спільнот (сім'ї, вчителі) на сприйняття та відтворення легітимізуючої ідентичності. Тепер звернемося до ролі прикордонних держав крізь призму їхнього сприйняття місцевим населенням. У випадку Румунії ми відзначимо два показники політики реалізації ідентичності на кордоні: фактори «привабливості» та «дискурс порівняння».

Фактори привабливості чітко проявилися під час інтерв'ю в Чернівецькій області. Свої погляди на продовження навчання румунською мовою вчителі та батьки пояснили з точки зору низки привілеїв щодо етнокультурного походження, які Румунія гарантує громадянам України з цієї території:

Модератор: Ще запитання щодо ваших поїздок до Румунії. А саме навіщо ви туди їздите?

Батько-учасник: Ну, гарно... гори, море. І для навчання.

Батько-учасник: Для навчання. Там це безкоштовно.

Модератор: Для дітей з вашого регіону це безкоштовно?

Батько-учасник: Так, наші діти можуть ходити до школи безоплатно. А на відпочинок багато дітей їздять туди безкоштовно.

Модератор: Це тільки для тих, хто говорить румунською? Або для всі, хто живе у вашому регіоні?

Батько-учасник: Якщо ви з румунської школи. Так, наприклад, в Румунії наші діти там можуть безкоштовно їздити на море. Табори безкоштовні, їжа є, є все, що повинно бути безкоштовно для дітлахів. (ОТГ, Чернівецька обл., україномовний батько)

Ситуація в прикордонному регіоні породила те, що респонденти бачать як «дискурс порівняння», спричинений наполегливим збереженням національної ідентичності. Місцеві жителі порівнюють політику України та Румунії в різних сферах. Про своє ставлення до останніх законодавчих змін вони кажуть:

Цікаво, і вони (українська влада) думають про мову, але ... що вони роблять для наших дітей? Абсолютно нічого. Які табори безкоштовні? І навіть якщо дадуть табори, ніхто туди не захоче їхати. (АТЦ в Чернівецькій області, україномовний батько)

Поговоримо про Румунію. [Там] існує багато українських сіл; громаді надається право обирати мову, яку вони хочуть, для навчання. Хоча всі знають румунську мову, Румунія поважає їхні прагнення. Давайте також поважатимемо наші прагнення. Ми теж працюємо для цієї країни. Ми не ставимо собі за мету кудись їхати... Намагаємося жити в Україні, поважаємо конституцію, ми поважаємо закони, ми платимо податки цій країні, ми розвиваємо цю країну. (ОТГ Чернівецької області, україномовний батько)

Важливим питанням є сприйняття та образ мов сусідніх держав — російської та румунської — серед громадян України. Прийнятий мовний закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» не лише зміцнює позиції української як державної мови, але також визначає позицію й інших мов, конструюючи певну мовну ієрархію. Крім української мови, як державної Закон дає уточнення щодо трьох інших типів мови у державних школах: «мова корінних народів» (наприклад, кримських татар); «мови меншин, що також є офіційними мовами ЄС (наприклад, румунська, угорська та польська); та «інші мови меншин», наприклад, російська.¹ Знаючи, що румунська мова є однією з мов країни ЄС, батьки та вчителі з Чернівців вважають її мовою подальших можливостей:

Румунська мова є європейською. В Іспанії навіть учні з найгіршими оцінками в школі, приїхавши до Іспанії, вони знають румунську і легко вивчають іспанську... Як знищити те, що вкорінене в кожному з нас? Тому наші діти їдуть за кордон для отримання вищої освіти, вони складають іспити. Можна їхати до Румунії, нам потрібна румунська. (ОТГ Чернівецької обл., російськомовний батько)

За словами цих опитаних, методи, які використовує Румунія для побудови етнокультурної політики, чітко демонструють важливість гнучкої тактики — «тягнути, а не штовхати» — у впровадженні останніх законодавчих змін. Особливо це притаманно відповідям батьків. Ця тактика пов'язана з поширенням резистентних і проєктивних типів конструювання національної ідентичності. Це також свідчить про те, що українська влада недооцінює «дискурс порівняння»; для того, щоб успішно впоратися з цим, необхідно забезпечити відповідні державні заходи, комплексну підтримку етнокультурних груп, які проживають у прикордонних регіонах України.

Російська мова — це не російська влада: між образами «мови ворога» та «дискримінованої мови»

Серед респондентів, що поділяють гнучкий підхід до законодавчих змін, загальне сприйняття мови було представлено в неполітизованих рамках. Вони вказали на переваги вивчення різних мов як факторів культурного капіталу:

¹ Докладніше про це див.: Myhre et al. 2020.

Я підтримую багатомовну освіту. На мій погляд ознакою гарної освіти є те, що дитина вільно та правильно розмовляє як мінімум трьома мовами. (м. Харків, російськомовний батько)

Однак уявлення про румунську та російську мови відрізняються. Ми зафіксували однозначно позитивне сприйняття румунської мови як європейської, тоді як російська сприймалася неоднозначно. З одного боку, її розглядали як «мову ворога» у зв'язку з агресивними діями Росії у військовому конфлікті на Донбасі. З іншого боку, російську мову в Україні вважали «несправедливо дискримінованою мовою» у контексті українського державотворення. Такої думки дотримуються наші інтерв'юери в Харківській області. У першому випадку респондент, який говорив про російську як «мову ворога», був схильний сприймати легітимізуючу модель ідентичності та схилився до суворих адміністративних методів її реалізації:

Я не розмовляю українською. Так, це моя провина... Але я не хочу, щоб вони [Росія] сюди приходили і «захищали» російськомовне населення. Тож моя дитина і мої онуки будуть знати українську, а мову ворога вивчатимуть якось інакше. (ОТГ Харківської обл., російськомовний викладач)

Мешканці Харкова та області, які живуть поблизу кордону з Росією, відчували загрозу російської агресії у зв'язку з досвідом Донбасу. Респонденти, які бачили російську мову як «несправедливо дискриміновану мову», займали позицію опору щодо легітимізуючої моделі ідентичності:

Я вважаю, що це дискримінація. Чому мова Європейського Союзу має право на існування як мова навчання в українських школах, а мова не з Європейського Союзу — ні? (ОТГ Харківської обл., російськомовний викладач)

Респонденти Харківської області сприймали російську етнокультурну групу як «особливу» групу, несправедливо стигматизовану через російську агресію на Донбасі. Натомість респонденти з Чернівців чітко розмежовували нинішню російську владу та етнокультурні групи росіян, які проживають в Україні як громадяни України:

Ми розуміємо, що Росія є агресором, і це правда, і це біль України, але водночас ми не можемо негативно ставитися до тих, хто є російськомовним і представником російської культури. (м. Чернівці, російськомовний батько)

Ми, люди, які тут живемо, не винні. І навіть російськомовне населення України — вони не винні, що один шизофренік Сталін зробив стільки зла. Або що Путін зараз здійснює таку агресію на Донбасі. Російськомовні люди не звинувачуються [у цьому]. (м. Чернівці, російськомовний батько)

Проте деякі респонденти заявили, що вони проти російської мови навчання саме через російську агресію:

Вони (етнічні росіяни) теж мають права, але така ситуація: російська агресія, війна. Ми можемо зрозуміти законодавчі зміни. Але у випадку румунів, поляків, мадярів [угорців] це злочин і дискримінація, як казали мої колеги. (м. Чернівці, російськомовний батько)

У Харківській та Чернівецькій областях сприйняття російської мови різне. Ми пояснюємо це близькістю Харкова до кордону та усвідомленням можливих ризиків інтервенції. В той же самий час законодавчі зміни в Україні розглядаються й як спосіб отримати захист шляхом зміцнення національної ідентичності, й як «несправедливо дискриміновані мови» в контексті розбудови української нації.

Підсумкове обговорення

Використання концепції «політики ідентичності» відкриває перспективи для подальшого розвитку концептуалізації ідентичності Мануеля Кастельса. Наші емпіричні дані показали додаткові способи реалізації трьох типів ідентичності Кастельса – легітимізуючої ідентичності, ідентичності опору та проєктної ідентичності. Виявилось, що легітимізуюча політика ідентичності, яку забезпечує держава, відтворюється через різні моделі ідентичності на рівнях сприйняття та дій за двома змістовими осями: прийняття–опір/проекція та адміністративна жорсткість/гнучкість.

Модель «прийняття» ґрунтується, з одного боку, на прагматичних мотивах, що, в першу чергу, детермінуються потребами дітей з етнічно неоднорідних спільнот складати випускні шкільні іспити; з другого боку - на більш ширшому підході в рамках цієї моделі, що пов'язано з *уявленнями про націотворення*. На рівні соціального сприйняття *трансформація легітимізуючої моделі політики ідентичності у модель прийняття стикається з двома основними викликами – впливом інших соцієтальних акторів та «спадщиною» легітимізуючої радянської моделі ідентичності як відлуння нині дискредитованої радянської політики ідентичності*.¹

Наше дослідження показує важливість гнучкої тактики – «тягни, а не штовхай» – у запровадженні української як мови навчання в школах. Такої думки дотримуються вчителі та батьки Харківської та Чернівецької областей. Ця занепокоєність щодо гнучкості визначає позицію на осі «прийняття–опір» у соцієтальних уявленнях про легітимізуючу ідентичність, яку забезпечує держава. Гнучкість проявляється в загальному прийнятті структурного компонент (українська мова як мова шкільного навчання), але з можливістю контекстуально пов'язаної варіації (перехід з української на російську чи румунську й навпаки).

Наші емпіричні дані показують, що імплементація проєктивної моделі ідентичності базується на зміцненні гнучких позицій у моделі сприйняття. Формування проєктивного типу ідентичності зрозуміле із заяв вчителів, а також батьків про важливість участі в законодавчих змінах. Такий тип політики реалізації ідентичності служить посиленню формування соціальної згуртованості на осі участі / незалучення.

¹ Докладніше про осі соціальної згуртованості див. (Aasland et al.2022)

Наше дослідження не виявило суттєвих відмінностей між думками батьків і вчителів. З одного боку, враховуючи особливу структурну роль вчителів як суспільних агентів, які керують освітніми та мовними реформами, можна очікувати, що вчителі скеровуватимуть та реалізовуватимуть легітимізуючу модель ідентичності. З іншого боку, вчителі також є суспільними акторами в місцевих громадах, і вони твердо ідентифікують себе як членів громад з певною етнокультурою, яку вони хочуть зберегти. Таким чином, структурна приналежність учителя не обов'язково передбачає чи гарантує дотримання легітимізуючої моделі ідентичності: бути вчителем передбачає численні рамки ідентифікації – професійні та особисті як членів місцевих спільнот і батьків. Такі моделі ідентифікації впливають на способи та форми, в яких політика ідентичності постає як повсякденна практика на місцевому рівні як відображення/відповідь на реформу, здійснювану на національному рівні.

За винятком уявлень щодо румунської та російської мов, позиції батьків та вчителів у Харківській та Чернівецькій областях були досить схожими, незважаючи на історичні та етнокультурні відмінності. Ці подібності можуть бути пояснені й тим, що існуюча легітимізуюча політика ідентичності в Україні не відбиває належним чином інтереси етнокультурно неоднорідних спільнот, які бажають зберегти свою різноманітність. Досліджувані спільноти, незважаючи на різницю в їхньому етнокультурному складі та формах, відчувають однакову потребу в визнанні через їхнє етнокультурне розмаїття. Спільна природа резистентних і проєктивних моделей ідентичності визначається їхнім спільним фоном – відмовою від атрибутів, запропонованих легітимованими акторами (тут: державою). Резистентний і проєктивний типи ідентичності відрізняються за відповідними сприйняттям і подальшими діями. Ми виявили, що в деяких випадках неприйняття пов'язане з неприпустимими (для наших респондентів) елементами державної політики ідентичності, які проявляються у змісті шкільних підручників.

Підсумовуючи, зазначимо, що реформи, які впроваджуються в Україні, сприяли імплементації політики легітимізуючої ідентичності, яка відображена в повсякденній практиці на місцевому рівні серед низки соціальних акторів. Це ми спостерігаємо на всіх рівнях – мікрорівні (батьки, діти), мезорівні (вчителі, адміністрація шкіл, громади), макрорівні (національна політика, законодавство, медіа) та мегарівні (прикордонні держави). Також варто відзначити роль прикордонних держав (зокрема Румунії) як зовнішніх акторів у політиці формування ідентичності. Ми відзначили дві стратегії політики реалізації ідентичності прикордонних держав: розвиток факторів «тяжіння» та генерування «дискурсу порівняння». Останнє потребує з боку сучасної української влади посилювати свої позиції в «дискурсі порівняння», акцентуючи увагу на діях держави, спрямованих на комплексну підтримку етнокультурних груп у прикордонних регіонах України. Сприйняття румунської та російської мов у Чернівецькій та Харківській областях значно відрізняється. На відміну від румунської, російська сприймається неоднозначно: і як «мова ворога», і як «несправедливо дискримінована мова». Наші емпіричні дані показують, наскільки українці чітко відрізняють нинішню російську владу від російських етнокультурних груп, які проживають в Україні.

Це дає підстави для оптимізму щодо зміцнення соціальної єдності між гетерогенними етнокультурними спільнотами, які проживають у прикордонних регіонах України. Більше того, ми бачимо, що здатність звичайних людей – у контексті нашого дослідження – членів етнокультурно різноманітних громад інтерпретувати та об'єднувати ідеї ідентичності, безпеки та влади, вказує на те, що політика ідентичності передбачає численні значення та контексти.

Бібліографія:

- Aasland, Aadne, Filippova, Olga, Oleksandra, Deineko and Zaporozhchenko, Ruslan. (2022). Detsentralizatsia, sotsial'na zhurtovanist' ta etnokul'turna riznomanitnist' u prykordonnykh rehionakh Ukrainy [from Ukr.: Decentralization, Social Cohesion and Ethno-Cultural Diversity in Ukraine's Border Regions]. *Ideology and politics journal* 3(22): 118–140.
- Agius, Christine and Keep, Dean. (2018). The politics of identity: making and disrupting identity. In *The Politics of Identity: Place, Space and Discourse*, Agius, Christine and Keep, Dean (eds). Manchester: Manchester University Press, 1–12.
- Bechhofer, Frank, McCrone, David, Kiely, Richard and Stewart, Robert (1999). Constructing national Identity: arts and landed elites in Scotland. *Sociology* 33: 515–534.
- Berents, Helen. (2018). Right(s) from the ground up: internal displacement, the urban periphery and belonging to the city. In *The Politics of Identity: Place, Space and Discourse*, Agius, Christine and Keep, Dean (eds). Manchester: Manchester University Press, 141–156.
- Berger, Peter and Luckmann, Thomas. (1971). *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London: Penguin Press.
- Bernstein, Mary. (2005). Identity Politics. *Annual Review of Sociology* 31: 47–74.
- Brambilla, Chiara. (2015). Exploring the critical potential of the borderscapes concept. *Ceopolitis* 20: 14–34.
- Bureiko, Nadiia, Moga, Teodor, Gheorghiu Alexandra and Ibănescu, Bogdan-Constantin. (2020). Between the home and kin-state: self-identification and attachment of Ukrainians and Romanians in the Ukrainian–Romanian borderland of Bukovina. *Problems of Post-Communism* 67: 1–13.
- Castells, Manuel. (2010). *The Power of Identity*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Chan, Joseph, H-P6 To and Chan, Elaine (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social Indicators Research* 75(2): 273–302.
- Dynamika patriotichnykh nastroiv ukrainsiv. (2018). [from Ukr.: Dynamic of patriotic attitudes of Ukrainians]. *Rating Group*, 20 August, http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_patriotizm_082018.pdf (accessed November 2020).
- Filippova, Olga. (2009). Politics of identity through school primers: discursive construction of legitimate image of state, nation and society in Soviet and independent Ukraine'. *The Anthropology of East Europe Review: Central Europe, East Europe and Eurasia* 27: 29–37.
- Filippova, Olga. (2012). Dimensions of Transnistrian identity in present-day political developments. In *Security and Development in a Complex Policy Environment: Perspectives from Moldova, Armenia, Tajikistan and Kazakhstan*, Rytövuori-Apunen, Helena, Palu, Helle, Khatlamajyan, Shushan and Iskandaryan, Nina (eds), Tampere: Tampere Peace Research Institute, 35–52.
- Giddens, Anton. (1984). *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.

- Gray, John and Morton, Tom. (2018). *Social Interaction and English Language Teacher Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Jenson, Jane. (1998). *Mapping Social Cohesion: The State of Canadian Research*. Ottawa: Canadian Policy Research Networks.
- Kearns, Ade and Forrest, Ray. (2000). Social cohesion and multilevel urban governance. *Urban Studies* 37(5-6): 995–1017.
- Lawler, Steph. (2014). *Identity: Sociological Perspectives*. Cambridge: Polity Press.
- Mire, Marthe Handå, Muradyan, Olena and Nekhaienko, Oksana. (2022). Osvitnja reforma ta movna polityka v Ukraini: vprovadzhennja v ghykordonnykh rehionakh [from Ukr: Educational Reform and Language Policy in Ukraine: Implementation in the Border Regions]. *Ideology and politics journal* 3(22): 141–170.
- Pirie, Paul S. (1996). National identity and politics in Southern and Eastern Ukraine. *Europe-Asia Studies* 48: 1079–1104.
- Portwood-Stacer, Laura. (2013). *Lifestyle Politics and Radical Activism*. New York: Bloomsbury.
- Søvik, Margrethe and Filippova, Olga. (2005). Images of languages and the politics of language and identity in Ukraine: the burden of the past and contestation in the present'. *Ab Imperio* 2: 369–392.
- Taras, Ray, Filippova Olga, and Pobeda, Nell. (2004). Ukraine's transnationals, far-away locals and xenophobes: the prospects for Europeanness'. *Europe-Asia Studies* 56(6): 835–836.
- Zakon Ukrainy. (2017). Zakon Ukrainy Pro osvit. *Oficijnyj sajт Verkhovnohi Rady Ukrainy*, n.d., <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (accessed 10 January 2020).
- Zakon Ukrainy. (2018). Zakon Ukrainy Pro vnesennja zmin do Zakonu Ukrainy 'Pro dobrovil'ne ob'jednannya terytorial'nykh hromad' shchodo dobrovil'noho pryjednannya terytorial'nykh hromad sil, selyshch do terytorial'nykh hromad mist respublikans'koho Avtonomnoyi Respubliky Krym, oblasnoho znachennja, *Oficijnyj sajт Verkhovnohi Rady Ukrainy*, n.d., <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2379-19#Text> (accessed 10 January 2020).
- Zakon Ukrainy. (2019). Zakon Ukrainy Pro zabezpechennja funktsionuvannya ukrajins'koyi movy yak derzhavnoyi, *Oficijnyj sajт Verkhovnohi Rady Ukrainy*, n.d., <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (accessed 10 January 2020).
- Zhurzhenko, Tatiana (2010). *Borderlands into Bordered Lands: Geopolitics of Identity in post-Soviet Ukraine*. Stuttgart: Ibidem Verlag.

РЕФОРМИ І СОЦІАЛЬНА ЗГУРТОВАНІСТЬ У ПРИКОРДОННИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ В ОЦІНКАХ ГРОМАДЯН ¹

Одне Осланд

Норвезький інститут урбаністичних та регіональних досліджень, Осло Метрополітен Університет
ORCID: 0000-0002-6516-9283

Олександра Дейнеко

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна/
Норвезький інститут урбаністичних та регіональних досліджень, Осло Метрополітен Університет
ORCID: 0000-0002-3659-0861

Ольга Філіппова

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна/
Карельський інститут, Університет Східної Фінляндії
ORCID: 0000-0001-8242-551X

Сабіне Кропп

Інститут Отто Зура, Вільний університет Берліна
ORCID: 0000-0002-2488-7932

DOI: 10.36169/2227-6068.2022.03.00009

Анотація. У цій статті ми досліджуємо, як процеси реформування – зміни законодавства у сфері освіти (їхні соціальні наслідки) та реформа децентралізації (зокрема, об'єднання громад) – впливають на соціальну згуртованість, міжгрупові відносини та ідентичність на місцевому рівні у двох прикордонних регіонах України: Чернівецькій та Харківській областях. Спираючись на репрезентативне дослідження, ми порівнюємо ставлення громадян у двох регіонах, що розглядаються як контрастні випадки у зв'язку з історичними відмінностями, соціально-демографічними особливостями та геополітичною специфікою прикордонного розташування. Крім того, у статті визначено схожі та відмінні тенденції цих процесів у двох прикордонних регіонах. Досліджуються як об'єктивні, так і суб'єктивні показники соціальної згуртованості. В ході аналізу емпіричних даних ідентифіковано дві виміри соціальної згуртованості: один позначає довіру та приналежність, а інший – активність. Емпіричний аналіз засвідчує більш високий рівень соціальної згуртованості в Чернівецькій області, ніж у Харківській. Разом із тим, має місце більш інтенсивна поляризація між групами населення у Чернівцях.

¹ Ця стаття є прямим перекладом книги «The Accommodation of Regional and Ethno-cultural Diversity in Ukraine» під редакцією Aadne Aasland та Sabine Kropp, опублікованої Springer у 2021 році. При перекладі статтю не було оновлено чи доповнено актуальними дослідницькими даними.

Ключові слова: соціальна згуртованість, децентралізація, реформа, ідентичність, прикордонні регіони, мова навчання

У цій статті ми маємо чотири завдання. По-перше, ми хочемо оцінити ставлення населення до двох поточних реформ: децентралізації та змін у мовному законодавстві (прийняття нового закону «Про функціонування української мови як державної»). Таке завдання враховує порівняльну перспективу вивчення сприйняття наведених дискусійних для українського суспільства реформ різними соціальними групами. По-друге, ми використовуємо модель, запропоновану Дж. Чаном для аналізу суб'єктивних та об'єктивних показників соціальної згуртованості на різних соціальних рівнях в оцінках мешканців двох прикордонних регіонів (Chan 2006). По-третє, ми застосовуємо множинний аналіз відповідностей (multiple correspondence analysis), щоб візуалізувати способи групування індикаторів соціальної згуртованості у двовимірній площині. Таким чином, ми будуємо типологію, що структурує чотири групи респондентів — *залучені* та *вилучені*, а також *активні* та *пасивні* (номінації відносні) — і досліджуємо, як люди з різними етнокультурними ідентичностями, що мешкають у різних типах поселень та по-різному ставляться до двох вищезгаданих реформ, можуть бути позиціоновані у площині індикаторів соціальної згуртованості. І нарешті, ми робимо певні пропозиції щодо значущості зроблених висновків у порівняльній перспективі, спираючись на теорії соціальної згуртованості та управління різноманіттям.

Соціальна згуртованість у прикордонних регіонах України: способи вимірювання

Як наголошується в статтях С. Кропп та О. Осланд «Політичні реформи в Україні та їх вплив на соціальну згуртованість: спроба соціологічної концептуалізації» (Kropp & Aasland 2022) та О. Осланд та ін. «Децентралізація, соціальна згуртованість та етнокультурна різноманітність у прикордонних регіонах України» (Aasland et al. 2022), соціальна згуртованість залишається дискусійним концептом, що має різноманіття дефініцій та способів емпіричної операціоналізації, запропонованих академічними вченими та політиками. У загальному та спрощеному розумінні концепт соціальної згуртованості відсилає нас до поняття «клею», що утримує суспільство або спільноту разом (Maloutas and Malouta 2004). У статтях О. Осланд та ін. «Децентралізація, соціальна згуртованість та етнокультурна різноманітність у прикордонних регіонах України» (Aasland et al. 2022) та О. Філіппова та О. Дейнеко «Політика ідентичності у прикордонних регіонах України» (Filippova & Deunecko 2022) багатовимірною моделлю соціальної згуртованості Дж. Дженсон була використана для пояснення послідовності проявів різних рівнів соціальної згуртованості відповідно до етапів реформи децентралізації. У цій статті ми застосовуємо інший методологічний підхід — модель вимірювання соціальної згуртованості Дж. Чана та ін., яка має теоретичне підґрунтя, а також є адаптованою для використання в соціальних опитуваннях (Jenson 1998).

Основний стрижень концептуалізації соціальної згуртованості Дж. Чаном та ін. полягає в тому, що її визначення має бути мінімальним за обсягом і близьким до повсякденнісного використання. Таким чином, визначення (а, отже, і його операціоналізація) має стосуватися лише сутності поняття, а не його причин чи наслідків. Хоча Дж. Чан та ін. критикують наявні концептуалізації соціальної згуртованості за занадто широкий підхід, дослідники визнають множинність її вимірів та властивостей. Після ретельного аналізу недоліків попередніх спроб дефінування поняття, Дж. Чан та ін. сформулювали таке визначення, що стало основою для подальшої операціоналізації соціальної згуртованості:

Соціальна згуртованість – це стан речей, що стосується як вертикальних, так і горизонтальних взаємодій між членами суспільства, що характеризується набором установок і норм, які включають довіру, почуття приналежності та готовність брати участь і допомагати, а також відповідні поведінкові прояви (Chan 2006: 290).

Переходячи від визначення до операціоналізації, Дж. Чан та ін. запропонували схему для аналізу соціальної згуртованості, що враховує горизонтальний (згуртованість у площині громадянського суспільства) та вертикальний (згуртованість у площині держава-громадяни) виміри, а також суб'єктивні (сприйняття/думки людей) та об'єктивні (поведінкові прояви) компоненти. Таблиця 1 показує схему соціальної згуртованості в залежності від типу індикаторів, використаних авторами.

Таблиця 1. «2*2» схема вимірювання соціальної згуртованості, розроблена Дж. Чаном та ін.

	Суб'єктивний компонент (сприйняття, думки)	Об'єктивний компонент (поведінкові прояви)
Вертикальний вимір (згуртованість у площині громадянського суспільства)	загальна міжособистісна довіра	соціальна участь та динамізм громадянського суспільства
	готовність до співпраці та допомоги	волонтерство та донації
	відчуття приналежності та ідентичності	наявність чи відсутність основних міжгрупових союзів чи розколів
Вертикальний вимір (згуртованість у площині держава-громадяни)	довіра до державних діячів та основних соціальних інститутів	політична участь (голосування, участь у політичних партіях і т. інш.)

Як цю схему можна використовувати для вимірювання соціальної згуртованості в прикордонних регіонах України? Модель є гнучкою, що дозволяє дослідникам із різних частин світу корегувати її, виходячи з власного контексту у виборі показників для дослідження вимірів та компонентів. Варто зазначити, що виміри та компоненти соціальної згуртованості в моделі Дж. Чана та ін. не містять економічних та соціально-культурних індикаторів, які, на думку цих дослідників, є не сутнісними ознаками соціальної згуртованості, а виступають радше її чинниками.

У той же час, науковці визнають, що дослідники фіксують кореляцію між соціальною згуртованістю та набором економічних та культурних чинників.

Схема Дж. Чана та ін. здебільшого використовувалася для вимірювання соціальної згуртованості на загальнодержавному рівні та у порівняльних міжнародних дослідженнях (Bottoni 2018). Дж. Чан та ін. визнають, що соціальна згуртованість на соцієтальному рівні, що є їхнім основним фокусом дослідження, не обмежується лише цим рівнем потенційного вимірювання. Ми поділяємо позиції Ф. Раджултона та його колег, що вимірювання соціальної згуртованості на повсякденнісному соціальному рівні є не менш важливим (Rajulton et al. 2006). Таким чином, у цій статті ми порівнюємо соціальну згуртованість у двох регіонах України; у нашій операціоналізації вертикальний вимір, який в рамках схеми Дж. Чана характеризує взаємодії у площині держава-громадяни, додатково включає соціальні відносини громадян з органами влади на місцевому та регіональному рівнях.

Дані та методологія

Емпіричні дані, представлені в цій монографії, спираються на загальнонаціональне репрезентативне опитування (непідконтрольні Україні частини Донецької та Луганської областей, а також Крим не були включені в опитування), а також на два репрезентативні опитування мешканців Чернівецької та Харківської областей. Опитування проводилися українською соціологічною агенцією «Оперативна соціологія» (м. Дніпро) на замовлення Осло Метрополітен Університету у грудні 2020 року (докладніше: Baliiichuk 2020). Метою збору емпіричних даних було вимірювання соціальної згуртованості на місцевому (локальному) рівні у двох прикордонних регіонах України та на національному рівні, а також аналіз відмінностей сприйняття та поведінкових проявів соціальної згуртованості серед різних верств населення.

Опитування проводилося у формі телефонних інтерв'ю. У національному опитуванні взяли участь трохи більше 2100 респондентів, а в кожному із регіональних – трохи більше 600. Використовуючи комп'ютерний алгоритм випадкових чисел, агенція сформувала нову базу телефонних номерів, де кожен номер телефону являв собою випадковий набір чисел та індексів операторів мобільного зв'язку (з урахуванням загальної частки операторів, які надають послуги мобільного зв'язку на українському ринку)¹. Покриття мобільного зв'язку в Україні дуже велике, а мобільні телефони зустрічаються набагато частіше, ніж стаціонарні.

¹ В Україні існує близько 110 мільйонів потенційних номерів мобільного телефону, з яких використовується близько 55 млн. Для національного опитування соціологічне агентство сформувало 21 000 випадкових номерів, з яких 11 000 були використані, коли інтерв'юери телефонували. Проте на телефонні дзвінки відповіли лише близько 4 тисяч осіб, з них трохи більше 2 100 були готові взяти участь в опитуванні.

Якість методу була перевірена шляхом порівняння результатів опитування різних соціологічних агенцій перед виборами в Україні, де прогнози результатів виборів за допомогою цього методу виявилися одними з найбільш точних.

Наші інтерв'ю на регіональному рівні у Чернівецькій та Харківській областях базуються на регіональних експертних групах, набраних за тією ж методологією. Ці респонденти брали участь у попередніх опитуваннях, де вони були відібрані випадковим чином, і зголосилися брати участь у наступних опитуваннях.¹

Вибірка на національному та регіональному рівнях є репрезентативною за критеріями географічного розподілу, типу поселення, статі та віку. Проте ми виявили незначний перевищення кількості респондентів з вищою освітою, що є доволі поширеною тенденцією в соціальних опитуваннях. Тривожним виявилось те, що значно більший відсоток опитаних зазначили, що вони голосували на попередніх місцевих виборах (60% по країні в цілому), ніж це було насправді (37%). Ми пов'язуємо такий стан речей з природнім бажанням учасників інтерв'ю відповідати соціальним нормам (своєрідна модифікація спіралі мовчання) у сприйнятті дослідників. Проте головна причина, скоріш за все, полягає в тому, що ті самі люди, які виявили бажання брати участь в опитуванні, також частіше голосують на виборах. Наша вибірка також дає певну надмірну концентрацію етнічних українців,² хоча респонденти могли обрати відповіді українською чи російською мовами; українські етнічні меншини зазвичай розмовляють і розуміють принаймні одну з них.

Те, що деякі групи населення краще представлені в опитуванні, свідчить про те, що під час аналізу даних потрібна певна обережність. Зокрема, ми не можемо уникнути певного зміщення для одновимірних розподілів ключових залежних змінних.

Дані опитування були проаналізовані за допомогою статистичного програмного забезпечення SPSS 27. На додаток до звітів про одновимірні розподіли та групові середні значення ми застосовуємо методи багатовимірного аналізу логістичної регресії та множинного аналізу відповідностей з відповідними поясненнями.

Ставлення до реформи децентралізації

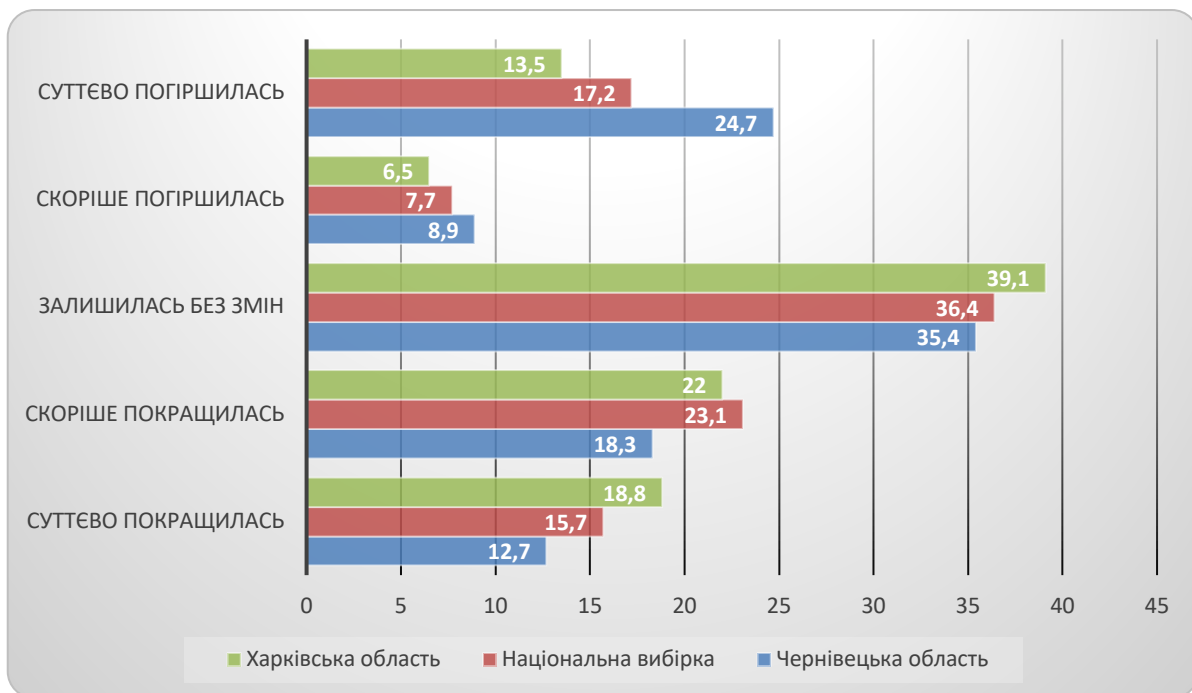
Загальнонаціональне опитування, проведене восени 2017 року майже через три роки після початку впровадження реформи децентралізації, засвідчило, що українці досить позитивно оцінюють те, як реформа децентралізації вплинула

¹ Для регіональних опитувань соціологічна агенція застосувала базу даних близько 2000 телефонних номерів у кожному регіоні. Коли інтерв'юери зателефонували, лише близько 1000 відповіли на дзвінки, з яких трохи більше 600 у кожному регіоні були готові взяти участь у дослідженні.

² Оскільки перепису не було з 2001 року, а спостерігалася тенденція до більшої частки громадян України, які ідентифікують себе як етнічні українці, ніж кілька років тому (також через те, що Крим і непідконтрольні Україні частини Донецької і Луганської областей, де частка етнічних українців нижча, ніж по країні в цілому, не були включені в опитування), важко оцінити розмір цього надпредставництва. Тому ми вирішили не використовувати зважування для різних етнічних груп.

на якість роботи місцевих органів влади в їхніх локальних спільнотах: лише 13% зазначили, що ситуація погіршилася, 39% - ситуація залишилась без змін, тоді як 48% засвідчили покращення стану справ (Aasland 2018). Порівняно з іншими реформами в Україні, ця реформа здебільшого позитивно сприймалась населенням (Tsentr Razumkova 2019). Проте до грудня 2020 року суспільні настрої дещо змінились: 25% опитаних заявили, що якість роботи місцевої влади погіршилася, 36% — залишилася на тому ж рівні, а 39% — покращилась¹. Зазначимо, що опитування 2020 року проводилося у складний час, у розпал пандемії Covid-19, що зумовила соціальну напругу та економічні труднощі. У зв'язку з цим, перевага кількості тих, хто позитивно оцінив наслідки реформи, засвідчує прихильні настрої українців щодо децентралізації.

Рис. 1. Розподіл відповідей на питання про якість роботи органів місцевої влади зі старту реформи децентралізації (у відсотках, N=2762). Категорії відповідей «Я нічого не знаю про реформу» (всього 9%) та «Не знаю» (8%) були вилучені з аналізу

На рисунку 1 представлено розподіл відповідей у межах останнього опитування у двох регіонах України в порівнянні із загальнонаціональною вибіркою. Харків'яни ставляться до роботи місцевої влади після впровадження реформи децентралізації позитивніше, ніж у середньому по країні, а в Чернівцях — навпаки.² І це незважаючи на той факт, що швидкість імплементації реформи у Чернівецькій області була вищою, ніж у Харкові, як було зазначено у статті О. Осланд та ін. «Децентралізація, соціальна згуртованість та етнокультурна різноманітність у прикордонних регіонах України» (Aasland et al. 2022).

¹ За обидва роки ми виключили 17–18% опитаних, які сказали, що не знали про цю реформу; не знали, що відповісти або відмовились відповідати на питання.

² У тексті коментуються лише статистично значущі відмінності ($p < 0,05$).

Ми пояснюємо таку ситуацію відмінністю підходів до впровадження реформи децентралізації у цих регіонах: «тактика малих кроків» у Харківській та «добровільний поступ» у Чернівецькій області. Як бачимо, в Харківській області, де процес об'єднання територіальних громад тривав довше, а самі громади є більшими і тому потенційно спроможнішими та стійкішими, місцеві мешканці більш позитивно оцінюють діяльність органів місцевої влади після впровадження реформи децентралізації. У Чернівецькій області ОТГ є територіально меншими, і в майбутньому, ймовірно, ще будуть доукомплектовуватись. Ці умови невизначеності та усвідомлено менший потенціал спроможності об'єднаних громад у Чернівецькій області знижують якість роботи місцевих органів влади у сприйнятті місцевих мешканців. На нашу думку, таке ж пояснення є актуальним для розуміння загальнонаціонального заміру, оскільки впровадження реформи та засади формування ОТГ суттєво відрізнялися в різних регіонах України.

Далі ми пропонуємо звернутись до аналізу ставлення до ефектів реформи децентралізації представниками різних верств населення. Для цього ми здійснили логістичний регресійний аналіз із дихотомічною залежною змінною: ті, хто вважає, що місцеве самоврядування покращилося в результаті реформи, з одного боку, і всі інші, з іншого. Як незалежні змінні ми включили соціально-демографічні та соціально-економічні показники (вік, стать, етнічна приналежність, тип поселення, матеріальний стан та рівень освіти) у Модель 1, а також деякі додаткові індикатори ставлення, сприйняття та поведінки (громадянська та політична участь, інституційна довіра та міжособистісна довіра) у Модель 2. Описові дані щодо незалежних змінних представлені в Додатку 1.

Таблиця 2. Логістична регресія. Залежна змінна: Оцінка впливу реформи децентралізації на роботу місцевих органів влади. Відповіді: «набагато краще» або «скоріше краще» vs. усі інші. Коефіцієнти, відношення шансів та статистична значущість (N=2762)

		Чернівецька область		Харківська область		Загальнонаціональна вибірка	
		Коеф.	Exp (B)	Коеф.	Exp (B)	Коеф.	Exp (B)
Модель 1	Росіяни (vs. українці)	-1.76	0.17	-0.32	0.72	-0.02	0.98
	Інші етнічності (vs. українці)	-0.09	0.91	-0.72	0.49	0.00	1.00
	Змішані етнічності (vs. українці)	0.05	1.05	0.14	1.15	-0.43	0.65
	Чоловіки (vs. жінки)	0.23	1.26	-0.19	0.83	-0.03	0.97
	Вік (5 рівнів)	0.08	1.08	0.08	1.09	-0.01	0.99
	Економічний стан (5 рівнів)	0.40**	1.49	0.30**	1.34	0.36**	1.43
	Освіта (6 рівнів)	0.40*	1.22	0.18*	1.19	0.13**	1.14
	Обласний центр (vs. ОТГ)	-0.38	0.69	0.94**	2.56	0.40**	1.49
	Інше місто (vs. ОТГ)	-0.87*	0.42	0.21	1.24	0.32*	1.38
	Інша сільська територія (vs. ОТГ)	-0.38*	0.21	0.51	1.66	-0.15	0.86

	Constant	-2.99	0.05	-2.44**	0.09	-2.10**	0.12
Звіт за моделлю	Nagelkerke R-Square	0.13		0.12		0.08	
Модель 2	Росіяни (vs. українці)	-1.32	0.27	-0.24	0.79	0.18	1.19
	Інші етнічності (vs. українці)	-0.03	0.97	-0.57	0.57	0.14	1.16
	Змішані етнічності (vs. українці)	-0.21	0.81	0.11	1.12	-0.49	0.61
	Чоловіки (vs. жінки)	0.25	1.28	-0.06	0.94	0.09	1.09
	Вік (5 рівнів)	0.08	1.08	0.10	1.11	-0.01	0.99
	Економічний стан (5 рівнів)	0.29**	1.33	0.21	1.23	0.28**	1.32
	Освіта (6 рівнів)	0.25**	1.28	0.17	1.19	0.13**	1.14
	Обласний центр (vs. ОТГ)	-0.29	0.74	1.06**	2.89	0.63**	1.87
	Інше місто (vs. ОТГ)	-0.72	0.49	0.28	1.32	0.43**	1.54
	Інша сільська територія (vs. ОТГ)	-1.87*	0.15	0.32	1.38	-0.06	0.94
	Членство у політ.партії, гром. організації (vs. відсутність членства)	0.18	1.20	0.11	1.12	-0.01	0.99
	Довіра інститутам (індекс)	0.77**	2.17	0.60**	1.81	0.58**	1.79
	Міжособистісна довіра (індекс)	0.10	1.10	-0.30	0.74	-0.12	0.89
	Відсутність групового конфлікту (індекс)	-0.09	0.91	-0.11	0.89	-0.06	0.94
	Constant	-5.27**	0.01	-5.44**	0.00	-4.29**	0.01
Звіт за Моделлю 2	Nagelkerke R-Square	0.15		0.13		0.08	

** – значущість на рівні 0.01

* – значущість на рівні 0.05

У таблиці 2 наведено нестандартизований логіт-коефіцієнт, Exp (B) (відношення шансів) та рівень значущості. Нестандартизовані коефіцієнти вказують на вплив кожної з незалежних змінних на залежну змінну. Знак плюс перед нестандартизованим коефіцієнтом (або відношення шансів вище 1) показує, що оцінка залежної змінної вища, ніж для референтних категорій (вказано в дужках) або збільшується з вищими балами для незалежних змінних. Наприклад, зі зростанням рівня матеріального добробуту підвищується ймовірність схвального сприйняття наслідків реформи децентралізації, коли всі інші змінні в моделі залишаються незмінними. Зворотнє тлумачення застосовується, коли нестандартизований коефіцієнт є негативним, а відношення шансів нижче 1.

Слід додати одне зауваження щодо рівнів значущості. Оскільки вибірки у Чернівецькій та Харківській областях значно менші (близько 600 респондентів у кожній) в порівнянні з національним опитуванням (більше 2100 респондентів),

коефіцієнти повинні бути більшими в двох регіонах, щоб вони були статистично значущими. Особливо це стосується випадків, коли підгрупи у вибірці невеликі. Наприклад, коефіцієнти та відношення шансів засвідчують, вочевидь, великий вплив неукраїнської, особливо російської етнічної приналежності на ставлення до реформи децентралізації в Чернівецькій області. Однак через невелику кількість росіян та представників інших етнічних груп у вибірці ці дані не є статистично значущими. При інтерпретації даних значення коефіцієнтів та рівні значущості необхідно розглядати разом.

Варто зробити декілька спостережень. Серед соціально-демографічних та соціально-економічних змінних у Моделі 1 економічний статус, зокрема, позитивно впливає на оцінки реформи децентралізації щодо діяльності місцевих органів влади. З позитивним сприйняттям пов'язаний і вищий рівень освіти. Щодо типів поселення, то в Чернівецькій області найбільш позитивно оцінюють результати реформи саме в об'єднаних територіальних громадах. У Харківській області люди, які мешкають в ОТГ, більшою мірою задоволені наслідками реформи, ніж жителі інших сільських територій. Найбільш позитивне ставлення до результатів реформи децентралізації у розрізі діяльності органів місцевої влади виявлено в місті Харкові. Подібна тенденція, хоча й не така помітна, як у Харківській області, спостерігається і на національному рівні.

Така кореляція може здатися несподіваною, враховуючи, що великі міста (обласні центри) не проходять об'єднання, оскільки вони апіорі вважаються спроможними та стійкими територіями. Результат, імовірно, можна пояснити особистим статусом мерів великих міст, які традиційно користуються високою підтримкою та довірою населення, контролюючи великі місцеві бюджети. Реформа децентралізації, таким чином, пов'язана з комплексом особливостей, а не лише з об'єднанням територій. Так, доступність та вплив на місцеві ресурси, імовірно, постають як більш важливі наслідки, ніж саме об'єднання у сприйнятті громадськості результатів реформи. Іншим можливим поясненням є відсутність місцевих кадрів високої кваліфікації в ОТГ, що вкрай потрібні для ефективнішої організації місцевих адміністративних процесів. Така проблема неодноразово поставала під час стандартизованих інтерв'ю з експертами з питань децентралізації та місцевими чиновниками як одне із найбільших випробувань реформи (див. О. Осланд та ін. «Децентралізація, соціальна згуртованість та етнокультурна різноманітність у прикордонних регіонах України» (Aasland et al. 2022). Результати нашого опитування засвідчують, що ця тенденція є актуальною і на національному рівні. Таким чином, реалізацію реформи децентралізації не слід оцінювати крізь «рожеві окуляри».

Крім того, враховуючи час проведення опитування, не варто недооцінювати шкідливі наслідки пандемії Covid-19. Проект держбюджету на 2021 рік серйозно постраждав через кризу, а субвенції від держави не запобігли економічному спаду на місцях (Rabinovych & Deineko 2020). Саме тому більш негативні оцінки діяльності місцевих органів влади у новостворених ОТГ можна розглядати як наслідок цих подій, оскільки громади мали більші очікування щодо економічної вигоди від об'єднання.

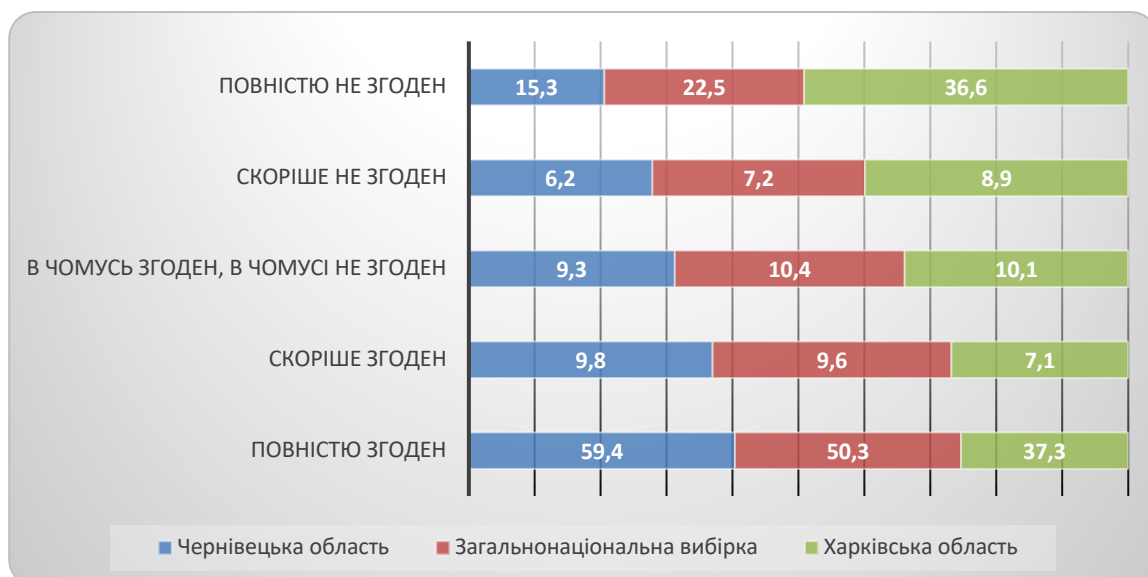
Етнічна ідентичність не має статистично значущого впливу на ставлення до реформи децентралізації, хоча коефіцієнти для деяких груп, які недостатньо представлені в опитуванні, вказують на певні асоціації.

У Моделі 2 лише інституційна довіра має статистично значущий і сильний вплив на оцінки впливу реформи децентралізації на місцеве самоврядування. Варто звернути увагу і на те, що наявність конфліктів між групами в громадах, майже не впливає на сприйняття наслідків реформи децентралізації. Хоча такий висновок не можна прослідкувати на масиві даних нашого опитування, однак отримані результати, а також наші якісні розвідки (О. Осланд та ін. «Децентралізація, соціальна згуртованість та етнокультурна різноманітність у прикордонних регіонах України» (Aasland et al. 2022) є вагомими ознаками того, що реформа суттєво не вплинула на відносини між етнокультурними групами на локальному рівні.

Ставлення до мови навчання в українських школах

У статтях М. Міре «Освітня реформа та мовна політика в Україні: впровадження в прикордонні регіони» (Mire et al. 2022) та О. Філіппова та О. Дейнеко «Політика ідентичності у прикордонних регіонах України» (Filippova & Deyneko 2022) було аналізовано особливості впровадження освітньої реформи у двох прикордонних регіонах України. Важливим елементом реформи є мова навчання в українських школах. У зв'язку з тим, що ми не знаємо, наскільки пересічні громадяни обізнані щодо нюансів реформи, ми вирішили поставити більш загальне запитання: «Наскільки ви згодні з таким твердженням: українська мова має бути єдиною мовою навчання в українських школах?». Це питання ми використали як непрямий індикатор ставлення до мови в законодавстві про освіту.

Рис. 2 Згода з твердженням «Українська мова має бути єдиною мовою навчання в українських школах», у відсотках (N=3234). Категорії відповідей «Не знаю» та «Відмовляюся відповідати» (всього 3%) були вилучені

Результати відповіді на це питання в регіональному розрізі наведено на рисунку 2. На національному рівні така точка зору отримує повну підтримку більшості респондентів. Проте в обох прикордонних регіонах ситуація зовсім інша. У Чернівецькій області підтримка навіть сильніша, ніж на загальнодержавному (59% «повністю згодні»), тоді як у Харківській області ситуація протилежна. Імовірно, це відображає сучасні мовні практики, оскільки 78% респондентів у Чернівецькому регіоні вдома розмовляють переважно українською, тоді як у Харківському це 21% респондентів (у середньому по країні 50%). Харківський прикордонний ландшафт позначений «змішаними» або «гнучкими» ідентичностями. Багатьма мешканцями регіону російська мова сприймається як частина особистої історії, а також історії краю (Søvik and Filippova 2005). Міжетнічні шлюби, урбанізація та використання мови — це ті чинники, що сприяли змішаній самоідентифікації (Pirie 1996). Це, у свою чергу, має проєкцію і на рівні поточної мовної ситуації та мовних настроїв у регіоні.

Нас цікавить вплив соціально-демографічних, соціально-економічних та деяких особливостей ставлення, сприйняття та поведінки на позицію щодо використання мови в школах. Тому ми провели інший логістичний регресійний аналіз із дихотомічною змінною «повністю погоджуюся з твердженням» vs. «всі інші». Були протестовані дві моделі: одна з лише соціально-демографічними та соціально-економічними незалежними змінними (Модель 1), а в іншій ми ввели показники громадянської та політичної участі, уявлення про конфлікт у локальних групах, а також інституційну та міжособистісну довіру (Модель 2). Результати наведені в таблиці 3. Як бачимо, етнічна приналежність є визначальною для думки респондентів щодо мови навчання в українських школах — як у Чернівцях, так і в Харкові, а також на національному рівні. Ці результати узгоджуються з даними про ставлення до мовного питання у дослідженні, проведеному Київським міжнародним інститутом соціології у 2020 році (KIIS 2021). І це дослідження, і наша розвідка засвідчують, що мова навчання в школі є одним з найбільш суперечливих елементів освітньої реформи, що по-різному сприймається представниками різних етнокультурних груп.

Таблиця 3 Логістична регресія. Залежна змінна: згода з твердженням, що українська мова має бути єдиною мовою навчання в українських школах. Відповіді: «повністю згоден» vs. всі інші. Коефіцієнти, відношення шансів і статистична значущість (N=3234)

		Чернівецька область		Харківська область		Загальнонаціональна вибірка	
		Коеф.	Exp (B)	Коеф.	Exp (B)	Коеф.	Exp (B)
Модель 1	Росіяни (vs. українці)	-2.49**	0.08	-1.38**	0.25	-1.64**	0.19
	Інші етнічності (vs. українці)	-2.15**	0.12	-1.35**	0.26	-0.86**	0.42
	Змішані етнічності (vs. українці)	-1.50**	0.22	-1.74**	0.18	-0.75**	0.47
	Чоловіки (vs. жінки)	0.60**	1.82	0.32	1.37	-0.10	0.90

	Вік (5 років)	0.04	1.04	0.10	1.10	0.02	1.02
	Економічний стан (5 років)	0.05	1.05	0.31**	1.36	0.17**	1.18
	Освіта (6 років)	-0.02	0.98	0.03	1.03	0.01	1.01
	Обласний центр (vs. ОТГ)	-0.02	0.98	-0.33	-0.72	-0.31*	0.74
	Інше місто (vs. ОТГ)	0.01	1.01	-0.21	0.81	-0.17	0.85
	Інша сільська територія (vs. ОТГ)	-0.03	0.97	-0.20	0.82	-0.23	0.80
	Constant	-0.46	0.63	-1.71**	0.18	-0.05	0.96
Звіт за моделлю 1	Nagelkerke R-Square	0.15		0.13		0.07	
Модель 2	Росіяни (vs. українці)	-2.42**	0.09	-1.21**	0.30	-1.68**	0.19
	Інші етнічності (vs. українці)	-2.06**	0.13	-1.49**	0.23	-0.92**	0.40
	Змішані етнічності (vs. українці)	-1.31*	0.27	-1.63**	0.20	-0.78**	0.46
	Чоловіки (vs. жінки)	0.57**	1.76	0.26	1.29	-0.08	0.92
	Вік (5 років)	0.11	1.12	0.08	1.08	0.03	1.03
	Економічний стан (5 років)	0.10	1.10	0.35**	1.42	0.14**	1.16
	Освіта (6 років)	-0.01	0.99	-0.02	0.98	0.01	1.01
	Обласний центр (vs. ОТГ)	0.03	1.03	-0.29	0.75	-0.27*	0.76
	Інше місто (vs. ОТГ)	0.11	1.11	-0.19	0.83	-0.10	0.90
	Інша сільська територія (vs. ОТГ)	-0.14	0.87	-0.34	0.71	-0.17	0.84
	Членство у політ.партії, громад. організації (vs. відсутність членства)	-0.03	0.97	0.65	1.91	0.30	1.35
	Довіра інститутам (індекс)	0.16	1.17	-0.09	0.91	0.08	1.09
	Міжособистісна довіра (індекс)	0.24	1.27	0.04	1.04	-0.01	0.99
	Відсутність групового конфлікту (індекс)	-0.10	0.90	-0.05	0.95	0.04	1.04
	Constant	-0.79	0.45	-2.12*	0.12	-0.50	0.60
Звіт за Моделлю 2	Nagelkerke R-Square	0.15		0.13		0.08	

Соціально-економічні чинники мають значний вплив у Харківській області, де люди з вищим матеріальним добробутом демонструють більшу підтримку використання української мови в школах. Ця тенденція відповідає висновкам інших соціальних опитувань з мовного питання (KIIS 2021). Ернест Геллнер, зокрема виявив взаємозв'язок між економічним зростанням і націоналізмом, стверджуючи, що це два центральні принципи політичної легітимності (Gellner 1998). Цим можна частково пояснити кореляцію між соціально-економічними факторами та підтримкою українського націотворення серед заможних верств населення. Оскільки українська мова є основним елементом українського націоналізму та націотворення, співвідношення між соціально-економічними факторами та лояльністю виявляється через ставлення до мови.

Варто взяти до уваги і зміни в загальних уявленнях про українську мову та її статус в Україні, які останніми роками помітно посилюються. Гасло «бути українцем модно», що з'явилося після Помаранчевої революції, підкріплюється численними медіа-образами, які транслиють цей культурний стиль завдяки соціально успішним людям, більшість з яких розмовляють українською, і цей успіх передбачає певний рівень добробуту.

На національному рівні (і, мабуть, також у Харкові, хоча тут цей висновок не є статистично значущим) саме опитані в обласних центрах, де більша частина населення, як правило, розмовляє російською, найбільш скептично ставляться до використання української мови як єдиної мови навчання в школах. Варто мати на увазі, що сільська місцевість традиційно була переважно україномовною, а україномовні, у свою чергу, прагнули зберегти свою мову від русифікації чи будь-якого іншого зовнішнього впливу. Тому результати нашого опитування є певною мірою відображенням соціокультурної спадщини попередніх часів.

Соціальна згуртованість у прикордонних регіонах

Тепер ми звернемося до моделі Дж. Чана та ін. для вимірювання соціальної згуртованості (з основним акцентом на присутності цього феномену на локальному громадському рівні). Почнемо з горизонтального виміру, який Дж. Чан та ін. визначили як «згуртованість у площині громадянського суспільства». Вона базується на двох компонентах: суб'єктивному та об'єктивному. Суб'єктивний компонент включає такі показники: «міжособистісна довіра», «готовність допомогти співгромадянам», «почуття приналежності та ідентичність». Ми створили індекс – міжособистісна довіра – який показує середній рівень довіри за шкалою від 0 (без довіри) до 4 (повна довіра), заснований на питаннях довіри до сусідів, мешканців місцевої громади, людей, що зустрічаються вперше, і представників інших етнічних груп (Див. Додаток 2 для детальної інформації про цей та наступні індекси). Якщо респондент відповідає «в чомусь довіряю, в чомусь не довіряю» на всі питання, це дає середній бал 2,0. Середні показники в нашому опитуванні коливаються на рівні 2,18 у Чернівцях та 2,02 у Харкові, що також є середнім показником для країни в цілому. Такий результат підтверджує попередні порівняльні дослідження міжособистісної довіри, засвідчуючи, що українці мають проміжні бали, дещо вищі, ніж у більшості інших країн Центральної та Східної Європи, але нижчі, ніж у більшості країн Західної Європи (Bondarenko et al. 2017).

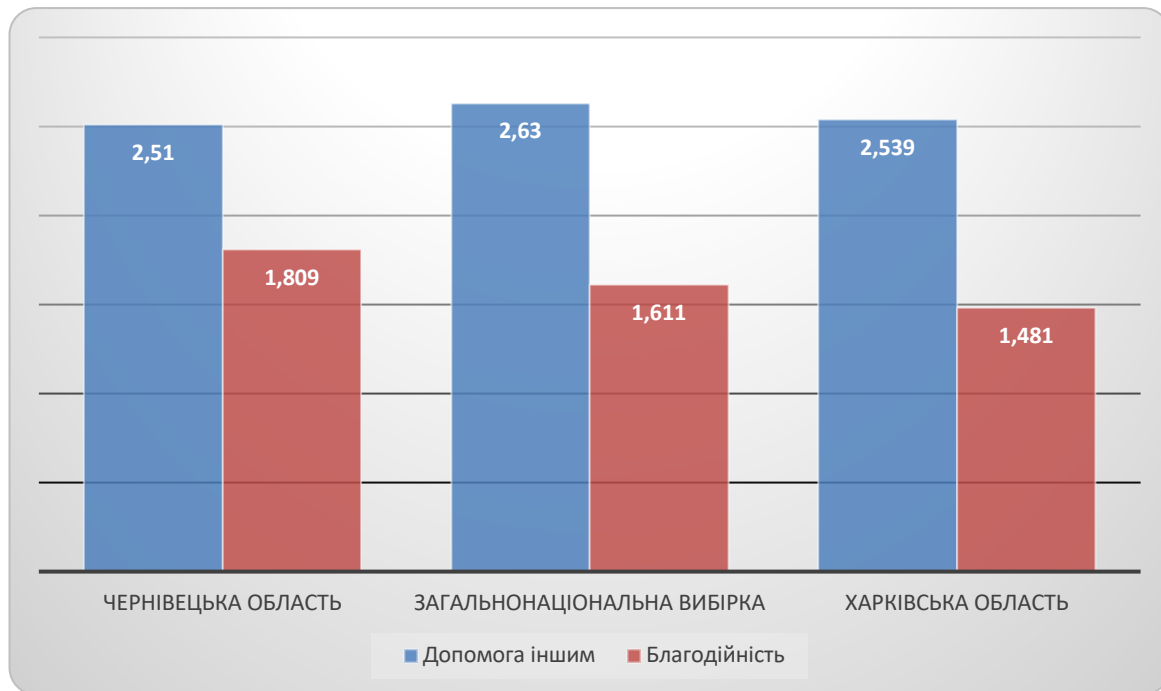
Готовність допомагати іншим вимірювалася питанням: чи готові люди витрачати частину свого вільного часу на волонтерську діяльність та допомогу іншим. Знову ж таки, ми розрахували середній бал за шкалою від 0 до 4, причому 4 вказує на найвищу схильність допомагати. Тут ми виявили суттєві відмінності між двома регіонами: Чернівецька область має найвищий показник (2,61); Харківська – (2,21);

по країні в цілому – 2,50. Готовність допомагати іншим можна тлумачити як асоціацію з релігійними цінностями, які становлять ядро християнської віри. На основі соціальних опитувань, проведених у 2000–2019 роках, Центр Разумкова виміряв рівень релігійності українців і виявив, що ці моделі мають високу регіональність (Tsentr Razumkova 2019). У 2019 році 81% жителів Західної України назвали себе «релігійними», проти лише 52% та 53% у Південному та Східному регіонах відповідно (середній показник по країні становив 66%). Цілком імовірно, що рівень релігійності, що має історичне коріння, пояснює відмінності у декларованій готовності витратити частину вільного часу на волонтерство та допомогу іншим.

Доволі високим є середній бал за індексом ідентичності, що був розрахований на основі питань про те, наскільки респонденти відчують приналежність до своєї місцевої спільноти (села, містечка чи міста), своєї ОТГ, регіону та як громадянина України. Оцінки індексу можуть змінюватися від 0 (ідентичність відсутня) до 3 (ідентифікують повною мірою). Середній бал за індексом був дуже схожим для всіх трьох вибірок опитування, а відмінності не є статистично значущими (Харківська область – 2,65; Чернівецька область – 2,65; національна вибірка – 2,67). Як бачимо, такий середній бал наближений до ступеня «ідентифікують повною мірою». Відсутньою є статистично значуща відмінність між Чернівцями та Харковом в ідентифікації громадянином України. Крім того, найвищі та досить схожі бали в обох регіонах стосувалися почуття приналежності до рівня місцевої громади та до України в цілому (докладніше див. у Додатку).

Об'єктивний компонент горизонтального виміру соціальної згуртованості окреслює поведінкові прояви за двома індикаторами «соціальна участь і активність громадянського суспільства» та «добровільність і пожертвування». Соціальна участь вимірювалася двома питаннями: членство та активність в організаціях громадянського суспільства та участь в обговоренні соціальних питань у своїй громаді. Що стосується організацій громадянського суспільства, то на Рисунку 3 зображено рівень участі: показник Чернівецької області є вищим за середній по країні, а Харківської – дещо нижчим.

Рисунок 3. Членство та активна участь в організаціях громадянського суспільства, у відсотках за регіонами (N=3291)

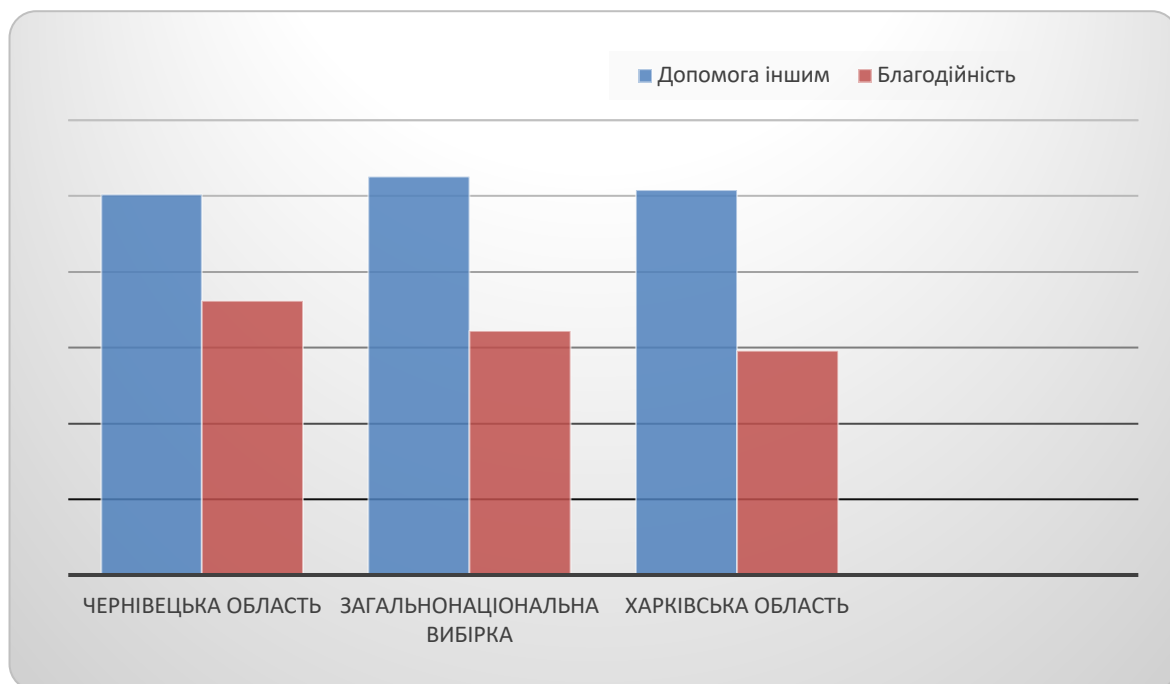

Схожа тенденція виникла під час аналізу згоди опитаних з твердженням «Я беру участь в обговоренні проблем у громаді, підписанні петицій, соціальних акцій чи громадських слухань». На шкалі від 0 (ніколи/дуже рідко) до 4 (дуже часто) показник для мешканців Чернівецької області – 1,28; Харківської – 1,14 (різниця статистично значуща); середній показник по країні – 1,24. Справді, подібні форми громадянської активності в Україні не є поширеними, оскільки вони поки що доволі маловідомі населенню і не були складовою життєвого габітусу українців. Це можна розглядати як спадщину радянських часів, коли громадянська активність була обмеженою. Високий рівень активності, який відбувся під час Революції Гідності 2014 року, за останніми соціологічними даними падає (Fond imeni Il'ka Kucheriva 2019). Тому результати нашого дослідження цілком підтверджують більш загальну тенденцію в сучасному українському суспільстві.

Останній показник горизонтального виміру соціальної згуртованості стосується волонтерства та пожертвувань (видів діяльності, що виходять за рамки простого бажання допомогти іншим). У цьому зв'язку, наше опитування включало такі питання: «Як часто Ви допомагаєте людям поза вашою родиною виконувати завдання по дому, на роботі чи емоційно підтримуєте їх?» і «Як часто Ви надаєте матеріальну та/або фінансову підтримку людям, які її потребують?». Шкала для обох питань коливалась від 0 (ніколи/дуже рідко) до 4 (дуже часто). Середні бали наведено на рисунку 4. Що стосується допомоги знайомим людям, то середня оцінка подібна в усіх регіонах та знаходиться між «іноді» і «досить часто». Благодійність та пожертвування зустрічаються рідше (в середньому «іноді» і «досить рідко»), але дещо частіше в Чернівецькому регіоні, ніж у Харківському. Ці результати збігаються з висновками інших досліджень.

Наприклад, опитування, проведене Фондом «Демократичні ініціативи», засвідчило, що волонтерські практики розподіляються нерівномірно по регіонах України. Найвищі показники волонтерства властиві західній частині країни, потім йде центральна частина, і значно нижчий відсоток у південних та східних областях України. Схожа тенденція властива і благодійності, що можна пояснити регіональними відмінностями у сфері релігійних вподобань та ціннісних орієнтацій мешканців (Fond imeni Il'ka Kucheriva 2019).

Рис. 4 Розподіл відповідей на питання про допомогу іншим особам, які не є членами сім'ї, у виконанні різних завдань та участь у благодійній діяльності та пожертвах. Середні бали за шкалою від 0 «такої діяльності немає» до 4 «дуже часто», за регіонами (N=3226)

Варто перейти до аналізу вертикального виміру соціальної згуртованості, який Дж. Чан та ін. номінують як «згуртованість держави і громадян». Як зазначалося вище, у нашому дослідженні цей вимір стосується не лише центрального державного рівня, а й локального рівня. Ідентифікація з локальною спільнотою йде у зв'язку з ідентифікацією зі своїм регіоном та з Україною в цілому. Таким чином, наш індекс «довіри до інституцій» включає інституції різних рівнів влади, а також довіру до політичних діячів (Президента) (у Додатку 2 для детальної інформації про установи, включені до індексу, та рівень довіри до кожного з них). Індекс коливається від 0 (немає довіри взагалі) до 4 (повна довіра). Середні показники індексу для Харківського регіону (1,37), національної вибірки (1,52) та Чернівецької області (1,57) засвідчують, що українці мають низьку довіру до інституцій, у середньому десь між «не довіряють» та «в чомусь довіряю, в чомусь не довіряю».

Такі результати подібні до висновків інших опитувань щодо інституційної довіри в Україні (Holovakha 2019). Порівняння регіональних відмінностей між двома кейс-регіонами засвідчує, що респонденти в Харкові більше схильються до позиції «не довіряю», ніж у Чернівцях. Це може здатися дещо парадоксальним,

враховуючи більш позитивну оцінку наслідків реформи децентралізації в Харкові. Таку різницю частково можна пояснити нижчою довірою респондентів у Харкові до національних інституцій: у Чернівцях значно вищі показники довіри до Президента та Парламенту (1,32 та 0,85 у Харкові, 1,86 та 1,68 у Чернівцях). Це можна інтерпретувати як відображення певних особливостей політичних орієнтацій, оскільки харків'яни більш скептично ставляться до нинішніх національних лідерів. Наприклад, у Харкові підтримка президентської політичної партії «Слуга Народу» була дуже низькою (лише 14,2%) на попередніх місцевих виборах. З іншого боку, довіра до місцевої влади значно вища у Харкові – середній рівень довіри за нашою шкалою становить 1,97. Це може відображати високі особисті рейтинги мера Харкова Геннадія Кернеса, який помер за кілька тижнів після проведення даного опитування.

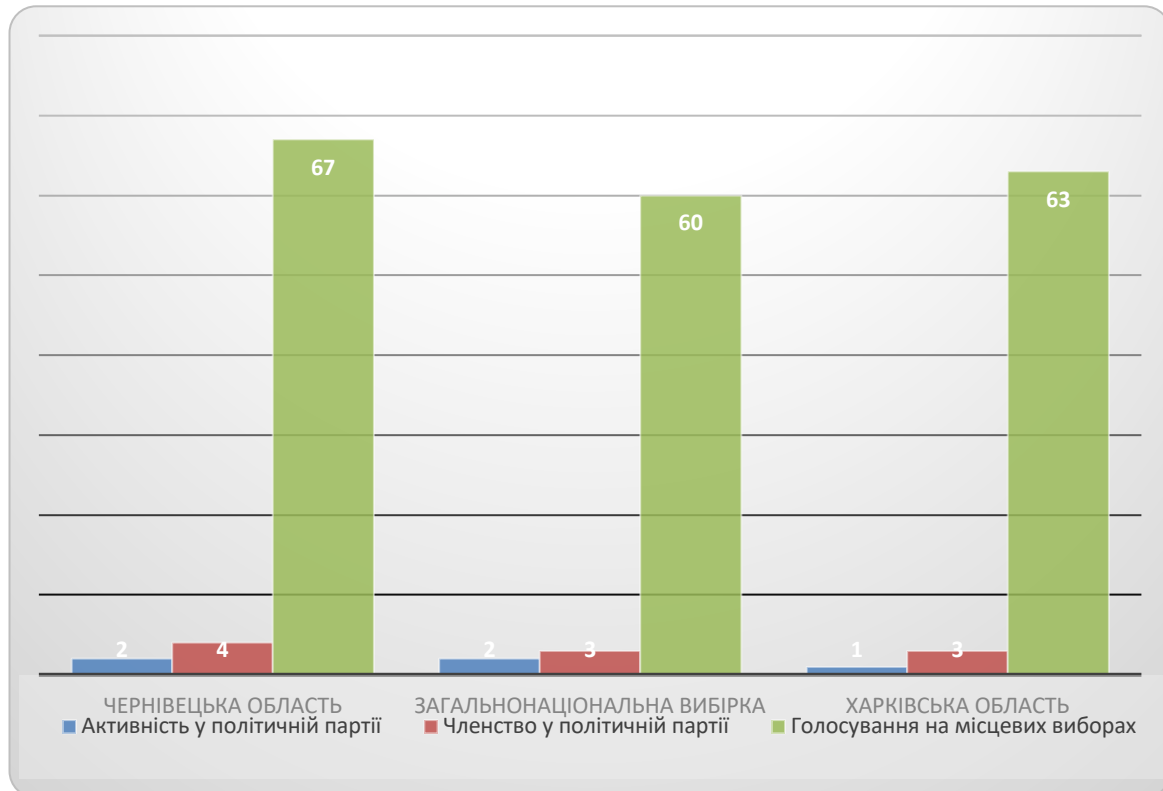
Крім того, вертикальний вимір має об'єктивний компонент, що базується на поведінкових проявах і стосується наявності чи відсутності суттєвих міжгрупових союзів чи розколів, а також включає практики політичної участі, зокрема голосування та членство у політичних партіях. Однак у нашому опитуванні ці показники неможливо виміряти повною мірою об'єктивно, оскільки ми покладаємося на сприйняття респондентів. Для вимірювання особливостей міжгрупових відносин ми побудували внутрішньо узгоджений індекс на основі відповідних відносин у громаді між етнічними групами; людьми, які спілкуються різними мовами; а також між внутрішньо переміщеними особами (з Криму та Донбасу) та місцевим населенням. Респондентів запитали, наскільки вони погоджуються з твердженням про наявність конфліктів між цими групами в їхній місцевій громаді; наша шкала була побудована від 0 «повністю згоден» до 4 «повністю не згоден» (висока оцінка вказує на більш високий рівень соціальної згуртованості у цьому вимірі). Зібрані емпіричні дані засвідчують, що ступінь міжгрупової конфліктогенності на місцевому рівні є відносно низьким в обох досліджених регіонах. Це стосується і України в цілому: респонденти в Харківській області найменше відчують конфліктність між визначеними локальними групами (2.96, що вказує на середній бал, дуже близький до «тенденції до незгоди»), в Чернівецькій області цей показник становить 2.75, що є близьким до показника по країні в цілому – 2.77.

Відповіді на питання про відносини між соціально-економічними групами в громаді недостатньо корелювали з іншими змінними, які вимірюють потенційний груповий конфлікт, щоб обґрунтувати включення до того ж самого індексу. Коли респондентів запитали про стосунки між багатими та бідними у місцевій громаді, цей аспект соціальної згуртованості виявився більш потужним у Харківському регіоні (середній бал 2,82), ніж у Чернівецькій області (2,46) або в середньому по країні (2,67). Таким чином, соціальна поляризація виглядає менш гострою в Харківській області, яка має вищий рівень економічного розвитку порівняно з Чернівецькою.

Політична участь у практиках голосування та членства у політичних партіях проілюстрована на рисунку 5. Як бачимо, більшість опитаних зазначають про практики голосування на попередніх місцевих виборах, але членство в партії – зокрема активне залучення до партійної діяльності – зустрічається вкрай рідко.

Як зазначалося раніше, ми радимо бути обережними при інтерпретації даних про виборчу поведінку, в той же час, наші результати свідчать про більш активні практики голосування у Чернівецькій області, ніж у Харківському регіоні чи по Україні в цілому. Знову ж таки, це можна пояснити регіональними особливостями громадянської активності в українському суспільстві, зокрема активніші практики спостерігаються у західних регіонах країни.

Рис. 5 Політична активність. Відсоток членства в політичних партіях, активної участі в партійній роботі та голосування на попередніх місцевих виборах, у відсотках (N=3303)

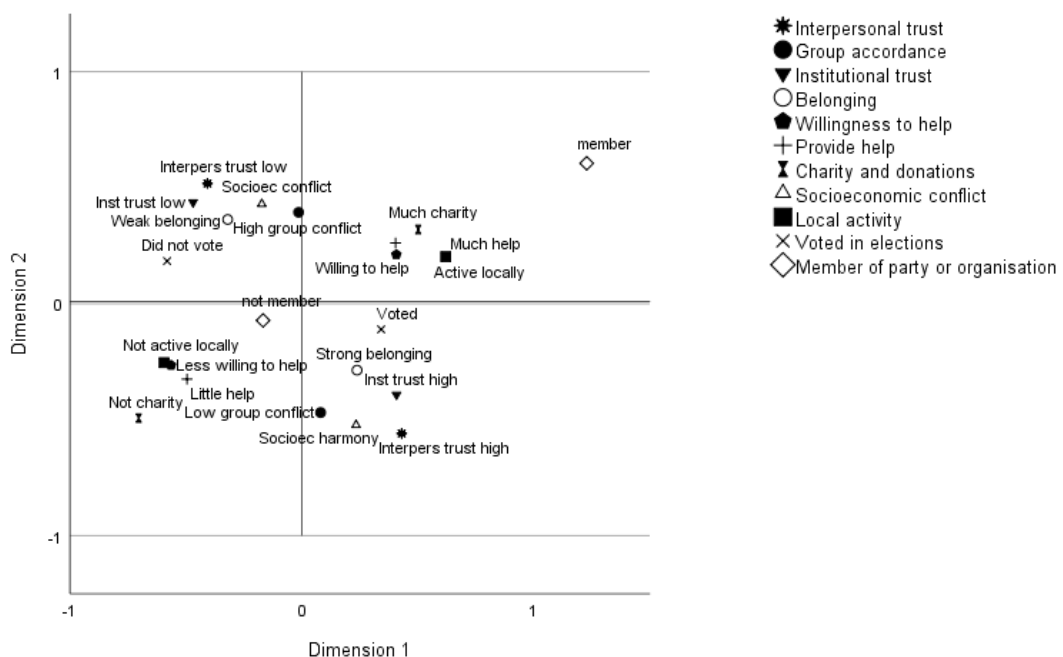

Візуальна презентація зв'язків між показниками соціальної згуртованості

Щоб дослідити, як різні показники соціальної згуртованості пов'язані (чи ні) один з одним, ми здійснили множинний аналіз відповідностей. Аналіз відповідностей — це інструмент аналізу даних, який може виявити основні структури в наборі даних. Він підсумовує зв'язок між категоріальними змінними у великій таблиці даних та надає їй візуальне представлення, що полегшує цілісну інтерпретацію тенденцій. Категорії з подібним розподілом представлені як точки, розташовані близько в просторі (Stein 2008). Оскільки нас найбільше цікавлять схожість та відмінність показників соціальної згуртованості у двох прикордонних регіонах, ми включили до цієї частини аналізу лише масиви даних Чернівецької та Харківської областей (разом трохи більше 1200 респондентів).

У графік відповідностей (рис. 6) ми включили показники соціальної згуртованості за моделлю Дж. Чана та ін. Спочатку ми розраховували категоріальні змінні індексів з відповідно високими та низькими оцінками для кожного показника (наближеними до рівномірного розподілу для кожної змінної). Оскільки відносно невелика кількість респондентів повідомила про членство в громадських організаціях чи політичних партіях, ці змінні були об'єднані в одну дихотомічну змінну членства (11% респондентів повідомили про членство в одній або обох із них).

Рис. 6. Графік множинного аналізу відповідностей за показниками соціальної згуртованості

(де: dimension 1, 2 – виміри 1,2; interpersonal trust – міжособистісна довіра, group accordance – групова узгодженість (низький рівень міжгрупового конфлікту), institutional trust – інституційна довіра, belonging - приналежність, willingness to help – бажання допомогти, provide help – надання допомоги, charity and donations – благодійність та пожертвування, socioeconomic conflict – соціально-економічний конфлікт, local activity – локальна активність, voted in elections – голосування на виборах, member of party or organization – членство у політичній партії чи громадській організації)

Аналіз відповідностей формує два виміри. Доволі важко точно визначити, що позначає кожен із вимірів, оскільки оцінки більшою мірою розподілені по двох діагоналях, ніж по вісях «х» та «у» графіка. Проте можна виділити чотири кластери, в які згруповано більшість показників. У верхній лівій і нижній правій областях графіка ми знаходимо індикатори, які асоціюються з *довірою* та *приналежністю*. Респонденти з високими показниками як інституційної, так і міжособистісної довіри, які повідомляють про низький рівень конфліктів між групами та мають високий рівень приналежності до місця проживання, розташовані в нижній правій частині графіка; опитані з протилежними оцінками по даних індикаторах – у верхній лівій області.

Ми інтерпретуємо такі розбіжності як індикатори відносної інклюзії (залучення) чи ексклюзії (відчуження). Інша діагональ від лівої нижньої до правої верхньої області створює два кластери, пов'язані з діяльністю у формі залучення (або бажання брати участь) для допомоги іншим та громадянського активізму (членство в організаціях і партіях здається пов'язаним з цими кластерами, але розташоване ще ближче до верхнього правого кута графіка). У такий спосіб формується доволі умовна типологія респондентів, кожен з яких пов'язаний з окремою областю графіка, які ми позначили **активізм vs. пасивність**, а також **інклюзія (залученість) та ексклюзія (відчуження)** (див. рис. 7). Слід підкреслити, що вони позначають відносні позиції та не можуть бути проінтерпретовані як об'єктивні критерії для потрапляння всередину або за межі таких категорій. Зауважмо також той факт, що кластери індикаторів не локалізуються виключно у горизонтальному/вертикальному вимірах та суб'єктивному/об'єктивному компонентах соціальної згуртованості, а мають міжсекторальний характер. Таким чином, наше дослідження удосконалює концептуальну модель Дж. Чана та ін., ідентифікуючи взаємозв'язки між вимірами та компонентами соціальної згуртованості в соціальному сприйнятті пересічних українців. Повертаючись до п'яти вісей соціальної згуртованості за Дж. Дженсон, представлених у статті О. Осланд та ін. «Децентралізація, соціальна згуртованість та етнокультурна різноманітність у прикордонних регіонах України» (Aasland et al. 2022), наше опитування демонструє, що вісі інклюзія/ексклюзія та участь/незалучення є такими, що найбільш помітно постають у просторі емпіричних даних.

Рис. 7 Типології респондентів. Графік множинного аналізу відповідностей

(де: dimension 1, 2 – виміри 1,2; interpersonal trust – міжособистісна довіра, group accordance – групова узгодженість (низький рівень міжгрупового конфлікту), institutional trust – інституційна довіра, belonging - приналежність, willingness to help – бажання допомогти, provide help – надання допомоги, charity and donations – благодійність та пожертвування, socioeconomic conflict –

соціально-економічний конфлікт, local activity – локальна активність, voted in elections – голосування на виборах, member of party or organization – членство у політичній партії чи громадській організації; excluded – вилучені, included – залучені, passive – пасивні, active – активні)

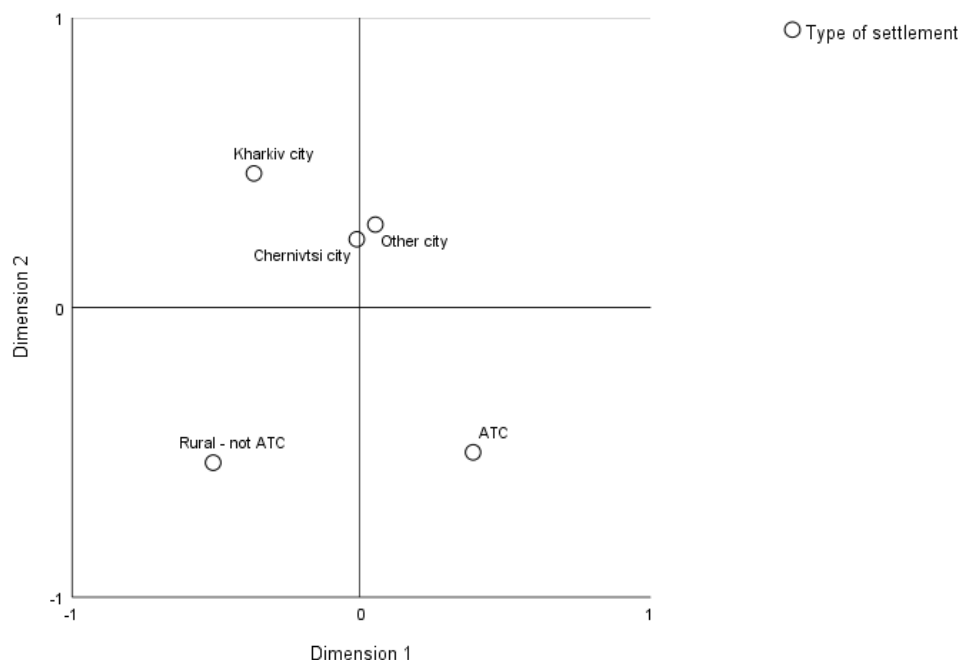
Наступним кроком для нас стала ідентифікація можливості потрапляння різних соціальних груп до різних областей графіка та визначених кластерів. Спочатку проаналізуємо положення різних етнічних груп у кожному з регіонів опитування. Рисунок 8 засвідчує, що для мешканців Чернівецької області характерні більші варіації у розташуванні у вимірах графіка в порівнянні з Харківською областю. У Чернівцях етнічні росіяни розташовані недалеко від верхнього лівого кінця графіка (тобто пов'язані з відносно сильною ексклюзією), тоді як етнічні українці та інші етнічні групи (переважно румуни/молдавани) у Чернівецькій області розташовані в тій частині графіка, що позначена областю інклюзії. Відчуття ексклюзії етнічними росіянами в Україні може бути результатом існування «дискурсу ворога» (докладніше див. у статті О. Філіппова та О. Дейнеко «Політика ідентичності у прикордонних регіонах України» (Filipova & Deyneko 2022), що спостерігається в українському суспільстві останніми роками і пов'язано з воєнним конфліктом на Донбасі. Опитані з Харківської області розподілені більш рівномірно по всіх графіка незалежно від етнічної приналежності, але жодна з категорій респондентів у цьому регіоні не тяжіє до інклюзивного кластеру. Як етнічні росіяни, так й інші етнічні групи Харківського регіону, як правило, тяжіють до розташування у тій частині графіка, що пов'язана з відносною ексклюзією. Імовірно, така позиція була спровокована риторикою про «недостатню українськість» Харківщини у дискурсі про українську націю (Radio Svoboda 2021). Це, імовірно, сприятиме почуттю ексклюзії серед багатьох місцевих мешканців незалежно від їхньої етнічної приналежності.

Результати опитування в Чернівецькій області засвідчують, що соціальна згуртованість сприймається і «переживається» по-різному представниками різних етнічних груп, що там мешкають. Разом із тим, доволі складно зробити висновок про те, де соціальна згуртованість відчувається потужніше – у Чернівецькому чи Харківському регіонах. Якщо робити висновок на підставі середніх значень показників, то респонденти в Чернівецькій області будуть ближчими до кластеру інклюзії, ніж респонденти в Харківській. Проте наші дані також засвідчують наявність певної поляризації між соціокультурними групами у Чернівцях (не стільки між етнічними румунами та українцями, скільки між етнічними росіянами та всіма іншими), що ускладнює загальну інтерпретацію такого стану речей щодо регіонального рівня соціальної згуртованості (аналіз відповідностей не враховує розмір вибірки та рівень статистичної значущості, тому слід проявляти деяку обережність при інтерпретації позицій на графіку для груп з дуже малими вибірками, як у випадку з етнічними росіянами у Чернівцях).

На додаток до етнокультурного різноманіття дана робота також сфокусована на реформі децентралізації, що суттєво вплинула на конструювання соціальної згуртованості на місцевому рівні. «Розташування» ОТГ у полі «інклюзія» на рисунку 8 підтверджує, що реформа децентралізації вплинула на соціальну згуртованість на локальному рівні, як було зазначено у статті О. Осланд та ін.

«Децентралізація, соціальна згуртованість та етнокультурна різноманітність у прикордонних регіонах України» (Aasland et al. 2022). Утворення ОТГ передбачало процедуру, що стимулювала локальну активність, передбачаючи багаторазову взаємодію різних соціальних суб'єктів на різних рівнях – у межах окремих територіальних громад, які планували об'єднатися, та серед потенційних учасників нових територіальних об'єднань. Процес передбачав обов'язкове громадське обговорення перспективи об'єднання чи відмови від нього, прийняття відповідними місцевими радами таких рішень та формування спільної робочої групи для підготовки проектів рішень про добровільне об'єднання територіальної громади. Таким чином зміцнювалися існуючі соціальні зв'язки та формувалися нові, підвищуючи соціальний капітал мешканців нових об'єднаних громад.

Рис. 8 Соціальна згуртованість і тип поселення в регіонах. Графік множинного аналізу відповідностей

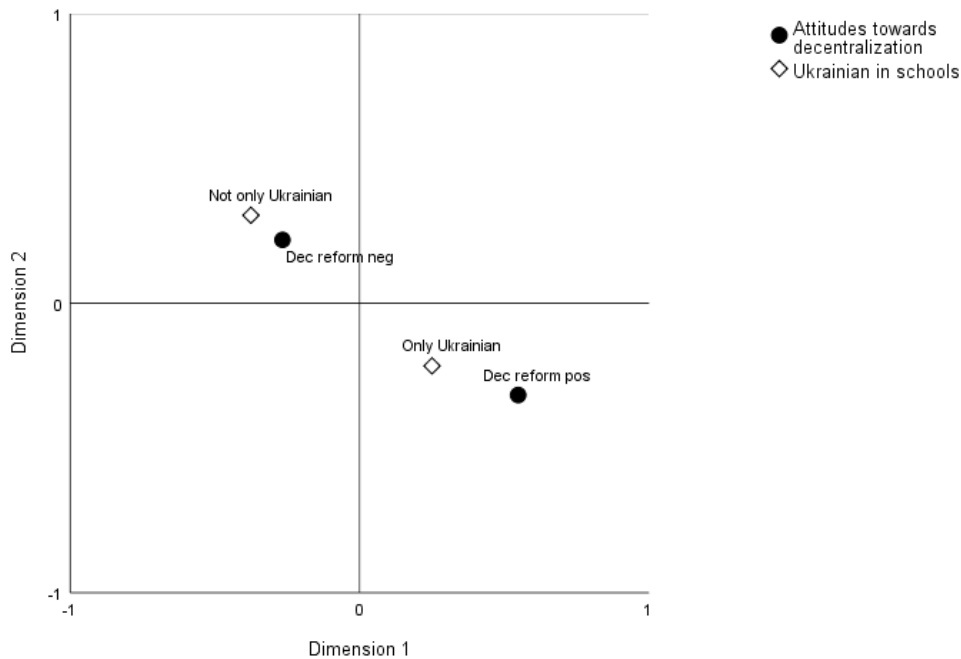
(де: type of settlement – тип поселення; Kharkiv city – м. Харків, Chernivtsi city – м. Чернівці, Rural – not ATC – сільська територія, що ще не стала ОТГ, ATC - ОТГ, Other city – інше місто)

Однак менш впевнено можна стверджувати, чи це збільшені фінансові ресурси, спрямовані до ОТГ, або саме об'єднання так вплинуло на відповіді опитуваних. Слід зазначити, що респонденти в сільських місцевостях, що ще не стали ОТГ на момент опитування, тяжіли до розташування у «пасивному» кластері графіка, що вказує на низький рівень громадянської активності та політичної участі в таких спільнотах. Також з графіку випливає, що респонденти з м. Харкова доволі наближені до кластеру, пов'язаного з ексклюзією.

Врешті-решт, аналіз відповідностей дозволяє нам перевірити, чи пов'язані оцінки респондентів щодо впливу реформи децентралізації на діяльність місцевих органів влади з будь-яким із кластерів на графіку.

Рисунок 9 свідчить, що це дійсно так: відповіді на це питання демонструють, що позитивні оцінки наслідків реформи децентралізації на місцевому рівні пов'язані з кластером інклюзії, а негативні — навпаки тяжіють до кластеру ексклюзії.

Рис. 9 Соціальна згуртованість та ставлення до реформ, що проводяться в Україні. Графік множинного аналізу відповідностей

(де: Dec reform neg — негативні оцінки впливу реформи децентралізації на діяльність місцевих органів влади; Dec reform pos — позитивні оцінки впливу реформи децентралізації на діяльність місцевих органів влади; Only Ukrainian — підтримка єдиної мови навчання — української — в школах; Not only Ukrainian — відсутність підтримки єдиної мови навчання — української — в школах)

Щодо підтримки використання української мови в школах як єдиної мови для навчання, результати опитування також розподіляються вздовж вісі «інклюзія-ексклюзія». Ті респонденти, які не повною мірою підтримують або протистоять одномовності шкільного навчання в Україні, як правило, розташовані в кластері, що вказує на ексклюзію. Таким чином, графік підтверджує зв'язок між сприйняттям соціальної згуртованості та двома досліджуваними у даній монографії реформами: прихильники поточних реформ демонструють потужніше соціальне залучення (інклюзію), ніж ті, хто скептично налаштований чи є відкритим противником цих реформ.

Заклучна дискусія

Динамічні механізми соціальної згуртованості найкраще проявляються при вивченні цього феномену на прикладі суспільств, що побудовані на різноманіттях.

Україна є одним із таких суспільств, будучи багатоетнічною, багатомовною, множинно релігійною та регіонально різноманітною. Її національна територія побудована на залишках кількох історичних імперій, які залишили свій культурний слід, зумовлюючи сучасність України. Напруженість стосунків з сусідніми з Україною державами на Сході та Заході (Brubaker 1996), зокрема заморожений конфлікт із сепаратистськими силами на Донбасі зумовлюють тиск на тенденцію єдності молодій державі та можуть викликати недовіру та конфлікт між різними соціальними групами в українському суспільстві. До того ж, геополітичне розташування країни між ЄС та Росією, а також їхні дедалі складніші відносини впливають на міжгрупові взаємодії в Україні. Збіг усіх цих чинників вказує на те, що порівняльні дослідження соціальної згуртованості принесуть велику користь, якщо задіяти такий особливий, щоб не сказати «екстремальний» випадок, коли соціальне різноманіття є багаторівневим (Gerring 2008). З іншого боку, ми усвідомлюємо, що постколоніальні країни за межами європейського чи пострадянського контексту – в Азії (М'янма) чи в Латинській Америці (Колумбія), – де державна спроможність нижча, також мають консолідувати дуже різноманітні суспільства. З огляду на це, ми підсумовуємо, що аналіз впливу політичних реформ на соціальну згуртованість в Україні є вкрай актуальним дослідницьким завданням, оскільки цей аналіз є евристичним у площині теоретичних і практичних уроків.

Розуміння соціальної згуртованості як багатовимірного концепту виявилось корисним у дослідженні міжгрупових відносин та ставлення українських громадян до політичних реформ у сучасному українському суспільстві. Соціальна згуртованість завжди складається з більш ніж одного виміру. Таким чином, ми підтверджуємо думку Н. Фрідкіна про те, що соціальну згуртованість слід розглядати як «сферу причинно-взаємопов'язаних явищ або як клас причинно-наслідкових моделей, в яких деякі з основних вимірів [...] займають різні теоретичні позиції по відношенню один до одного як попередні, інтервенційні або змінні результату» (Friedkin 2004: 409). Крім того, прояснюючи взаємозв'язки між різними вимірами та компонентами соціальної згуртованості, наші висновки про Україну збагачують операціоналізацію концепції Дж. Чана та ін. (Chan et al. 2006).

Погляд на соціальну згуртованість як на динамічну багатовимірну концепцію дає змогу детально зрозуміти, як реформаторські політики, що часто можуть протирічити інтересам етнокультурних груп, впливають на міжгрупові відносини у суспільстві. Загалом, реформаторські політичні рішення доволі рідко дотримуються узгодженого генерального плану, навіть якщо вони приймаються одночасно. Не дивно, що результати нашого опитування засвідчують, що політичні реформи в Україні по-різному вплинули на різні виміри соціальної згуртованості. Аналіз відповідностей, представлений вище, підкріплений іншими висновками, продемонстрував, що обидва пакети реформ – освітня реформа (мова навчання в школі), а також реформа децентралізації – переважно пов'язані з віссю інклюзія / ексклюзія. Реформа децентралізації також має наслідки для виміру активність/пасивність (або участь/незалучення як визначено у концептуалізації соціальної згуртованості Дж. Дженсон) (Jenson 1998). Об'єднання раніше незалежних однієї від іншої територій зумовлює підвищення рівня громадської та

політичної участі, як засвідчує порівняння ОТГ з не об'єднаними сільськими територіями. Вищий рівень участі частково можна пояснити специфікою процедури об'єднання в Україні, яка сама по собі вимагає місцевої активності та передбачає багаторазові взаємодії між різними соціальними суб'єктами, сприяючи конструюванню соціального капіталу в новостворених громадах.

Реформа децентралізації в Україні також дає додаткову можливість оцінити передумови теорії контактів (Pettigrew 1998), що в деяких статтях (Kropp & Aasland 2022) поставала як більш актуальна, ніж теорія конфліктів у контексті пояснення наслідків нещодавньої територіальної реформи. В роботі Т. Петтігрю наведено чотири умови в цьому плані: рівний груповий статус у ситуації; спільні цілі; міжгрупова співпраця та підтримка влади (Pettigrew 1998). Хоча важко точно визначити, що означає перша умова (міжетнічні стосунки доволі спокійні в тих українських громадах, де протягом століть представники різних національностей проживали разом), інші умови, схоже, актуалізувались у зв'язку з імплементацією реформи. Різних соціальних суб'єктів в ОТГ об'єднує мета отримання фінансування від центру та сприяння економічному розвитку своєї громади; локальний громадський активізм набув нових форм та масштабів; наявною є і підтримка місцевої влади у спробах покращити добробут ОТГ. Однак ці наслідки можуть виявитися тимчасовими, якщо економічна криза призведе до фіскального дефіциту на місцевому рівні.

Результати нашого опитування також засвідчують, що реформи можуть по-різному впливати на різні групи суспільства. Вони можуть сприяти згуртованості між деякими сегментами населення, водночас призводячи до «відчуження» інших. Зокрема, нещодавня реформа освіти (щодо мови навчання в школах), схоже, дає такі ефекти «ексклюзії». Ця реформа має тенденцію до розколу та поляризації, оскільки етнічна приналежність є основним фактором. Поки реформа децентралізації має тенденцію до посилення соціальної згуртованості, мовна реформа, на наше переконання, має протилежний ефект.

Основний фокус у всіх статтях, наведених у цьому випуску, зроблено на етнокультурному, мовному, релігійному та регіональному різноманітті. Сучасні суспільства та спільноти є різноманітними за багатьма характеристиками. Ми виявили, що соціально-економічні розриви та низька довіра до політичної еліти в Україні є більш актуалізованими та викликають суттєвіше занепокоєння у повсякденному житті мешканців місцевих громад. Цей висновок означає, що майбутні дослідження – як в Україні, так і в інших суспільствах – мають більш детально занурюватись в проблематику поляризації між багатими та бідними, між елітою та «звичайними людьми», щоб прослідкувати перетин цих розмежувань з етнокультурними особливостями.

Наші результати засвідчують, що українці демонструють вкрай низьку довіру до соціально-політичних інституцій, проте високі показники приналежності та ідентифікацій. Ідентифікація з місцевою спільнотою, як правило, супроводжується сильним почуттям приналежності до інших просторових рівнів. Така тенденція може мати політичне значення у спробах посилення соціальної згуртованості:

ініціативи, що сприяють згуртованості в об'єднаних територіальних громадах (як-от реформа децентралізації), можуть також «працювати» на зміцнення національної єдності. Однак тут варто проявити певну обережність. Реформа децентралізації від початку була розроблена як ефективний інструмент протидії сепаратистським настроям, а тому зберігає певні ризики у цьому контексті. Люди переважно оцінюють ОТГ позитивно, оскільки вважають, що об'єднання принесе більшу економічну користь для їхніх територій. Таким чином, реформа була пов'язана не лише з більшою соціальною участю (на чому зацентовано у концепції соціальної згуртованості), але й з більшою передачею ресурсів держави (центру) на місця. У цьому плані роль міських голів, що зуміли посилити підтримку у ході цієї реформи, є доволі неоднозначною. Для гібридних режимів, де верховенство права є вразливим, фіскальна децентралізація може створити стимули для зміцнення дисфункціональних аспектів неформальності. Наші висновки не можуть виключити ризики захоплення місцевої еліти: цілком імовірно, що клієнталізм і патроналізм, що поширені в Україні (Hale 2015), можуть бути зменшені в ході процесу впровадження реформи (Bader 2020). Якщо так, національна еліта буде відповідати за виконання обіцянок децентралізації та за можливий провал реформ. Проте, якщо конкуренція за дефіцитні ресурси зростатиме? Економічний спад, посилений глобальною пандемією, викликає дедалі суттєвіші розчарування в ОТГ, оскільки громади не отримують фінансування для подальшого територіального розвитку. Якщо фіскальні трансферти не можуть бути гарантовані, попередній ентузіазм може призвести до конфліктів у розподілі ресурсів, що сприятиме появі розчарування в політиці на всіх рівнях. Саме тому переваги імplementованих реформ в Україні є амбівалентними.

Бібліографія:

- Aasland, Aadne. (2018). Mot økt folkelig innflytelse? Desentralisering og lokaldemokrati i Ukraina. *Nordisk Østforum* 32: 174–194.
- Aasland, Aadne, Filippova, Olga, Oleksandra, Deineko and Zaporozhchenko, Ruslan. (2022). Detsentralizatsia, sotsial'na zhurtovanist' ta etnokul'turna riznomanitnist' u prykordonnykh rehionakh Ukrainy [from Ukr.: Decentralization, Social Cohesion and Ethno-Cultural Diversity in Ukraine's Border Regions]. *Ideology and politics journal* 3(22): 174–194.
- Bader, Max. (2020). Decentralization and a risk of local elite capture in Ukraine, In *Decentralization, Regional Diversity, and Conflict: The Case of Ukraine*, Shelest, Hannah and Rabinovych, Maryna (eds). Basingstoke: Palgrave Macmillan, 259–282.
- Baliichuk, Vladislav. (2020). The methodology of the ARDU survey. *OsloMet*, n.d., <https://oda.oslomet.no/oda-xmlui/handle/20.500.12199/6514> (accessed 23 February 2021).
- Bondarenko, M., Babenko, S., Borovs'kyi, O. (2017). Sotsial'na zhurtovanist' v Ukrayini (dosvid aplikatsiyi metodyky Bertelsmann Stiftung do danykh Yevropeys'koho sotsial'noho doslidzhennya) [from Ukr.: Social cohesion in Ukraine (the experience of application of bertelsmann stiftung method to european social survey data)]. *Visnyk Kyivskoho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*, 3: 58–65.
- Bottoni, Gianmaria. (2018). A multilevel measurement model of social cohesion. *Social Indicators Research* 136: 835–857.

- Brubaker, Rogers. (1996). *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press.
- Chan, Joseph, To, Ho-Pong and Chan, Elaine. (2006). Reconsidering social cohesion: Developing a definition and analytical framework for empirical research. *Social Indicators Research* 75: 273–302.
- Filippova, Ol'ha and Deineko, Oleksandra. (2022). Polityka identychnosti u prykordonnykh rehionakh Ukrainy [from Ukr.: The Politics of Identity in Ukrainian Border Regions]. *Ideology and Politics Journal* 3(22): 171–190.
- Fond imeni Il'ka Kucheriva «Demokratychni initsiatyvy». (2019). «Hromadyans'ke suspil'stvo v Ukraini: pohlyad hromadyan» [from Ukr.: Civil society in Ukraine: citizens' view]. *Fond imeni Il'ka Kucheriva «Demokratychni initsiatyvy»*, 7 October, <https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-v-ukraini-poglyad-gromadyan?fbclid=IwAR05QDuGLUC2Zp5NlwYcrFyvRii2mYgEpVSbPASWLdFogfp5ajZWb6lW74>, (accessed 28 March 2021).
- Friedkin, E. Noah. (2004). Social cohesion. *Annual Review of Sociology* 30: 409–425.
- Gellner, Ernest. (1997). *Nationalism*. New York: New York University Press.
- Gerring, John. (2008). Case selection for case study analysis: qualitative and quantitative techniques. In *Oxford Handbook of Political Methodology*, Box-Steffensmeier, Janet, Brady E. Henry and Collier David (eds). Oxford University Press, 645–684.
- Hale, E. Henry. (2015). *Patronal Politics. Eurasian Regime Dynamics in Comparative Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Holovakha, Ye., Panina, N. and Parakhons'ka O. (2019). *Ukrayins'ke suspil'stvo u 1992–2018 rr.: Monitorynh sotsial'nykh zmin*. Kyiv: Instytut sotsiologiyi NAN Ukrainy.
- Jenson, Jane. (1998). *Mapping Social Cohesion: The State of Canadian Research*. Ottawa: Canadian Policy Research Networks.
- Kyyivs'kyi mizhnarodnyy instytut sotsiologiyi. (2020). Stavlennya naseleння Ukrainy do zakonu pro movu [from Ukr.: Citizens' attitudes towards the legislation on language]. *Kyyivs'kyi mizhnarodnyy instytut sotsiologiyi*, 29 July, <http://kiis.com.ua/?lang=eng&cat=reports&id=960&page=1> (accessed 22 March 2021).
- Kropp, Sabina and Aasland, Aadne. (2022). Politychni reformy v Ukraini ta yikh vplyv na sotsial'nu zhurtovanist': sprobа sotsiologichnoyi kontseptualizatsiyi [from Ukr. Political Reforms in Ukraine and Their Effects on Social Cohesion – A Conceptualization]. *Ideology and Politics Journal* 3(22): 3–22.
- Maloutas, Thomas and Malouta, Maro. (2004). The glass menagerie of urban governance and social cohesion: concepts and stakes/concepts as stakes. *International Journal of Urban and Regional Research*, 28: 449–465.
- Mire, Marthe Handå, Muradyan, Olena and Nekhaienko, Oksana. (2022). Osvitnja reforma ta movna polityka v Ukraini: vprovadzhennja v ghykordonnykh rehionakh [from Ukr: Educational Reform and Language Policy in Ukraine: Implementation in the Border Regions]. *Ideology and politics journal* 3(22): 141–170.
- Pettigrew, F. Thomas. (1998). Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology* 49: 65–85.
- Pirie, Paul, S. (1996). National identity and politics in Southern and Eastern Ukraine. *Europe-Asia Studies* 48: 1079–1104.
- Rabinovych, Maryna and Deineko, Olexandra. (2021). Die Lokalwahlen 2020 und ihre Bedeutung für Dezentralisierung und Konfliktlösung in der Ukraine. *Ukraina-analysen* 242: 16–17.
- Radio Svoboda. (2020). Dyskusiya z predstavnykamy «p'yatoyi kolony» ne spryayut' ukrayinizatsiyi Kharkova. *Radio Svoboda*, 11 November, <https://www.radiosvoboda.org/a/30940802.html> (accessed 22 March 2021).

- Rajulton, Fernando, Ravanera, Zenaida R. and Beaujot, Roderic. (2007). Measuring social cohesion: An experiment using the Canadian national survey of giving, volunteering and participating. *Social Indicators Research* 80: 461–492.
- Stein, Clausen Erik. (1998). *Applied Correspondence Analysis: An Introduction*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Søvik, Margrethe, B. and Filippova, Olga. (2005). Images of the languages and politics of language and identity in Ukraine: burden of the past and contestations in the present. *Ab Imperio* 2: 378–379.
- Tsentr Razumkova. (2019). Stavlennya hromadyan do reform v Ukraini [from Ukr.: Citizens' attitudes towards the reforms in Ukraine]. *Tsentr Razumkova*, 4 March, <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennyagromadyan-do-reform-v-ukrayini> (accessed 28 March 2021).
- Tsentr Razumkova. (2019). Derzhava i tserkva v Ukraini – 2019: Pidsumky roku i perspektyvy rozvytku diyal'nosti [from Ukr.: The state and the church in Ukraine - 2019: Results of the year and prospects for the development of activities]. *Tsentr Razumkova*, 14 November, https://razumkov.org.ua/uploads/article/2019_Religiya.pdf (accessed 28 March 2021).

Додаток 1

Незалежні змінні, використані у дослідженні. Розподіл у відсотках

Змінна	Варіанти відповідей	Чернівецька область (N=607)	Харківська область (N=606)	Україна цілому (N=2103)
Стать	Жінки	49.3	57.6	55.6
	Чоловіки	50.7	42.4	44.4
Вік	18-24	8.6	5.8	7.6
	25-35	19.6	13.3	19.6
	36-50	25.7	31.8	29.9
	51-59	15.5	16.3	14.2
	60+	30.5	32.8	28.7
	Пропущені (N)	1	3	5
Тип поселення	Обласний центр	37.4	56.3	38.4
	Інше місто	10.5	14.7	27.6
	ОТГ	44.8	22.1	25.7
	Інша сільська територія	7.2	6.9	8.3
Етнічна приналежність	Українець	86.3	76.6	87.0
	Росіянин	2.5	12.8	6.2
	Інша	7.9	4.9	3.8
	Змішана	3.3	5.7	3.0
	Пропущені (N)	9	13	26
Економічний добробут	Недостатньо грошей для задоволення базових потреб	16.2	14.4	15.0
	Достатньо лише на базові потреби	25.8	27.0	25.1
	У цілому вистачає, проте не на товари довготривалого споживання	31.6	38.7	35.5
	Грошей вистачає, проте не на дорогі покупки	23.9	19.1	22.3
	Можемо дозволити будь-які покупки	2.5	0.8	2.2
	Пропущені	9	9	51
Освіта	Неповна середня	2.6	1.3	2.4
	Повна середня	19.7	13.1	13.8
	Незавершена вища	7.1	7.1	8.5
	Середня спеціальна (професійна)	33.6	33.2	37.9
	Вища	31.4	39.0	32.0
	Дві та більше вищі	5.6	6.3	5.5
	Пропущені (N)	2	3	11

Додаток 2

Основа використаних індексів	Варіанти відповідей	Чернівецька область	Харківська область	Україна в цілому
		Середнє значення 0 (відсутність довіри) – 4 (повна довіра)		
Індекс інституційної довіри	Президент**	1.86	1.32	1.68
	Верховна Рада України**	1.10	0.85	0.99
	Місцева влада	1.79	1.97	1.86
	Медіа**	1.79	1.97	1.56
Якою мірою Ви довіряєте...	Судді	0.93	0.8	0.92
Альфа Кронбаха 0.73				
		Середнє значення 0 (відсутність довіри) – 4 (повна довіра)		
Індекс міжособистісної довіри	Сусідам	2.81	2.75	2.75
	Людям у громаді	2.44	2.32	2.36
	Людям, яких зустрічаєте вперше**	2.43	2.24	2.28
Якою мірою Ви довіряєте...	Представникам інших етнічних груп*	2.00	1.95	1.85
Альфа Кронбаха 0.70				
		Середнє значення 0 (відсутність конфліктів) – 4 (конфлікти)		
Групова узгодженість	Між етнічними групами	2.70	2.78	2.63
	Між людьми, що спілкуються різними мовами	2.71	3.00	2.82
Рівень конфліктів між групами в спільноті	Між ВПО та спільнотами, що приймають	2.83	3.04	2.87
Альфа Кронбаха 0.81				
		Середнє значення 0 (не відчуваю) – 4 (відчуваю повною мірою)		
Приналежність (ідентичність)	Мешканцем свого міста, села	3.80	3.80	3.76
	Мешканцем своєї ОТГ	3.60	3.38	3.47
Якою мірою Ви відчуваєте себе...	Представником свого регіону	3.56	3.64	3.63
Альфа Кронбаха 0.67	Громадянином України	3.78	3.71	3.76

* – статистична значущість між регіонами на рівні 0.01

** – статистична значущість між регіонами на рівні 0.05

Акомодація регіонального та етнокультурного різноманіття в Україні

Число № 3(22), 2022

Гостьові редактори числа: Одне Осланд та Сабіне Кропп

Дизайн обкладинки: Михайло Мінаков, фотографія: Марта Хандо Міре

Журнал «Ідеологія і політика»

© 2022 Фонд якісної політики

ISSN 2227-6068

Адреса редакції: вул. Дж. Компаньоні, 33, Мілан 20129 Італія